

МИХАЙЛО ВОЗНЯК

НАРИСИ
ПРО
СВІТОГЛЯД
ІВАНА ФРАНКА

ВИДАВНИЦТВО
ЛЬВІВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ

МИХАЙЛО ВОЗНЯК

НАРИСИ
ПРО
СВІТОГЛЯД
ІВАНА ФРАНКА

ВИДАВНИЦТВО
ЛЬВІВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ

МВО СРСР

ЛЬВІВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені ІВАНА ФРАНКА

М. ВОЗНЯК

НАРИСИ ПРО СВІТОГЛЯД
ІВАНА ФРАНКА

ВИДАВНИЦТВО
ЛЬВІВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ
1955

*Кабінет Франкознавства ЛДУ
Зіб. № 4886-372817*

Відповідальний редактор
доцент С. М. Шаховський

Дійсний член Академії наук УРСР Михайло Степанович Возняк (1881—1954) був визначним знавцем і дослідником творчості Івана Франка. На протязі кількох десятиріч він плідотно працював над дослідженням спадщини великого письменника, документів і матеріалів про його громадську і наукову діяльність. В працях М. Возняка були істотні суперечності, виявлялась слабкість методів дослідження. Але вони завжди відзначались багатством фактичного матеріалу, науковою точністю опрацювання. Важливо відзначити те, що найбільш глибокі свої дослідження М. Возняк друкував у радянських наукових виданнях, починаючи вже з 1925 року. Після возз'єднання Західної України з УРСР в роботі М. Возняка почалось справжнє піднесення, яке позначилось зокрема на дослідженні спадщини Івана Франка: писались нові статті, ґрунтовно переглядались раніш опубліковані.

До сторіччя з дня народження Івана Франка академік Возняк мав намір видати збірку статей, написаних ним в різні часи на тему про світогляд великого письменника-демократа. Ці статті він заново переглянув, доповнив новими фактами і висновками. Об'єднані разом, статті малюють яскраву картину тих обставин, в яких формувався світогляд молодого Франка-демократа. Автор підкреслює два важливих джерела, з яких початкуючий письменник в міру свого розвитку черпав ідеї, розуміння життя. Це, по-перше, праці класиків марксизму, з якими Франко докладно знайомився, студіював, перекладав на українську мову для популяризації серед народу. Другим джерелом була передова російська культура. Як переконливо свідчать матеріали статей М. Возняка, вже починаючи з студентських років Франко був прекрасно обізнаний з російською художньою літературою і публіцистикою, читав її в оригіналі, рекомендував своїм однодумцям. Творчий стиль і метод російської літератури був для нього класичною школою.

Статті М. Возняка присвячені лише одному періоду діяльності Франка — 1876—1882 рокам. Але для вироблення світогляду письменника це були вирішальні часи.

Видання статей М. Возняка здійснюється вже після його

смерті; вчений так і не встиг остаточно відредагувати свої праці до нового видання. Їх остаточне опрацювання здійснене так, щоб зберегти волю автора, його манеру викладу і стиль.

Радянська суспільність готується в 1956 році широко відзначити столітній ювілей великого українського письменника; ми переконані, що багата на факти, на детальне висвітлення обставин праця покійного професора Львівського університету ім. Ів. Франка Михайла Степановича Возняка буде корисним виданням для численних читачів і дослідників творчості безсмертного Каменяра.

Кафедра української літератури.

АВТОБІОГРАФІЧНИЙ ЕЛЕМЕНТ В ОПОВІДАННІ ФРАНКА «НА ДНІ»

I

Мета даного розділу, як про це свідчить заголовок, — дати пояснення автобіографічного елемента в оповіданні Франка «На дні». З цього приводу велику цінність має те місце оповідання Франка «На дні», де описана перша ніч в камері. Всі ув'язнені сплять, лише Андрій Темера, головний герой оповідання, повільно ходить по камері, напружуючи зір, щоб не наштотхнутись на щось серед густої п'тьми. Його думки рвуться і плутаються під тиском пережитих вражень і картин, які «палили його мозок своєю кричучою неправдою, морозили кров своєю безмежною поганню». Та поволі пам'ять запанувала над картинами уяви, і з темної безодні почали щораз виразніше виростати спогади з його недавнього минулого.

Ще вранці Темера-Франко був на волі, милувався прекрасним світом. «А світ той ніколи ще не видавався йому таким хорошим, таким веселим, таким вольним, як саме останніми днями, як саме нинішнього поранку! Ніколи душа його не чулася такою сильною і сміливою, як нині, саме перед страшним, глибоким занепадом. Ніколи стільки блискучих надій на будучину не роїлося в його голові, як саме нині, за кілька хвиль перед ударом, що мав усі їх в зароді розбити. Ніколи ще зоря любові не сяла для нього так яскраво, так чудово та принадно, як саме нині, перед тою хвилею, коли мала для нього загаснути — може й навіки!..

Ціле його життя пройшло в бідності й недостатку, в важкій боротьбі за шматок насущника, за науку. Він закінчив школу круглим сиротою, без вітця, без матері, вдержуючися власною працею. Відмалу ще він привик до праці, полюбив науку і, чим вищі класи проходив, тим з більшим запалом прикладався до науки. Найбільшою втіхою для нього було натрапити на хороших професорів, котрі вміли б зацікавити, давали би поле ученикові до власного думання, заохочували би до власної

праці. Поза наукою, поза читанням книжок шкільних і нешкільних він не знав світу, пройшов гімназію дитиною, аскетом і ще перед матурою¹ почав слабувати на груди й на очі.

По maturі він, щоб поправити своє здоров'я, поїхав до одного свого товариша в гори й там пізнав сестру його, Ганю. Незвісне досі чуття любові до жінки прокинулося в нім, почало будити його молоду кров,— розкрило звільна його очі на дійсне життя, розвіяло книжковий туман, крізь котрий він досі мало добачав дійсного світу. Та й нове університетське товариство, серед котрого він опинився, навело його на нові думки, розчинило перед його очима нові погляди на життя, на мету науки та освіти і всіх людських змагань. І його давнє минуле стало перед ним в іншій світлі, багато з гімназії винесених переконань та вірувань розвіялося, розпалося без сліду. Се була важка внутрішня боротьба, довга й руйнуюча, і тільки любов піддержувала його в ній, додавала йому сили. Разом з ним і Ганя, з котрою він живо листувався, переходила всі фази розвитку думок, і та їх спільність кріпила їх до дальшого ходу по розпочатій дорозі. Вони рішилися — віддати життя своє боротьбі за свободу: свободу народу від чужовладства, свободу людини від пут, які на неї вкладають інші люди і нещасно уладжені суспільні відносини, свободу праці, думки, науки, свободу серця і розуму. Вони розбирали між собою живо ті нові, високі думки, слідили їх розвиток в цілій сучасній світі, раділи новим їх прихильникам, дбали про те, щоб угрунтувати на них увесь свій світогляд. Се були блаженні хвили для Андрія й Гані, коли людина з людиною сходиться любленими думками, подає дружньо руку на полі найсвятіших переконань! Але обом ще чогось бракувало. Після гарячих спорів про теорії, після читання найкращих і найосновніших писань про ті речі, що їх найбільш тепер цікавили, вони мимоволі заглядали одно одному в очі, глибоко-глибоко, немов силкувались вислідити в них ще щось більше, як згідність в теоріях. Їх очі палали вогнем, гарячішим від вогню переконань, їх уста тремтіли не словами наукових доказів, їх лица паленілися не втіхою з відшуканої правди. Їх кров грала живіше, коли сходилися, й се була друга могутня сила, що несла їх ід собі. І не раз серед читання, серед гарячого теоретичного змагання їх голос тремтів і звільна завмирав на тремтячих устах, рука шукала руки, а очі любих очей і...

— Ах! — зойкнув півголосом Андрій, живіше забігавши по темній казні,— чому ті хвили так скоро минули, чому не тривали довше? Чому я мусив стратити тебе, навіки стратити, Ганю, щастя моє?..

¹ Матура — іспит на атестат зрілості.

З трепетом тривоги думка його перелетіла через сумні, важкі часи переслідування, муки за його люблену думку. Він бачив себе в тюрмі, перед судом, — йому поперед очі пересувалися їдкі, безстидні насмішки газетярські над його думкою, над його любов'ю. Він цілим тілом тремтів від тих споминок, немов від морозу. І далі йому прийшла на гадку його страта. Ганині родичі заборонили йому бувати в їх домі, бачитися з Ганею, листуватися з нею; переловлювали листи, котрі він крадьком слав до неї, щоб у своїм горю обмінятися хоч кількома словами з коханою людиною. Швидко й того не можна було зробити... Ще два-три рази блиснуло йому його давнє щастя — на кілька хвиль, а відтак настала ніч, темна ніч горя, сумніву, розпуки... Ганю присилювали вийти заміж за другого. Андрій переболів цю страту, глядів на неї супокійно.

— Та що? Він чоловік добрий, щирий, він не приб'є її думки, не приглушить її серця... вона щаслива з ним, полюбила його,— але я?.. Що я без неї? Адже вона була моєю душею, моєю силою, моєю надією,— а що ж я тепер без душі, без сили, без надії?.. Труп! Ходячий до часу труп! Все, що я найдужче любив на світі, стало моїм горем. Якби я не був так усею душею полюбив її, я був би тепер міг ще полюбити другу, найти втрачене щастя! Якби я не був так усею істотою полюбив свободи, не був би я тепер терпів неволі, або й неволя не була б мені такою ненависною, такою болючою!..

І далі приходить йому на думку остання зустріч з нею, вже заміжною, от тепер, учора, нині рано! Їх розмови, їх радість, перемішана з горем і жалем,— усе те пече його, мучить, давить до землі. А проте він був щасливий, ох, який щасливий! Бо в ті хвили він почув, що його давнє кохання не вистигло, не замерло, а живе, палає, як давно, панує над його думками, як давно, держить за поводи всі його бажання й жадоби, як давно... Правда, він тепер десять раз глибше почув свою страту; рана, загоєна вже з часом, потроху, тепер відновилася; кров, утишена горем та недугою, знов розігралася,— але що з того? З давнім коханням він почув у собі й давню силу, давню охоту до праці, до боротьби за волю...

— Ганю, серце моє,— що ти зробила зо мною? — шепотів він їй, упоений щастям-отрутою.

— Що ж я зробила з тобою?.. Сам ти казав, що не в'яжеш мене... А я так багато, так багато перетерпіла задля тебе! Роки цілі!..

Сльози котяться з її очей, а він тисне її до серця, немов давні, хороші хвили їх вольного кохання ще не минули навіки.

— Ганю, доле моя, що ти зробила з собою? Чи буде у тебе досить сили, щоб опертися тій погані, що навкруги нас, розви-

ватися й стояти за волю, за добро так, як ми колись собі прирікали?

— Я не забула того, мій милий, і не забуду ніколи. А сили в мене стане. Мій чоловік допоможе мені!

— А зо мною що станеться, Ганю? Хто мені допоможе витривати на тяжкій дорозі, самому?..

Вона обіймає його і усміхається.

— Не бійся, милий мій! Не журися! Все ще добре буде, всі будемо щасливі, всі!..

Андрій ухопився руками за голову і знов почав бігати по казні.

— Всі будемо щасливі, всі? Ні, се помилка, Ганю! Всі будуть щасливі колись, пізні внуки наші, котрі й не знатимуть того, що терпіли, як мучились діди їх та прадіди для їх щастя!.. А що ми? Одиниця серед мільйонів! Яка ж їй ціна?.. І ми хочемо бути щасливі, коли мільйони довкола нас у сльозах родяться і гинуть!.. Ні, mein' Lieb', wir sollen beide elend sein!¹ А ти не віриш тому, побачиш!..»²

Роздумуючи далі над двома силами — розумом і чуттям, які керують людиною, він каже: «Пощо ще тої другої, необрахованої сили-чуття, котре плутає та мішає правильний хід розумової машини... От і мені, якби по-розумному, треба було тут нині сидіти? Ні! Жив би собі у Львові, хоч бідуючи та лихом латаючи, а все би жив та працював, та вчився і був би вольний, безпечний... до якогось часу. А то ось... приперло мене їхати до Дрогобича, щоби побачитися з нею хоч на деньок, хоч на хвилию. Ну, і побачився, почув у грудях новий прилив того чуття, що так горя багатого принесло мені взамін за краплину своїх солодоців,— та й тепер знов! А жаль, що так склалося! Тепер я чую подвійну силу до роботи,— та що, руки зв'язані!»³

«І знов ходить Андрій по казні, і знов думає. Думає про Ганю, про її життя з чоловіком, як вона в своїх листах йому описувала, думає про свою самотність на світі, про своє обезсилення через утрату коханої людини. Та ні,— набігає друга, веселіша думка,— ні, я ще не самотний! Є в мене товариші щирі, сердечні, гаряче перейняті тою ж думкою, що й я. Вони й допоможуть у потребі, і порадять, і розважать! Та все-таки,— тут уривається думка знов на сумнім, болючім тоні.— «Та ні,— набігає нова думка з новою потіхою,— адже й вона для мене не

¹ Ні, моя кохана, ми обоє маємо бути нещасні.

² Іван Франко. На дні. Суспільно-психологічна студія, Львів, 1880, «Дрібна бібліотека», 14, стор. 34—38; Збірник творів Івана Франка, том перший, Київ, 1903, стор. 146—151.

Далі у виносках подаються сторінки обох зазначених видань.

³ Там же, стор. 41; стор. 155.

страчена: любити мене, як уперед, не цурається мене, не відгороджується від мене своїм шлюбом, мов муром, листується зо мною, і радить, і розважає так само щиро, як уперед: та й він чоловік хороший і приятель мій і думок однаких. Ах, та все-таки...» — і знов уривається весела думка і Андрій, мов під вагою великого болю, хилить голову, а з очей його котяться дві несмілі сльози, що печуть як вогонь, та ні крихти не влегшують серце»¹.

Нарешті, переносячись думкою «туди, де билось одиноке жіноче серце, прихильне до нього, може в тій хвилі заливаючися кров'ю з жалю над його нещастям»², в своїх міркуваннях Темера питає себе: «Аджеж людина, котру ти любиш, хоч і нічим не в'яжучи, хоч і зрікаючись її посідання, хоч і бажаючи їй щастя з другим,— аджеж то та людина хіба ж не тим тобі така мила, що при ній уплили найщасливіші хвилі твого життя, що її поцілунки й досі горять на твоїм лиці, що дотик її ніжної руки й досі тремтить у твоїх нервах»³.

II

«Суспільно-психологічна студія» Франка, як назвав він своє оповідання «На дні», написана в Коломиї 17—20 червня 1880 року (дата зазначена під текстом оповідання). Тоді не було Франкові ще й 24 років. Відомо, що головний герой оповідання — Темера — має прототипом Франка, але лише дальше дослідження покаже, наскільки глибоко автобіографічний цей твір.

Наведені уривки з оповідання змальовують несподівані ускладнення першого кохання Франка до Ольги Рошкевич (названої в оповіданні Ганею).

Ольга Рошкевич була найстаршою донькою попа Михайла Рошкевича села Лолина, Долинського повіту, колишньої Галичини. Крім Ольги, у Рошкевичів було ще троє дітей, і серед них син Ярослав, який навчався в Дрогобицькій гімназії. Будучи завжди відмінником, Ярослав у третьому класі почав погано вчитися, і стурбований батько поїхав до Дрогобича з метою взяти для сина репетитора («інструктора»). Вчителі порадили йому в репетитори надзвичайно здібного учня — Івана Франка, який, за рекомендацією директора, погодився на це.

В 1874 р. І. Франко успішно закінчив сьомий клас і вперше не поїхав додому пасти худобу і допомагати в збиранні врожаю, а вирішив зробити подорож до Стрия, і звідти — до Сине-

¹ Там же, стор. 44; стор. 158—159.

² Там же, стор. 52; стор. 169.

³ Там же, стор. 53; стор. 170.

відська на Побук, Бубнище, Тисів, Церковну, Мізунь, Велдіж. Під час цієї мандрівки він завітав також до свого учня Ярослава Рошкевича в село Лолин, де пробув майже місяць.

В сім'ї лолинського священика багато розповідали про Франка, як про надзвичайно здібну, талановиту людину. Було також відомо, що Франко заробляв сам собі на життя, і це ще більше посилювало повагу до нього.

Якось перед полуднем Франко прибув у Лолин в дивовижному вбранні: в чорному довгому сурдуді, в краплистих штаних, в чоботях з високими халявами і в чорному м'якому капелюсі з широкими крисами, який різко контрастував з цим вбранням. На палиці за плечима він ніс пакунок в краплистій хустині. Виглядав Франко дуже бідно.

Перебування Франка в Лолині послужило зав'язкою романа між ним і Ольгою Рошкевич.

Матеріалом про взаємовідносини Франка з Ольгою Рошкевич послужили для мене збережені листи Франка до Ольги, а також Ольги до Франка (останні збереглися в архіві Франка), і спогади, написані для мене сестрою Ольги Михайлиною.

Вже під час першого перебування Франка в Лолині між ним і Ольгою зав'язалась тісна дружба. Він читав їй багато творів, серед них «Фауста» Гете, а також свої оповідання і вірші. З цього часу він завжди пильно дбав про книги для освіти Ольги.

В першому своєму листі до Ольги (розпочатому 19 і закінченому 23 вересня 1874 р.) він пише про дрогобицькі новини, про навчання, літературу, запитує, які книжки її цікавлять. В листі багато недомовок, відчувається, що автор хоче сказати щось більше, але не наважується.

Вдруге Франко гостював у Рошкевичів на великдень, коли вже був у восьмому класі. За спогадами Ольжиної сестри Михайлини, Франко приїхав у новому модно скроєному вбранні. В п'ятницю перед вечерею Ярослав сказав Франкові: «Казала Міня (Михайлина — М. В.), щоб Ви добре *натевкалися*, бо завтра будете постити». Франкові дуже сподобався цей вираз, він сердечно сміявся і просив записувати для нього подібні невідомі бойківські слова, які й сам почав записувати під час свого першого перебування в Лолині.

Завжди, коли Франко бував у Рошкевичів у гостях або разом з Рошкевичами виїздив у гості до сусідів, він відзначався надзвичайною товариськістю, брав живу участь в іграх, дуже гарно декламував «Гамалії» Шевченка та інші речі, любив декламувати німецькою мовою.

Ряд листів до Ольги Франко також писав німецькою мовою. Так, німецькою мовою написаний його лист від 2 травня 1875 року, зв'язаний з перебуванням під час свят у Лолині.

В цьому листі він запитує Ольгу, чому вона вважає його попередній лист нещасливим і чому в листі до Ярослава назвала його антипатичним ментором.

Ці вирази наводили його на думку, що, можливо, їй неприємні його листи, і чи взагалі варт йому далі їй писати. Він просив відповісти, чи не надто сміливі й зухвалі його листи. І тут же додавав, що листи до неї — то мова його серця, яка приглушувала холодний голос загальноприйнятих законів. Він просив вибачення за нестриманість, боявся, що здається Ользі нетовариським і скритним. Пояснював, що таке враження про нього може скластися тому, що він виріс самотнім між чужими людьми, не мав друзів, і лише книжки були йому втіхою.

До зустрічі з нею він гадав, що для нього вже все втрачено, але після того, як побачив її, перед ним розкрився широкий світ, з'явилось відчуття радості нового життя. Спогади про святкові ігри, під час яких він відчув прихильність Ольги, сповнюють його надією, і він просить написати, чи це не був жарт.

З іншого листа Франка, датованого 26 травня, дізнаємось, що Ольга просить його не писати до неї аж до канікул, тому що мати її вважає таке листування непристойним. Це дуже схвилювало Франка, але він все ж відстоює своє право писати, обіцяючи не часто надокучати. Пише, що листи до неї — то його єдині ліки. Сподівається приїхати після іспитів до Лолина, але не впевнений у цьому, бо він зв'язаний умовою з театром Бачинського. «Сам не знаю, — писав Франко, — що маю робити, — але я дав йому (Бачинському — М. В.) моє слово, що я бодай місяць пробуду в нього. Одначе при теперішньому положенні це цілком неможливе, — або я зовсім зірву з ним, або старатимуся добрим способом розв'язатися з ним».

Несподіване признание Ольги сповнило його серце радістю і надією. «Ви не знаєте, — писав він, — як усі мої думки нерозлучно зрослися з Вами, — а мій характер не такої конституції, що я міг би забути, — раз жити й раз кохати — таке моє серце!»

Далі в листі він мріє про своє майбутнє у Львові, про те, що вони будуть разом, і, повний віри і щастя, він приступить до літературної роботи. І тут же додає: «Нещодавно написав я малий томик віршів і дав до друку, — це має бути мій перший більше публічний виступ на поетичному полі. Якою стала доля цих бідних віршів, досі я не знаю, — добродій доктор Омелян Огоновський¹, мабуть, узяв їх під свою цензуру. Мій приятель, якому доручив я вести всю справу, писав мені нещодавно, що добродій доктор сказав, що він бачить тут, правда,

¹ Професор української мови й літератури у Львівському університеті, літературознавець буржуазно-націоналістичного напрямку.

багато таланту, багато уяви, — але мало естетики й історії. Якщо вони вийдуть, пішлю й Вам цю мою першу літературну спробу. Тепер працюю над другим томиком, — Ви можете, розуміється, вгадати, що Ви єдина інспіруюча муза як першого, так і другого». Вкінці просив не сумніватися в його ширості й вірності. Листа не закінчував і не підписався під ним на знак того, що буде ще продовження.

«На день 11 юлія 1875» Франко вислав Ользі візитну картку, де після кількох німецьких речень був такий віршик:

Хвилі щастя золотого,
всі надії, думи, сни,
пісні, втіхи серця мого,
дні свободи і весни,
все, все, що лиш завдячу
згадці про твою любов,
я в день нинішній желяю —
сто раз більше — Тобі знов!

Ох, чи Ти ще пам'ятаєш
свого друга, світе мій?
Чи о тім коли згадаєш,
що-сь забрала мій спокій?
Прости, що не можу дати,
жадного Ти дару днесь! —
Ох, в одно лиш я багатий,
но ти того не приймеш!..

Днесь не могу й серця свого
дарувати вже Тобі,
бо Твоє вно з часу того,
як-ем первий раз Тя вздрів.

Ользі Рошкевич
Іван Франко.

Після закінчення гімназії Франко вирішив поступити до Львівського університету. Бажаючи, щоб Ярослав був і далі під доглядом Франка, Рошкевичі влаштували свого сина у Львові в шостий клас української гімназії.

З листа Франка до Ольги, датованого 30 жовтня 1875 р., ми довідуємося, що Ольга знов заборонила писати до неї, але він скористався з якоїсь нагоди переслати їй лист і тим самим порушив цю заборону. В листі він пише про своє розчарування Львовом, про те, що в нього убивчий настрій, бо він непевний в її почуттях до нього. Особливо болюче його вразило те, що, відіславши йому позичені книги, вона ні слова йому не написала.

Переживання І. Франка, зв'язані з взаємовідносинами з Ольгою Рошкевич, були дуже глибокими. Так, під час гостювання в свояків Рошкевичів він не наважувався навіть говорити з нею і написав їй листа. «В цій хвилині,— писав він в цьому листі, — пересуваються передо мною всі ті роки нашої знайо-

мости, почавши від того вечора, коли Ви сказали мені: «Сподівайтесь, що все буде добре», дотепер. Так, я надіявся, — не кажу вже, на взаємне кохання з Вашого боку, я надіявся на те, що Ви все ж раз виявите мені зовсім щиро всю правду. Були дні... — й вони давно вже минули, — коли я ще був такий сміливий із Вами, що я усно говорив Вам про це, — але й тоді Ви завжди говорили: «Пізніше, пізніше! Говоріть наперед із батьком!» І це сталося, — а я все ще не маю певності щодо Ваших почуттів. Так, я бачу, що Ви хочете цим досягнути, — але я починаю сильно сумніватися, чи це Вам вдасться. Досі, правда, може й було так. Цим ваганням бодай удержали Ви чуйними останки моїх почуттів, — але це таке ж добре, що моє здоров'я через це підкопане. Чого я не перестраждав у часі цих канікулів! Кожен вечір, кожен ранок приносив мені нову муку. Та це минуло! І дякувати богу за це. Ви можете все ще всміхатись іронічно, коли я говорю про своє підкопане здоров'я, але, я сподіваюсь, Ви побачите, що я не помиляюсь! Ви, з своїм спокійним темпераментом, ледве можете уявити собі те, що в мені відбувається, коли моя кров починає кипіти. О, я все ще думаю про те, як іронічно Ви всміхнулися, коли Ви минулого тижня, прибуваючи сюди, побачили мене тут несподівано! Ваші слова: «Ви мабуть хворі, бо Ви тут» були так знаменито вимірені проти мене, що дійсно зо мною не могло бути краще! І дякую Вам! Щойно, коли я почув ці Ваші слова, запитав я себе, дурня: Чого властиво хочеш тут? Пощо ти прийшов сюди? Вибачте моїм дурним почуттям! Ви єдина привели мене сюди, а не мій розум, — а Ви нагадали мені, що я ачеїже повинен раз стати розумним! Дякую Вам за це нагадування, хоч воно спочатку тяжко мене діткнуло! Ви не знаєте, як тужно дожидаю листа, що має відкликати мене відсіль, — і я обіцяю Вам уже бути розумним по такій науці й не так швидко показуватись сюди.

А тепер я хочу поставити Вам ще декілька питань, у додатку до тих усіх, які я ставив Вам від початку нашої знайомості, а які всі лишилися без відповіді. Хай і тепер не буде відповіді, якщо так мусить бути. Отже найперше мушу повторити питання: Що думаєте про мене, — які Ваші почуття для мене? Знаю, — подобатись я не міг Вам ніколи ані щодо мого зверхнього вигляду, ані щодо моєї поведінки. Я й ніколи не рахував на це. Знаю також, що я спричинив Вам не одну прикрість своїми листами, своєю настирливістю. Не маю наміру тут усprawедливлюватися. Ні, — я тільки збираю разом враження — і я запримічую, що у Вашому серці з згадкою про мене мусять в'язатись самі неприємності. Ваша теперішня поведінка усprawедливлює мої слова. Але це не докір Вам. Ні! Однак Ви колись сказали мені, щоб я надіявся, — Ви навіть дали

мені пізнати, що я не був зовсім байдужий для Вас, що Ви «спочуваєте мені», — а це, думаю, може дати мені підставу й тепер поставити Вам це питання: чи почуваєте Ви що для мене або ні? Прошу Вас, — будьте зовсім щирі, відповідаючи на моє питання! Якщо Ви настаєте на те, щоб я дотримав слова, яке я дав Вашому батькові, то я зроблю це. Але якщо Вам подобається, щоб я покинув усяку думку про Вас, то так само я зроблю це без супротивлення. Тому не в'яжіться жодними оглядами! Найперше — свобода почуття! Я був би найнещасливішою людиною на світі, якщо моя особа, навіть моя присутність або моє кохання в'язало б Вас у чомусь або як-небудь шкодило Вашій свободі.

Сподіваюсь, що Ви вдостоїте мене письмовою відповіддю. Усно, на жаль, не можу говорити про це! А втім, Ви маєте перед собою не того Франка, що кохав Вас колись гаряче і тепер теж ще дуже кохає, — Ви маєте тепер перед собою письменника, мертвого на все, що не книга й папір. Але коли Ви не відповісте мені, нічого не відповісте, то, думаю, маю право вважати це відмовою на моє питання.

Прошу Вас, виконайте це моє прохання, і хай бог дасть, щоб я ніколи вже більш не докучав Вам своїми проханнями. Сподіваюсь, що нарешті Ваша відповідь буде щира й походить від серця, — а більше надіятись я не маю причини.

З листа, написаного Франком 29 лютого 1876 року, видно, що він, нарешті, одержав від Ольги позитивну відповідь. «Любимая! — починав Франко свій лист. — Прости, що пишу до Тебе попросту, відкидаючи всяку церемонію! Серце моє так не навикло звати Тебе «Пані», — що і руці годі не слухати серця».

Лист, на відміну від багатьох інших, написаний українською мовою, бо українська мова, як він зазначає, — це мова його серця, це «любий, домашній убір, в котрім всякий показується другому таким, яким єсть», а німецька мова — це модний фрак, «котрий строїться не раз і такий штуцер, котрому по кишенях вітер свище».

Цей лист Франка був написаний під враженням від'їзду Ольги зі Львова після балу. Про свої враження від балу Франко писав: «Мені із цілого того случаю осталися в пам'яті і в серці лиш ті хвили, коли я був при Тобі, коли міг говорити з Тобою, — остався жаль, якого дізнав я, виходячи від Тебе. О, як я гарячо бажав, щоб Ти хоч на хвилю була заглянула в наше мешкання! Кожде місце, на котре ти зиркнула б, було би мені все припоминало Тебе! Но годі, — то не могло статися!»

Далі запитував, як подобається їй «Дон Кіхот» і Шіллер і додавав: «Я дуже бажав би заїхати в ваші гори, — та не знаю, — чи можу до Вас появитися, щоби-м не зробив якої неприємності. Єсли перед 15 не отримаю запрошення від тебе

(котрого сподіваюсь!), то їду до своїх (в Нагуевич), — або деінде. В часі тих вакацій мушу докінчити свою повість, — тому потребував би-м спокою і вдохновенія, котрого певно ніде більше не знайду, як в Твоїй близості!» Очевидно, тут іде мова про повість «Петрії і Добощуки», початок якої друкувався у «Друзі» за 1875 рік, а закінчення — у найближчому річнику цього журналу, органу студентського товариства «Академічний кружок».

Повідомивши її, що йому підвищили стипендію, Франко писав: «Добре зробили пани поляки! На тоту інтенцію зібралось нас трех таких лапсердаків, щоб видати твори прозові, а іменно повісті Устияновича. Не увіриш, як похвально говорять о тім наші русини... Паралельно з тим думаєм видавати книжочками твори перекладені із іних словесностей. Початок має зробити Гетого «Фауст» — мого перекладу. Той твір так пам'ятний для мене, — що годі було мені не зробити ним початку, — і думаю, що буде (по другий раз) щасливий. Ти, бачу, пам'ятаєш еще ту маленьку книжочку, но не знаю, чи знаєш її символічне значення для мене. Если-сь (як говориш в попереднім листі) любопитна, то можеш при случайності мене о то запитатися. Я зачинаю ту в Львові ставатися якимось курйозом, — або знаменитості, — не знаю. Не раз прийде який-такий до «Кружка»: — З ким маю честь? — Іван Франко! А там збоку докине другий: «Vulgo Джеджалик!» А той християнин стане та очі витріщить!»

Джеджалик, як відомо, перший псевдонім Франка.

В листі Франко писав про підготовку любительських вистав у «Кружку», автором яких був він сам: «На перше представлення определено мою драму трехактову: «Три князі на один престол». Я цікавий, який буде успіх того кусника. Шкода, що Ти не будеш могла бути на представленню (десь коло 20)! Бачу, на другий тиждень припадає також вечір на пам'ять скону Т. Шевченка. На тім вечерку я виступаю з декламацією о Шевченку. Стих то вроді «Схід сонця», — но далеко шумніший, — nota bene ¹ о стійності годі що і говорити».

Вірш «Схід сонця» надрукований в № 2 «Друга» за 1876 р.

В цьому ж листі Франко пояснював причину сумнівів щодо ставлення Ольги до нього в своїх попередніх листах: «Одно то, — що темперамент мій такий, що не раз не можу побороти якогось чувства, котре мнов овладіє, — а по-друге, що я, бідний, самотній і нетовариський цілий свій вік, не міг відразу увірити в своє щастя, — не міг поняти його. Прости мені, любима Ольго, — прости тії слова, — межі котрими може коли було і не одно таке, котре могло Тобі біль справити».

¹ Добре запам'ятай.

Франко дуже важко переживав від'їзд Ольги до Лолина після балу: «Я цілий час майже від Твого від'їзду слабій, — мої груди болять і то щораз дужче. Ох, — як я би рад побачити Тебе, — пробути кілька неділь близь Тебе на селі! Мені здаєсь, що я виздоровів би зовсім!» Питаючи її, що чувати в Лолині і як вона проводить час, писав про себе: «У мене тут життя одностайне, — робота та й робота! А і нащо ж мені іншого щастя. Я знаю, що Ти любиш мене, — а то чувство велить мені забувати і о болю грудей, і о трудності, і о всім, — я сильний, смілий тепер, а навіть веселий!»

Франко залучав Ольгу до письменницької праці, до збирання весільних пісень і до перекладання іноземної літератури, зокрема творів Золя. Згадка про це є в збережених листах Франка до батька Ольги Рошкевич. 4 травня 1876 року Франко писав: «Осмілююсь еще просити панни Ольги, чи не були б ласкаві списати решту ладканок, — але зовсім фонетично, з всякими вставками і добавками, як, напр[иклад], й межі словами і пр., і переслати їх якнайскорше чи то на руки Славка, чи й на мої. Так само прошу о кінець перевода повісті. Вона будеечатися під псевдонімом, — але не в «Друзі», но в Календарі, котрий тепер «Кружок» видає. Повість і перевод всім дуже подобалися». Згаданий тут календар — це альманах з календарем «Дністрянка», виданий в 1876 році студентським товариством «Академический кружок». Переклад Ольги Рошкевич «Сімнадцяті і двадцять перші уродини Марії-Софії Шварц» надрукований був під всевдонімом «Надежда».

В листі Франко повідомляє, як він з Михайлом Павликом успішно склали колоквиуми 1 травня 1876 року: з української літератури знаменито, «з Нестора» відмінно, а з міфології дуже добре, хоч лише «раз перечитали тоті мудрості». Сподівався, що внаслідок цього «увільнять від тяженької оплати».

З цього листа також дізнаємось про ставлення Франка до військового призиву у цісарську армію: «Нині, се є в четвер, ходив-ем ставитися до войська. От, — ще й з тим треба ми було комедій! В магістраті дістав-ем буру, що-м ся десь в грудні, чи коли там, не мельдував, мара їх знала, — коли і кому мельдуватися! А нині при асентирунку — брру! аж страшно ми стало, як-ем побачив, яких харлаків беруть. Ну, гадаю собі, — от ту мені прийде — амініь, духу святий! Стою я, стою, — чекаю-чекаю, — не кличуть мене. Аж на самім послідку, яко причіпку, чи що (бо я чужий — Nachsteller)¹. Поглянули на мої бідні очі та й нагнали. Певно боялися, щоби-м під час муштри не виштуркнув пану капральові око, — яко сліпий! Ну, — нехай і так! Чоловік бодай на один рік свобідний!»

¹ Пізніший ставленик.

Серед збережених листів Франка є лист, у якому він просив дозволу у Рошкевича одружитися з його донькою. Про це писав він 9 червня 1876 р.: «Я властиво хотів давніше уже говорити з Вами о тім ділі, — та якось не було чи сміливості, чи спосібності, — не знаю. Скажу коротко, о що мені іде. Я хочу просити Вас о руку Вашої дочки, панни Ольги. Не думайте, всечесний отче, що крок цей з моєї сторони наглий і не розважений. Думаю, що Ви в тих двох літах, відколи мене знаєте, мали спосібність пізнати мене і осудити всі мої добрі й злі сторони і не возьмете то за самохвальбу або за пусту фразу, сли скажу, що чуюся всилі і надіюсь ущасливити Вашу дочку, оскільки це буде в моїй силі». Закінчував свій лист він словами: «Вона рішить мою судьбу. Прощайте, всечесний отче, — і маю надію, що скоро буду міг назвати Вас своїм вітцем!»

В листі до Рошкевича Франко також торкається подій, які відбувалися в той час серед української молоді вищих шкіл.

Молодь вищих шкіл у той час групувалася навколо двох товариств: так звані москвофіли входили до «Академического кружка», і українофіли — до товариства «Дружний лихвар».

На одному з загальних зборів «Академического кружка» виникла думка про з'єднання цих двох товариств. Ця думка була підхоплена молоддю з товариства «Дружний лихвар», яка цілими групами почала записуватись в члени «Академического кружка». Були скликані загальні збори «Кружка», на яких переобрали правління.

Цей союз був недовгий, але він позначився введенням народної мови й реалістичного змісту в журнал «Друг», а також тим, що почав видаватися календар «Дністрянка». Про це Франко писав до Рошкевича: «Ту у нас діла стоять добре. Перевороту такого страшного не було, як ми собі гадали. Все пішло звичайним і досить тихим способом. Сейчас ми й засіли до роботи. Календаря¹ два аркуші вже готові, а третій (переклад Надєжди) власне корегую».

На жаль, листи Рошкевичів до Франка перед його першим судовим процесом у січні 1878 р. не збереглися. Тому невідомо, що відповів Рошкевич на Франкове прохання дозволу одружитися з його донькою. Можна вважати, що відповідь була позитивна, бо Франко і далі бував у Лолині в сім'ї Рошкевичів. Зберігся лист Франка до Ольги, написаний весною 1877 року. Із звістки, що «Черєпахина і Ястремського вчєра повєзли у Швейцарію», а вони повинні були сидіти до 20 квітня², виходить, що лист написаний зараз же після згаданої дати.

В цьому листі Франко вперше вводить Ольгу в коло полі-

¹ Дністрянки.

² Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом, т. II, Чернівці, 1910, стор. 198.

В тому ж листі Франко виражав свою радість з приводу одержаної від Ольги фотографії: «Твоя фотографія стала для мене правдивим жерелом потіхи і радості. Щовечера, коли уже всі сплять, я з півгодини задивлююся на неї і забуваюся зовсім: я такий тоді щасливий,— чую, як нові сили будяться, нові мислі напливають! А за се всьо лиш Тобі, Тобі одній дякувати! Я пригадую собі Твої слова, що Твоє «окончателъне» образання, розширення Твоїх понятій і т. д. се моє діло. То був для мене завеликий і незаслужений комплément,— так воно зовсім не є,— впрочім не о тім бесіда. Я лиш подумав собі тоді, що дійсно се би була немаловажна річ для мене зважити, кілька понятій і вражінъ я завдячую Тобі,— кілька нового елемента вийшло в моє життя через знакомство з Тобою. Над тим я ще подумаю».

Те, що Франко піклувався про освіту Ольги, підтверджують спогади Михайлини. Вона зазначає, що, будучи на першому курсі університету, Франко привозив до Лолина твори Нечуя-Левицького, Марка Вовчка, Тургенева, Лермонтова й інших письменників, а на другому курсі — здебільшого російські, німецькі і французькі книги. Надзвичайно цікавлячись Чернишевським, він разом з Ольгою читав його твори. В одному з своїх тюремних сонетів 1889 р. Франко згадував, як

Колись в однім шановнім руськім домі
в дні юності, дні щастя і любові
читали ми «Что делать», і розмови
йшли про часи будущі, невідомі.

Він подав думку Ользі перекладати Золя на українську мову.

У Ольги Рошкевич були дуже цінні книги, залишені Франком: твори Салтикова-Щедріна, повість Толстого «Утро помещика», «Роланд» Аріосто, твори Шіллера, книга «Дон Кіхот» й інші. Все це свідчить про великий вплив Франка на освіту Ольги Рошкевич.

Свій лист Франко закінчував так: «Вже кілька разів хотів я кінчити се письмо, та, знаєш, так не хочеться розставатися з Тобою, хоть би й через такого посередника, як от, тямиш, вечерами нам не хотілося розставати! Щасливі хвилі, глибоко ви врилися в мойому серці,— і не раз аж сумно мені стане, коли навернеться гадка: ні, се надто хорошо для мене! Хто знає, ци в своїм життю я діжду коли таких других вечерів! Але впрочім,— що ж се такого великого? Мені тепер приходить на гадку, що я сказав до Тебе: при щирій любові щастя повинно рости, не зменшуватися! Нічого тужити за минувшим! Ми молоді, світ ще усміхається,— жити хорошо, любити хорошо!..»

Раптовий арешт Франка був тяжким ударом і для нього і для Рошкевичів.

В той час по всій Галичині проходили арешти і труси. Не минув трус і Рошкевичів. Це сталося 9 липня 1877 року. Трус вважався тоді чимсь страшним, компрометуючим. Рошкевичам пощастило — обшук у них був проведений дуже обережно і передбачливо слідчим суддею із Лолина. Рошкевичі були про це попереджені суддею через велдзького ксьондза, який разом з своїм органістом були присутні при трусі як свідки.

Листи і брошури Франка були сховані Ольгою на пасіці, і під час обшуку нічого не було знайдено. Однак Рошкевич був дуже обурений Франком. До арешту Франка Рошкевич покладав на нього великі надії. Після арешту він різко змінив своє ставлення. Будучи у Львові, Рошкевич навіть не відвідав Франка, який сидів у цей час у слідчій в'язниці.

22 вересня 1877 року в листі до Ярослава Рошкевича Франко повідомляв, що до нього можна писати, однак в листах нічого не згадувати про його справу. Будучи у президента суду, він попросив у нього дозволу, крім фахових (грецьких та латинських), читати й інші книги. Президент обіцяв поговорити з суддею, і в надії, що суддя не відмовить, Франко просив у Ярослава принести йому дві книги Писарева — одну польською мовою, а саме «Нарис історії праці», та другу російською і дві повісті Золя — одну в польському перекладі, другу — в російському.

Франко просив також повідомити його, що сталося з його речами, і додавав: «Заразом напиши, з яких се причин твій батько так страшно загнівався на мене, що, будучи у Львові, навіть не хотів побачитися зо мною? Для мене видається такий гнів чимось таким, що не має найменшого сенсу, — бо і що ж се значить, гніватися на чоловіка в нещастю, — як коли б я сам собі то зробив, і то ще йому на збитки? Для того будь такий добрий і при найближчій спосібності напиши до дому і донеси отцеві Рошкевичові, що надіюсь його з донькою побачити на моїй розправі. Прошу тя конче написати се і відтак донести мені дословно відповідь, щоб я знав, чого маю держатися».

Вийшовши із тюрми, Франко зразу відновив листування з Ольгою, яке здійснювалось різними шляхами.

Не всі листи потрапляли до рук Ольги, велику кількість з них затримував батько, переслідуючи свої цілі. Внаслідок несистематичного одержання листів виходили непорозуміння. Товариші Франка багато допомагали йому в передачі листів для Ольги. Вони передавали їй книги від Франка, в яких крапками були позначені окремі літери, і треба було витратити

багато часу, щоб їх виписати на папір і одержати текст листа. Часом поштою приходив лист великого формату, а в ньому було лише декілька слів. Натираючи чистий аркуш перепаленим папером або соком з цитрини чи з цибулі, одержували довгий лист, густо списаний дрібним почерком Франка.

В першому своєму листі до Ольги після виходу з тюрми Франко писав, що обставини поставили його в неприємне становище у відношенні до неї і її батьків. Він висловлював побоювання, що Ярослав міг тим чи іншим способом сприяти її збайдуженню до нього. Дійсно, Франко, говорячи з Ярославом, «грав роль чоловіка охолодженого, зденервованого, байдужого, бо, зрештою, і Славко так накерував розмову, що така поведінка була єдино розумною». «Не знаю сам, — писав далі Франко, — оскільки се правда, що він говорив про страшну гризоту, яку справили в вашім дому газетярські плетні о моїм процесі». В листі він висловлював нерозуміння, чому Рошкевичів так стурбувало його засудження — адже того можна було сподіватися. Далі Франко пояснював, що він не оскаржив судового вироку, бо його не хотіли випустити на волю до розгляду апеляції, «а сидіти 6—8 місяців на рекурсі, — додавав Франко, — признайте самі, не всякому хочеться, особливо коли йде про 6 неділь декрету».

Відносно чутки, ніби Ольга говорила, щоб Франко, вийшовши з тюрми, приїхав до Лолина, він пише: «Або се була брехня, або Ви говорили несерйю. Ваш отець заховався так зглядом мене в процесі, що треба б не мати іскорки людської честі, аби явитись в його дім; не згадую о тім, що, коли я просив о Вашу руку, прирік мені помагати в кождім разі, не грішми, а добрим словом і протекцією. Я ніякої помочі від них не потребував, а як не раз і зарятували мене грішми, то часто віддавав-єм їх Славкові, а прочу часть уважаю за затягнений довг, котрий оплачу при першій спосібності, щоби не казали ще, що українець, соціаліст, приходив до їх дому жебрати... Правдивих приятелів в біді пізнавай; а хто з приятеля перекинувся в ворога, тот, значить, і вперед не був приятельом і не буде».

Франко застерігав, що розірвані зносини з батьками не повинні відбиватись на їхніх взаємовідносинах: «Пишу так для означення, що нашу приязнь уважаю зовсім такою, як була перед розстанням нашим. Сли з Вашої сторони дещо змінилося, то напишіть щиро і одверто для того, що наш роман мусть іти не тою, що досі, дорогою і не може надалі ограничитись письмами і зітханьями, — пора подумати о життю. Думайте і пишіть!» У Франка уже був план, правда, «смілий і нелегкий», але спочатку він бажав почути думку Ольги. Наприкінці листа він запитував Ольгу, чи вона переклала вже «La Cigée» Золя.

На свій лист Франко одержав відповідь і зараз же відписав Ользі, знайомлячи її з своєю працею в «Громадському другові». Щодо свого плану на майбутнє, то він бажав поговорити з Ольгою усно. Просив її вислати якнайшвидше деякі книги: «Что делать» Чернишевського, Ренана «Nędza na Rusi». Радив перекладати Золя далі і писав, що початок її перекладу дуже подобався Михайлові Павлику.

Після довгої внутрішньої боротьби Франко 2 квітня 1878 року написав листа до Рошкевича, але, як він зазначав, не для того, щоб просити в нього прощення або виправдовуватись, бо не відчував за собою жодної провини. «Прикро мені се писати,— писав Франко,— та я прецінь думав, що тоті люди, що звалися моїми приятелями (і навіть в добрих днях се не раз доказували), піймуть і усправедливлять мене в нещастю. Я думав, що тоті приятелі, що колись обіцували мені поміч, тепер — не то, щоб мали помагати мені, того я не жадав,— а принаймі не схотять мені шкодити, не схотять чорнити мою честь перед людьми і перед суддями». Але, як виявилось, він помилявся. Та не це, зазначав він в листі, змусило його писати до Рошкевича. «Я Вашій доньці дав слово,— переходив він до суті справи,— подружитися і жити з нею, коли буду міг мати яке-таке удержання. Думаю, що на панське життя, на мільйони ані Ви ані вона — не числили,— а, з другого боку, помимо того, що сталося, я можу мати надію на вдержання,— а може навіть іменно для того, що сталося. Значить,— питання до Вас: чи Ви вважаєте наш зв'язок за перерваний, чи ні? Я не завдавав би Вам се питання, в котрім більше має рішати Ваша дочка, як Ви, коли би-м не думав собі, що Ви могли б знов на мене кидати ганьбу: що, от, збаламутив ми дівчину та й покинув. Може бути,— Вас буде ще стримувати то, що я ніби «політично скомпромітований»,— однак ж смію Вас упевнити, що се неправда,— доказом того може бути й се, що мене на другий курс приймуть на університет. Отож після сего я ставлю ось яке питання до Вас: Чи Ви хочете, щоб я удержував дальше зв'язь з Вашою донькою, чи ні? (Розуміється,— друге питання, чи вона сего схоче, чи ні?). Коли ні, то тоді принаймі я буду знати, що не я ламлю дане слово. А коли Ви не будете мати нічо против того, то я напишу Вам, які в мене шанси на найближчий час, і буду просив дозволити мені свобідно переписуватися з панною Ольгою».

Лист до Ольги з датою 14 червня 1878 року Франко починав ствердженням, що він бачився з її батьком, але не говорив нічого. Він повідомив Ольгу про те, що записався в університет і відвідує лекції, щоправда тільки для того, щоб якось закінчити.

Згадуючи, що він жив з Павликом «з тої простої причини,

що інакше нема відки жити», Франко додавав: «Ваша просьба — чим скорше випровадитися, піддатися всім «татковим умовам», старатися о докторат і т. д. свідчить, правда, о Вашім чуттю, але воно мені видається трошка егоїстичне. Даруйте, що може загостро буду з Вами говорити, але рука моя дрожить, — то, що маю Вам сказати, мусить бути сказане, а чим борше, тим менше муки для нас обоїх. Випадки з сего року значно розчарували мя в моїх надіях,— як воно впрочім і конечно мусило бути. Я стратив надію на становище і на певне утримання (розуміється, для себе я не бажаю ні одного, ні другого, і для того мені се зовсім не жаль). В останнім побуті в Лоліні достеріг я також і між нами деякі дисонанси, котрі ще ярче виступили в Вашім останнім письмі. Мені тяжко се говорити, але моя любов сама каже мені бути з Вами щирим. Я думаю, що ми не зовсім зійдемося характерами, і для того ліпше нам розстатись завчасу, не причиняючи одно другому лишнього горя! Мені тяжко розписуватися широко,— жаляю Вам більше щастя набудуше, ніж його зазнали зо мною. Хотя би не все проче, так моє необезпечене і безвихідне становище не дозволяє ми брати на совість нужду і безвихідність другої людини».

Ольга відповіла Франкові гнівним листом. 19 червня Франко написав листа на адресу брата Ярослава, тим більше, що від нього і Ольги одержав листи одночасно. Хоч лист був адресований Ярославу, призначений він був цілком для Ольги. Франко писав: «Ії лист гнівний, але, признаюсь, лагідніший, ніж я надіявсь. Що діяти! Вона має рехт, зовсім рехт,— і я не буду й одним словом відповідати, толкуватися, уневинятися перед нею! Не в тім біда, що вона має рехт, а в тім, що й моя поведінка в ґрунті річі (не так, як я замаскував го листом) також справедлива. Я, може бути, незручно замаскував себе в останнім письмі, не вмів належито зложити кількох фраз,— ну, зовсім проста річ,— не в такім я й настрою був тоді! А чому я маскувався? Чому не говорив правди? Суди сам. Адже знаєш, що як християни хоть що-то любляться, то у них живе фатальна склонність серед найгіршого положення все ще робити собі надію, думати, що ось-ось лихо мине, добре буде. Ти знаєш, що я се говорю не тільки про Ольгу, але і про себе самого. Адже ти чув не раз моє фантазування, знаєш, як я хотів уладити життя і т. д. Тимчасом діло пішло не туди,— надія одна за другою пропадала, відкриваючи за собою тільки чорний, поганий горизонт, униження, нужду, гризоту. А при тім всім мене гризла не тільки моя власна доля, кілька доля Ольги; я цілими ночами не спав, та й ще перед другими мусив сміятися, жартувати, щоб не показати своєї слабості. І ось мені прийшла в голову думка — для діла, великого, святого діла, котро-

му я посвятив своє життя,— відречися тої слабості, розірвати послідну нитку, «що в'язала м'я з давнім життям». Як розірвати? Подумавши,— сам признаєш, що вибраний мною спосіб був єдиний... Бо й до чого ж впрочім довше в'язатися? Становища ніякого я не получу, життя ні собі, ні їй не забезпечу, родичам гризоти ще більшої нароблю, а коли б вконець і прийшло отримання наше до skutku, то боротьба за кавалок хліба серед загальних противностей швидко охолодить любов і надломить сили.

Ольга,— писав Франко далі,— думає, безперечно, що причиною мого наглого відказу — мої стосунки з якою другою особою, може з Анною Павлик. Коли інде я би гнівався на таку догадку, але тепер вона навіть потрібна, вона веде до цілі, і я думаю, що ти окажеш їй тоту прислугу і скріпиш в ній таку думку,— швидше забуде мене, менше буде терпіти. Зразу я хотів писати і до неї, але відрадився,— по якого чорта усправедливляти брехню брехнею, розпутувати путанину ще більшим путанням. Що ж,— раз прийшлося пропадати нам в тій путанині, так пропадаймо ж! Пригадай собі слова Гейне: «Mein' Lieb', wir sollen beide elend sein!» Я для того й передав тобою такий лист, щоб ти по можності старався розірвати¹ її і не дав багато о тім думати. Чорт побери всю штуку! Як кожна любов мусить у чоловіка коштувати тільки кусників серця, тільки лиха та грижі, то й пек-запек тій любові,— нех ї ніхто в світі не знає!»

На питання Ольги, чи лишаться вони приятелями, Франко зазначав, що про це нічого було й питатися. «З усього листу бачиш,— писав він далі,— що нехороше було б показувати Ользі лист тому, що помочі він нічо не допоможе, а тільки пошкодить, бо продовжить гризоту...» Закінчував свій лист словами: «Ольгу проси, щоб не писала до мене,— мені тяжко й так, що хіба взяти та втопитися, або якого чорта з собою зробити. Якби не робота, то би давно плюнув на все і пішов світ за очі».

Очевидно, Ярослав показав листа Ользі (він навіть зберігся разом з її листами), і стосунки між закоханими не тільки не перервалися, а, навпаки, набрали нової сили, як про це свідчить лист Франка, написаний 30 липня. «Ти певно дивуєшся,— писав він,— чому не відписую на Твоє послідне письмо,— таке сердечне й гаряче,— Ти може навіть знов починаєш гніватися,— певно думаєш, що я й справді забув Тебе. Мені бачиться, що, крім інших, звісних Тобі причин (родичі et cet²), почасти навіть тото Твоє гаряче і сердечне письмо, якого я ще ніколи не получав від Тебе, стало почасти причиною моєї мовчанки.

¹ Розважити (галицький діалект).

² І інше.

Ти ще дужче здивуєшся, чуючи то,— а однак причина ту зовсім проста. Прочитавши Твої слова, з котрих кожде ласкало і упоювало мене втіхою,— побачивши всю силу Твого чуття, помімо всяких противностей, навіть помімо того не зовсім гідного і розумного кроку, який я зробив у пориві смутку та сумніву, побачивши Твою тверду надію набудуще, я став немов осуджений. І дійсно, чим заслужив я на таке прив'язання і чим я можу його відплатити? Чим можу піддержати Твою надію, Твою силу, коли в мене самого їх аж надто мало? Яким способом я зможу розпутати всі ті погані пута, котрими ми обоє окручені і котрі спинюють нас від спільного щасливого життя? Ти не знаєш, як ті питання мене мучать,— але найясніше вони стали передо мною по перечитанню Твого листу, за котрий я Тобі дуже а дуже вдячний. І замість сісти відповідати Тобі я пішов, сам не знаючи куди,— геть у поле! Кілька днів я роздумував над нашою долею і завзявся написати Тобі аж тоді, як буду міг донести Тобі якусь хорошу вістку, щось такого, що бодай на крок зближує нас до нашого щастя. Але годі було дождатися». Довго б ще не відповідав Франко Ользі, але його відповідь прискорила нагода передати листа, за спізнення якого прохав вибачення.

Признаючись Ользі, що останнім часом примушував себе якнайменше думати про неї, бо думки наводили його не на сумніви в її коханні, а на сумніви про їх майбутнє життя, він з гарячковим нетерпінням кидався до різноманітної роботи, бажаючи знайти десь точку, на яку можна було б опертися. Він весь поринув у свою творчу працю, намагаючись не думати про майбутнє своє життя. Але, не маючи змоги відігнати від себе ці думки, він виливав їх в своїх оповіданнях. «Таких шкідців,— писав він,— у мене багато під пером, а ще більше в голові. Ох, коб лише сили, супокою, тихого, безпечного життя,— а всі ті картини й характери вийшли би так стрійно і цільно на світ, що наша література мусила б зробити зворот направо... Але бачиться,— нім сонце зійде, роса очі виїсть; нім зможу до чого добитися, то й мене не стане!»

На слова Ольги: «Пощо нам гризтися та турбувати одно одного? Хіба ми не можем любитися й так? Любімся, поки молоді, поки кров гаряча!» — він відповідав: «Ох, як би я хотів, щоб се була правда, щоб можна було звікувати здалека одно від другого і весь вік вічно любитися платонічною любовою! Хто його знає, може се й правда,— може другі можуть так жити,— я тільки о собі знаю, що не можу! Платонічна любов швидко навкучиться, іменно тому, що недостає їй того, чого іменно конче вимагає розумна, правдива любов,— зміни, яку приносить практичне життя, спільна боротьба за свої переконання, за своє існування! Такого життя ураз із коханою особою

я бажаю, бо воно одно зможе розвинути любов правдиву, зможе платонічну любов зробити зовсім реальною, сильною, зробити елементом життя, таким конечним, як хліб або воздух. Я знаю, кохана Ольдзю, що й Ти не менше мене бажаєш такої любови і такого життя,— і се ще дужче мучить мене. Ох, сила никне, жар молодості гасне, гаряча кров стине поволі серед вічного, безплідного бажання,— найкращі літа минають, літа, коли чоловік способен найживіше чути і любити!

Та що зробиш! Конечність тверда, непереперта, мов скала— вона знає тільки одну раду: чекай! Хоть як ти вертисся і кричи, і сумуй, і бажай, і надійся, нічо не зробиш! Але проч з тими думками! Вони спосібні з ума звести. Їх треба давити в собі, глушити,— глушити доти, бачу,— доки не заглухне і не замре в серці всякий живий рух, всяке радісне, ясне, гаряче чуття! «Mein' Lieb', wir sollen beide elend sein!»

В кінці листа Франко згоджувався на прохання Ольги приїхати до Лоліна, бо сам почував потребу побачити її, стиснути ту руку, що готова була підтримати його «в цім біднім, небезпечнім житті».

Пройнятий думками про Ольгу, через кілька днів, 4 серпня, він знову пише їй листа: «Я знов пишу до Тебе, Кохана,— починав він свій лист,— пишу не з просьбою, не з жаданням ніяким, не з жалобами на долю,— пек їм, тим жалобам,— пишу просто з потребності висповідатися, виляти все, що набралось у мене в душі, поділитися всім з другою, щирою людиною. Не знаю, що такого сталося зо мною. Потреба — чути близьким комусь, знати, що хтось щирою думкою бере уділ у всім, що чоловік робить, — потреба взаємного, живого, ненастанного обміну гадок і чуття — така сильна в мені послідними часами, що я не можу здержатися, щоб не написати до Тебе хоть би отсього письма. На мене чимраз то частіше находять хвилі тяжкої задуми, і я мимоволі відновлюю раз по раз у своїй пам'яті Твій любий образ. Бажання — побачити Тебе у мене чимраз сильніше, хоть обставини спиняють м'я насилу. Такі хвилі я переживав хіба в тюрмі, коли безконечно довгими зимовими ночами я лежав на сіннику в темній казні і старався живо викликати перед своїми очима Тебе — всю, якою бачив я Тебе в найкращі, найщасливіші хвилі нашої любові. Чи вернуться коли тоті хвилі, — ні, чи прийдуть коли подібні хвилі?..

Ох, хвилі щастя такі рідкі в кождім життю, а особливо в моім! Я всіх їх можу на пальцях почислити. І се, значить, — чоловік жив, був молодий, любив, — любив усім жаром молоді, першої любові!.. І се, значить, — найвище щастя, найвища поезія життя осягнені, — більшого, кращого нічо не надіятись!.. Я не раз мав би охоту прокляти все те життя і всю

Його поезію вкупі з його поганою прозою,— коли би-м не знав, що тисячам-тисячам те життя дає тільки саму прозу і сто раз поганьшу від моєї,— коли би-м не знав, що Ти мене хоть трошка ще любиш,— хіба не правда? — і що Ти готова ділити зо мною не тільки поезію, але й прозу життя!»

Лист сповнений нестримної любові, бажанням бачити Ольгу, фантастичними мріями, коли, втративши розум, він зможе забути минуле горе і бачити її одну: «Ах, то би була розкіш! Я би в тій хвилі міг бачити Твоє лице — всміхнене так, як тоді, коли Ти мене перший раз поцілювала,— або покрите рум'янцем гніву так, як тоді, коли я Тебе перший раз поцілював!.. ех, калейдоскоп, калейдоскоп, — коли ти зачнеш крутитися — вирувати передо мною? Ти ще вмієш молитися до бога, Ольдзю? Як умієш, то молися, щоб се швидко наступило! Тоді чень уступить з моєї груди той проклятий біль, котрий — та ну його!..»

Чекаючи листа від Ольги, на протязі цілого тижня він не міг взятися до праці і в листі виливав свої настрої: «На мене находять такі хвили, коли я рад би затерти в своїй голові всяку пам'ять о Тобі, коли я лютий, пригадуючи собі кожде Твоє слово, кождий жест, усміх, жарг,— Ти не знаєш, який я буваю лютий. Тільки одно, з чим я не можу справитись,— одна хвиля, котрої не можу з пам'яті витерти, не можу до разу осміяти, спрофанути,— се тота хвиля, коли я в приступі злого гумору не відповідав на Твоє питання: Чи ти мене не любиш? — тямий, сему вже рік минув,— а Ти зразу всміхнулася, а відтак заллялася сльезами. Пощо на світі Ти тоді плакала? Якби не ті сльози,— знаєш,— я би був досі Тебе вигідно забув! Ті нещасні сльози,— вони мене й досі печуть! Ех, ви жінцини, жінцини! Ані ваші ласки, ані ваша краса, ані ваша доброта не так небезпечні, як ваші сльози! І пощо було Тобі тоді плакати? Чи, зачавши сміхом, не могла Ти й сміхом докінчити, розреготатися на голос?.. А се було б так хороше! Я би був досі забув Тебе і забився в книжки мов хробак та не гадав о будущім. «Буде, що буде! Згину з голоду, то сам,— що кому до того! Я свобідний!» А тепер ні. Нещасливі сльози мене зв'язали. Я шарпаюся то сюд то туд і, розуміється,— собі ж на страту, а не на зиск.

Ти розгнівана на мене. Се факт певний. Впрочім скрита нота гніву звучала вже в Твоім гарячім, любовнім листі. Я чув її добре. Се був також сміх крізь сльози. Але що ж,— Любцю,— Ти не гнівайся,— проси тільки бога (правда, Ти в бога ніякого не віриш,— значить, бажай тільки щиро), щоби швидко, швидко я зовсім стратив розум, пам'ять,— мені вже недалеко до того,— щоб вогнений калейдоскоп закрутився передо мною! Щастя непам'яті! Щастя забуття,— коли вас діждатися?..

Ти знаєш те зілля,— воно росте всюди по луках,— в котрого корінь розварений і зажитий мірно — поволі, поволі убиває чоловіка, нищить його мускули, висушує го, як скіпу, розстроює нерви, відбирає ясність очом, притуплює мислення і вконець зовсім убиває чоловіка? Ти знаєш того зілля? Воно є в мене,— відвар з нього, зіляний у фляшочку, стоїть у шуфляді,— дорога зовсім близька,— тільки ті прокляті сльози лежать поперек дороги. А все-таки якось безпечніше жити, маючи близь себе такого спасителя! А фляшочка з жовтавим плином така сумирна, спокійна — зовсім не страшна.

Правда,— я починаю діставати гумор! Читаючи по вищий уступ, Ти знов засмієшся. Ах, Твій чаруючий сміх,— чи вчую я його ще коли? Знаєш,— сидючи в тюрмі, я не раз серед глухої нічної тишини чув той сміх зовсім виразно!.. Хто знає,— посиджу до півночі,— Павлик давно спить,— місто втихне; може також і нині почую той сміх. Бо що ж,— довше чень він не буде летіти з ганку перед вашою хатою аж сюда! А почути я почую, не бійся,— вухо ще в мене гостре, а пізнати — Твій сміх пізнаю! Ти завважала може, що в хвилях, коли любов, або яке інше глибоке чуття мене найсильніше опановує, я тоді наймилішій особі справляю біль? Се правда,— може бути, Ти признала се вже давно так, як признала в страшній хвилі друга жінщина, котру я після Тебе (значить, степінь, а не час, *du Eifersüchtige*¹) найбільше любив».

Далі в листі Франко розповів про останню зустріч з своєю матір'ю, яку він безмежно любив: «Було се року 1872 саме пополудні в суботу перед зеленими святами. Жінщина, про котру бесіда,— моя мама — лежала в передсмертних муках, конаюча. Рано в суботу я сидів у школі і мене напала страшна, ненатуральна, шалена веселість. Я сміявся без упину від 8 до 12 години. Прийшовши на станцію (в Дрогобичі), я почув, — ну, що почув, не знаю. Знаю тільки то, що був дощ, я був голоден, не їв обіду, не обзирався, тільки, почувши, що мама вмирає, як стій побіг піхотою до Нагуевич. Я прибів пополудні, мокрий до нитки і застав маму конаючу. Вітчим сидів під вікном і чесав вовну. Я став коло постелі, не говорячи й слова,— я тільки дрожав,— ані сльозинки не капнуло з моїх очей. Мама не могли говорити, але дивилися пильно на мене. Як виглядало тоді моє лице,— не знаю. На другий день рано мама вмерла. Вночі вони ще говорили з другою жінкою (я спав) і тота жінка передала ми ось які слова: «Боже, боже,— казали небіжка,— мій Іванцьо прибів з Дрогобиче, став коло мене і так сі чогось гнівно на мене дивив, так гнівно, що господи! Що я йому зробила злого?» Знаєш тепер, з яким страшним, важким чуттям

¹ Ти ревнива.

вмерла моя мама? Але моя совість чиста,— я тоді ще не знав Тебе! Тільки ж хто знає, чи та причина психічної муки, котру я завдав моїй мамі в послідних хвилях її життя, не схоче страшним способом відомститися на цілім моїм життю?..»

В кінці листа Франко писав: «Аджеж ми любилися майже два роки, — писав він, — а ходили побіч себе, мов чужі, — а скільки я натерпівся,— проклинаю ті хвилі, котрі мали бути найкращими в моїм життю,— вони підгризли моє серце, знищили найкращі чуття. Ми тоді аж зблизилися, як вогонь почав погасати. Се наслідки політики!»

Одержавши відповідь від Ольги, Франко писав їй 14 серпня: «І знов мені приходить ся писати до тебе вечірною порою, коли, як сама знаєш, находить на мене звичайно якийсь сум, якась туга,— одним словом — погань, романтизм». В листі він пише про свій настрій, згадує хвилини, проведені з Ольгою в Лоліні, мріє про найближче побачення з нею, призначене на 29 серпня.

На закид Ольги, що вона зовсім не хотіла його зв'язувати своїми сльозами, як він про це пише в своєму попередньому листі, Франко відповів: «Закидаєш мені, що я ніби жалуюся на ті сльози, що вони мене в'яжуть. Воно так,— але цілий тон листу, удано патетичний, говорить, що я іменно вдячний Тобі за ті сльози, що се одна з найкращих пам'яток нашої любови, що ті сльози прив'язали мене — до життя і до Тебе! А Ти ще жалуєшся, говориш, що «я не хотіла і не хочу тебе в'язати!» А се поякому? Хіба ж ми не зв'язані, хіба не залежимо одно від другого,— хіба, як що случиться одному,— і друге не терпить? Любов же ж не дурно назвали путами! Ніщо того й відпиратися,— тільки треба о то дбати, щоб ті пута не стали твердими сирівцевими шнурами, що проїдають тіло, а тільки приемним, хоть і сильним вузлом, що в'яже двоє людей, щоб вкупі надати їм більше сили до спільної праці»... «Хтів би я виповісти Тобі короткими, поетичними словами свою любов, свою тугу за Тобою, свої бажання,— все, чим серце повне, та що ж, коли се такі річі, на котрі ще слів не повинаходжено, котрі говоряться очима до очей, груддю до груди, але не словами! А швидко прийде час і на таку розмову».

20 серпня Франко написав листа до Ярослава Рошкевича, повідомляючи його, що виїде зі Львова швидше, ніж гадав раніше, і призначав побачення на 23 серпня.

Один з листів Франка до Ольги вказує на те, що він і навесні їздив до Лоліна. Цей лист починається так: «Думаю, що се письмо дістанеться Тобі до рук, хоть не знаю, чи дісталось друге (в книжці «Komunisci»). Я нетерпливо довгий час ждав Твого письма, але, бачу, там у вас знов мусило статися щось «polizeiwürdiges». Я хочу зробити тобі одну пропозицію. На 15 або 16 мая я приїду до Долини і відтам піду піхотою в вашу

тичних питань, пише про переляк галицької влади перед соціалістичними ідеями, які широко розповсюджувались серед галицької молоді, про переслідування всіх тих, кого запідозрювали в цьому: «Нині був у мене Мандичевський¹ і говорив багато о тім, що нас усіх гостро слідять і хочуть як мож скомпromітувати. Не досить того, що нас тут оточили шпіонами, але навіть раз у раз шлють письма до російської амбасадн у Відні (до Новикова), де описують кожного як соціаліста і чорт знає що,— а се в тій цілі, щоби скоро котрий із нас появиться у Росію, сейчас із ним туди, де козам роги простують. Ми ту заперестали усякої переписки з загралицею, а що й до нас не доходить нічого; зрештою знаєм допевно, що всі письма і посылки до нас і від нас на границі розпечатуються».

Турбуючись про майбутнє Ольги, Франко пише: «Я, чим далі, тим сильніше приходжу до переконання, що конечно треба добитися певного сильнішого становища, поважнішого імені, щоби, як що до чого, не так легко смів який-небудь хлистик чіпатися. І Тобі, моя дорога Ольдзю, конечно подумати о якім-небудь заняттю, котре б не тільки робило Тебе ближчов мені, збуджуючи для Тебе поважання і узнання і тим самим скріпляючи нашу любов, але, в разі конечної потреби, могло якотак запевнити Тобі удержання,— не тепер, але пізніше. Впрочім, Ти ж і сама знаєш, що приемніше і свобідніше живеться, хоть і вкупі з другим, але знаючи, що не з твоїх рук я їм, і маю власну волю в усьому. Єдина, незаперта і доступна для Тебе дорога — се писательство. На тій дорозі Ти ще не пробувала своєї сили,— тож і сказати годі, ци і що Ти можеш на ній удіяти. Але подумай і те, що, виступаючи перша у нас на тім полі, Ти можеш зробити велике вплиння на других женщин, що Твоє образование, правда, не спеціальне, але більше загальне, дає Тобі перед поперед усіма майже женщинами у нас, і вкінці, що й моя рука, оскільки се в перших починах потрібне, не відкажеться ніколи від помочі для Тебе. Такі мої гадки зглядом того предмету. Впрочім переспитай себе саму і не в'яжися ні трохи моєю радою, коли вона Тобі не по волі. Впрочім я ще раз говорю, що жєнщині у нас тепер легко осягнути в літературі поважне місце раз тому, що вона виступить перша, а подруге й тому, що у нас ще занадто глибоко вкоренений звичай преклонятися перед жєнщиною».

Пересилаючи Ользі шостий том творів Золя, Франко розкривав зміст перекладеного нею твору «La Cigée» і додавав: «З переводом ніщо квапитися, волиш пробувати своїх сил в оригінальних шкіцах. Дуже би ми було приятно, якби-м міг яким способом дістати перші плоди Твоєї праці».

¹ Студет юридичного факультету.

коли спімну, що ні одно гаряче
дівоче серце не зітхне, не сплаче
і не затужить нищечком за мною¹.

Спогади сестри Михайлини також свідчать, що навесні 1878 року Франко був у Лолині. Михайлина згадує, як вона з Ольгою пішли на зазначене в листі Франка місце, де повинна була відбутися зустріч. Йдучи лісом, вони прив'язували на смереках червоний гарус, щоб Франко знав, якими стежками вони йшли. На умовленому місці Франка вони не застали й повернулися додому. Вдома їх зустріла схвильована мати, повідомляючи, що годину тому прийшов Франко. Мати й сестри боялися повернення батька. І дійсно, Рошкевич був надзвичайно обурений приходом Франка, довго з ним говорив, рішуче домагався, щоб він покинув усякі наміри відносно Ольги і взагалі заборонив його приймати. Ольга все це надзвичайно важко переживала.

Очевидно, це було місяців за два перед серпневим побаченням. Можливо, до останньої зустрічі в серпні і належить друга згадка Михайлини. Про приїзд Франка її повідомили за день перед тим. Вранці Ольга, брат і його товариш Олеськів пішли на умовлене місце. Вдруге вони прийшли після обіду всі разом, з приготовленими Михайлиною улюбленими стравами Франка. Майже до заходу сонця товариство розважалося. Франко був веселий, жартував. Про цей приїзд Франка батьки Ольги не довідались.

Повернувшись до Львова, Франко написав довгого листа, якого починав так: «Саме що приїхав до Львова, а тепер уже світає, а я ще не лягав спати». В листі він висловлює своє захоплення весільними піснями, зібраними Ольгою в Лолині і привезеними до Львова, описує, як він в дорозі маскувався, щоб його не впізнали, запевняв Ольгу, що його кохання після їх зустрічі зміцніло і він з новими, свіжими силами візьметься до дальшої праці.

Цікаво відмітити найдовший з усіх листів Франка до Ольги, написаний 20 вересня 1878 року: «Ну, хороші ми, мужчини! — починав він. — Коли о то йде, щоб другому зробити яку-небудь хоть і невеличку приємність, то у нас все тисячні якісь перешкоди, обставини, чорт зна що, і все воно так складається, що нібито не наша вина, аби тільки не зроблено було, що треба, і в час! А коли о то йде, щоб нам хто зробив щось доброго, то нетерпеливимосся, ходимо мов приголомшені, ждемо й ще готові гніватись, коли добро опізнюєсь. Таке саме й зо мною. Тих дві неділі по приїзді Олеськова і я ждав ще одного листу від Тебе. а сам боявся писати на Славкове ім'я, щоб хто не

¹ І. Франко. З вершин і низин. Львів, 1893, стор. 77—78.

перехопив листу. Але ось Славко приїхав і привіз мені Твоє любе, сердечне письмо, котре живо і ярко відкликала в моїм серці і Тебе і Твою щирю любов, — а ось уже більше як тиж-день минув, а Ти ще ждеш надармо моєї відповіді. Правда, — не моя в тім вина, і Ти можеш собі подумати, який я був лихий на Славка, що на такий довгий час поїхав до Олеськова, — але все ж таки, коли собі погадаю, як Ти там у своїй пустині нетерпівиво вижидаєш його приїзду і кілька притім натерпишся, то й сам не знаю, що з собою зробити. Але що ж, — се вже нічо не pomoже, — все мусить іти своєю, природною стежкою, будь воно приємне для нас або і ні. Однако, щоби чим-небудь надгородити Тобі таке довге очікування, хочу написати обширно про своє життя і загалом про все, що Тебе може обходити».

Умотивувавши, таким чином, розмір свого листа, Франко зазначав: «Правда, так дуже нового нічо не можу Тобі сказати, бо що ж можуть бути за новини в такому життю, як моє, де день до дня подібний пливе незначно, а швидко серед праці, читання, біганини. Внішні обставини, значить, остаються більше-менше незмінні, а змінюватися може тільки другий елемент — думки, плани, погляди». Йому спало на думку, що якби всі його листи звести до купи і прочитати, то вони «представили би дуже чудаську цілість. З одного боку, нудна одностайність фактів і обставин, а з другого, аж надто велика змінчивість планів, намірів, підприємств, котрим, бачиться, завчасу судилось остатися мертвонародженими дітьми фантазії, а не переходити в тіло і кров».

Він розумів, що такий вияв темпераменту не подобався Ользі, і не раз він відчував в її голосі ніжну іронію з цього приводу. Він знав, що вона права і не дорікав за це, а, навпаки, «сам після довгого і мучачого аналізу власного темпераменту дійшов до того, що сесі плани та думки дійсно не мають реальної підстави», але дальший аналіз показав йому, що «вони ко-нечний вплив іменно того одностайного навні, а більше сидя-чого, спекулятивного життя, в котрім думка мусить сповнювати ширшу діяльність, ніж тіло», і свідчать тільки про те, що він іще зовсім не втратив надії на майбутнє, що може ще огляда-тися, розмірковувати, значить, не кидається насліпо «до незвіс-ної цілі, як се думає о нас, соціалістах, багато людей з нашої ніби інтелігенції».

В листі Франко розкриває суть своїх поглядів, головну пружину своєї сучасної і майбутньої діяльності. «Вже звиш року минуло, — писав Франко, — як ми були довший час разом і мали спосібність ділитися своїми думками і переконаннями. Від того часу багато дечого змінилося у нас обоїх, тож час тепер наново розібрати все докладно, розглянути совісно, наскільки годяться наші переконання, щоб набудуше уникнути заводів

і неприємностей. Правду сказавши, і давніше, будучи ще разом, ми дуже мало говорили о тих предметах і багато важких питань закривала нам сперед очей особиста симпатія: ми любили, а не філософствували, були щасливі сами собою і забували о внішнім світі і важкій боротьбі, котра нас ждала. Внішній світ і боротьба аж надто швидко збудили нас із щасливого, короткого сну, пригадали нам, що ми ще не в соціалістичній державі, де свobodно і весело, а серед теперішних конституційних порядків. Чи добре, чи зле се було, що так швидко збуджено нас із щасливого сну, сего не буду розбирати. Факт стався, і факт, думаю, не пройшов дармо, а в Твоїм і моїм умі полишав глибокі сліди. Ми дозріли серед тяжких проб і можемо тепер далеко сміліше і певніше аналізувати свої переконання, абстрагуючи від них личну любов і симпатію. Се перша причина».

А про другу причину писав Франко ось як: «Кілька разів чув я від Тебе слова: «Покинь ту роботу, віддайся мені, старайся наперед злучитися зо мною, а тоді вже побачимо, що далі робити». Ти не знаєш, кілька важкої боротьби причинили мені тоті слова, і безперечно були вони причиною не одного рязачого дисонансу в моїх листах, до Тебе писаних. Думка, що я для Тебе мав би покинути своє переконання, — видавалася мені такою дикою, негідною Тебе і мене, що не раз бували хвилі (в тюрмі), коли я насилу відганяв від себе Твій образ. Даруй мені, моє серденько, що се так було, — але, Ти видиш, я хочу Тобі сказати всю правду, будь вона хоть і яка важка. Впрочім будь певна, що тепер такий гнів на Тебе так далекий від мене, як небо (неіснуюче) від землі. Тепер я побачив, що ті слова Твої могли бути не впливом егоїстичної, буржуазної любові, котра, крім свого щастя, не хоче нічо бачити ні знати, — а що вони радше були впливом надто великої старанності о моє власне добро, — я знаю се і тим сильніше люб'ю тя за тоє. Але тим сміліше можу тепер сказати, що, як колись ми будем жити разом (а я вірю твердо, що ми будем жити разом), а Ти, пряміром, почнеш знов в'язати моє переконання і здержувати мене від зроблення того, що ми велить робити совість, то я перестану Тебе любити, покину Тебе, не питаючи на жадні побічні згляди. Для того, думаю, тим потрібніше тепер прояснити нам обоїльно свої переконання бодай в найзагальніших чертах і то у всіх головних питаннях».

Умотивувавши таким чином потребу викладу питань, від яких міг у даному разі залежати той або інший поворот в їх житті, Франко коротко викладає свої економічні, політичні, релігійні, соціологічні і практичні погляди, які стосувалися щоденної діяльності і, так би мовити, своє *profession de foi* (віросповідання) в кожному з зазначених питань.

«1) Я переконаний, — пише Франко, — що економічний

стан народа се головна підстава цілого його життя, розвою, поступу. Коли стан економічний плохий, то говорити про поступ, науку — пуста балаканка. Я переконаний, що теперішній економічний стан усіх народів культурних дуже плохий у многих зглядах, а найбільше задля нерівності маєткової і задля різкого розділення на касту багатих, котрі виключно користуються добутками науки і культури, і касту бідних, котрих кожний новий поступ тільки глубше притискає. Такий стан економічний не є вічний і незмінний. Він повстав з бігом історичного розвитку і так само мусить упасти, зробити місце другому, досконалішому, справедливішому, більше людському. Я переконаний, що велика, всесвітна революція поволі рознесе теперішній порядок, а настановить новий. Під словом «всесвітна революція» я не розумію всесвітний бунт бідних против багатих, всесвітну різанину... винаходка парових машин, телеграфів, фонографів, мікрофонів, електричних машин і т. д. — спроваджує в світі, хто знає, чи не більшу революцію, ніж ціла кровава французька революція. Я розумію під революцією іменно цілий великий ряд таких культурних, наукових і політичних фактів, будь вони кроваві або й зовсім ні, котрі змінюють всі дотогочасні поняття і основу, і цілий розвиток якогось народа повертають на зовсім іншу дорогу. Хто затим говорить о «будучій соціальній революції», — той дає собі свідоцтво бідності, показуючи, що не розуміє поняття революції. Соціальна революція зачалася вже відтоді, відколи французька революція дала панування капіталу, видерши його родовій шляхті. Від першої хвилі свого панування борються капіталісти з тою новою революцією, против котрої бліднуть усі факти і бої, які досі бачила історія. Але вони борються з нею так, як той чорт з богом у Гетого «Фаусті», котрий все злого хоче, а все добре творить; так само й капіталісти помимо своєї зятяності кождим своїм словом, ділом, поступом допомагають тільки осущенню діла тої великої революції. Що капіталістична революція 1789 відбулася так кроваво, — причина тому не в тім, щоб кожда революція мусила така бути, а в тім, що тиранія пануючих, шляхти і попів не позволяли ширення освіти, котра одна могла злагодити страшний вибух, коли тим часом другі причини: бідність, здирство і т. д. приспішили той вибух. Я переконаний, що послідний акт великої революції соціальної буде остільки лагідніший, а тим самим розумніше і глубше переведений, оскільки освіта й наука зможе прояснити масам робучого народа ціль і способи цілого діла. Відси випливає проста задача для кожного, хто пізнає і прийме цілою душею тогу думку: старатися ширенням здорових і правдивих понять о злагодження послідної революційної кризи. Як буде виглядати будущий лад суспільний, — сего не мож нині сказати, і воно впрочім нічо не становить. Наука ви-

казує тільки одну головну засаду: капітал продуктивний, т. е. земля, машини і всі прилади до праці, сирий матеріал і фабрики — мають бути спільною, громадською власністю. Громади стоять до себе в стислім, дружнім (федеративнім) стосунку, — кожда вибирає собі заряд, котрий порядкує її господарські діла. Плоди праці належаться вповні робітникам. Се головні, основні ідеї, узнані теперішньою економічною наукою за ціль, до котрої повинна йти поволі економічна реформа. На тім кінчу начерк економічних понять.

Якби Тобі що було неясно або неповне, то напиши, а мені буде дуже приємно пояснити Тобі, що треба, — а особливо дуже мене те втішить, коли побачу, що Ти думаєш над тими поняттями, аналізуєш їх. Я, правда, повинен би був уже давно післати Тобі яку економічну книжку для докладнішої інформації, але що ж, коли бо наука економії (господарки народної), хоть безперечно найважливіша з усіх наук, — досі ще зовсім не оброблена так, якби того бажалося, а найкращі книжки економічні, які досі вийшли (Marx „Kapital“. Schäffle „Wesen und Leben des sozialen Körpers“ і др.), писані теж тяжко й незрозуміло, що зовсім неприготованому читати і розуміти їх — чиста неможливість. А найліпше приготування до їх читання і розуміння се, по-моєму, власне думання над економічними питаннями. Впрочім посилаю Ти тепер Bockera історію революції 1789 і № Zukunft, історію змови Babensta, щоб Ти побачила перші початки панування капіталу і перші самосвідомі кроки соціальної революції.

2) Розбір питань політичних я зроб'ю якнайкоротшим. Питання політичні мають тільки при теперішнім ладі велике значіння, і то лиш остільки, оскільки тикають чисто економічних сторін народного життя, напр., податки, рекрутчина, війни і т. д. При соціалістичнім ладі, де всякі другі питання підпорядковані будуть питанням економічно-культурним, питання політичні, само собою розуміється, стратять велику часть своєї ваги. Замість податків теперішніх ішла би в будучім ладі якась часть спільного, громадського продукту на спільні (межигромадські, краєві, народні) діла, напр., вищі школи, музеї, наукові підприємства, міжнародний заряд. Замість стоячих військ організувала б ся обивательська міліція, котра в разі нападу яких диких орд могла б стати в кожній хвилі до оборони свого краю. Народи культурні вступають з собою в вічну федерацію, а всякі можливі їх звади залагоджує міжнародний виборний суд. Всякі класові привілеї і нерівності щезають: єдине джерело заслуги становить більша спосібність і більша для громади корисна праця. Я переконаний, що при такім ладі зможуть далеко скорше і свобідніше розвиватися поєдинчі народності і... соціалістичний лад зовсім не противний національному розвиткові.

Се мої думки про політичний лад на будуще. Але при теперішних порядках питання політичні виглядають зовсім інакше і вимагають від соціалістів такої програми ділання, котра би могла їм і тепер з'єднати вагу в державі і могла завгантувати супокійне ширення їх переконань і zarazом систематичне зводження в життя таких реформ, котрі би приготували окончний спокійний перехід до нового ладу. Способи до того ось які: а) зав'язання оскільки мож сильної, організованої, явної партії соціалістичної, котра би, користаючи з теперішних конституційних установ, вводила своїх послів до сейму; б) переведення загального, безпосередного голосування при виборах до сейму; в) державний кредит для нижчих класів робочих і організація робітницьких спілок, котрі би могли стати підприємцями державних робіт (будування залізниць, пароходів і др.) замість теперішних спілок акційних; д) повільна експропріація (вивлащення) більших фабрик, посілостей, домів по містах, т. є., переведення їх з приватних рук у руки громадські або державні і винаймування робітникам або робітницьким спілкам по низьких, означених цінах. Се реформи, до котрих повинна йти теперішна внутрішна політика...

Думаю, що се вистачить Тобі до ясного поняття моєї політичної програми. Я не кажу, щоб така програма була легка до сповнення або щоб ми могли побачити швидко її сповнення, — кажу тільки, що се тота далека ціль, котру все і всюди, при кождім поступі мусимо мати на оці.

3) Приходжу до третьої, в нашім часі може найдразливішої групи питань, — а іменно релігії. Ти сама легко піймеш, що для нас, соціалістів (думаю, що можу і тебе обняти тою назвою), питання се іменно найменше дразливе. Соціалізм же основується на неограниченій свободі личности під зглядом переконань, — значить, не може ж видавати війни релігійним переконанням, не може насилу відібрати їх нікому, коли вони кому дорогі або святі. Але, з другого боку, та сама свобода і толеранція вкладає на соціалістів і другі обов'язки, а іменно: а) щезає всяке поняття релігії державної; узнаючи одну релігію як пануючу, — тим самим ограничується, принижує другі. То само веде за собою і другу консеквенцію — б) релігійні корпорації (церкви, парохії, діцезії) не можуть мати характеру публічного, урядового, — служителі церкви, попи, біскупи не можуть побирати пенсій з публічного скарбу, а мусять жити або з власної праці, як усі другі обивателі, або з добровільних датків своїх вірних; в) з публічного виховання наука релігії виключується або в крайнім разі толерується jako надобов'язковий предмет у вищих класах (тоді, коли молодий чоловік спосібний розуміти всяку філософію). Се мої думки о загалі. А спеціально щодо моєї особи — Ти знаєш мої задивлювання на

релігію і про них тепер не буду говорити, щоб не зтягати надто завдовжки сего письма. Додам тільки те, що як у всякім іншій згляді, так і в релігійнім я не думаю мовчати і таїти своє переконання, обзираючися на побічні обставини, на крики поліції, духовенства і пр. Правда над усе!

4) Лишаючи питання релігійні, яко найменше спірні, на боці, переходжу до дальшої, для нас, молодих людей, найважливішої або властиво найцікавішої групи питань... розбираючих форми спільного життя людей, розвитку, виховання і т. д. Для легшого перегляду розділю сю групу на кілька менших і розповім по черзі свої погляди 1) на подружжя, 2) на виховання дітей, 3) на обопільне становище мужчини і жінки. Сесі три питання не становлять ще цілості сеї групи, але вони в ній найважливіші, як се дуже легко вирозуміти, бо сяке або таке їх рішення надає сякий або такий вид цілому суспільному життю: роблять його або безконечною мукою, або свобідним, веселим і щасливим в собі помимо боротьби і невгоди навіні. Подружжя, після моєї думки, треба все вважати з двох зглядів: яко акт релігійний, формальний, але при теперішніх обставинах посередно досить важний, і яко акт соціологічний, означаючий сполучення двоїх людей спільною волею і симпатією до спільної, обоїм любої праці. Розуміється само собою, що другий пункт далеко важливіший від першого, а його маловаження страшно мстить ся на теперішній суспільності. Тепер починається вже реформа на тім полі, хоть дуже слаба. Держава сама поволі переносить пункт тяжкості з формальної, релігійної сторони на властиву, живу, соціологічну сторону, позволяючи розводи і цивільні слюби. Одначе розводи і цивільні слюби, по-моєму, тільки посередні кроки, ведучі до дальших реформ подружжя, а мале їх практикування свідчить, що стежка се не зовсім властива. Перша річ — подружжя, яко акт соціологічний, повинно бути під публичним державним контролем, а зовсім вийти з-під релігійної опіки. Як воно уладиться в будущім порядку, — тяжко знати. Для нас головне діло — розважити добре всі тоті обставини, при котрих і серед нинішнього стану мож жити щасливо (в моральнім згляді) і, стаючи мужем і женою, не переставати бути свобідними людьми. Вже з вищесказаного мож легко вирозуміти, о що найбільше ходить. Треба, щоб обое ті люди, що лучаться між собою, були оскільки мож належито розвинені, щоби їх темпераменти були згідні і любов настілько сильна, щоб не щезала за першим-ліпшим прозаїчним, щоденним випадком: треба любові здорової, органічної, котра, не ідеалізуючи любимий предмет, не строячи його в небувалі прикраси, розпадається при першій дотуку дійсного життя. Любов правдива може повстати у чоловіка здорово і нормально розвиненого, — вона спокійна, чиста, похожа більше

на щирю приязнь, на почуття своєї рівності і солідарності з коханим предметом, — і така любов спосібна перетривати всякі нещастя, — бо вона одно з люб'ячих робить для другого конечним, природним складником життя, так як воздух, хліб, книжку, працю. Се було б одно. А друге, що потрібно, — се високої, гуманної і чесної цілі, за котру б тото подружжя боролося спільною силою весь вік; тота боротьба одна може вічно піддержувати їх любов, бо, люб'ячи спільну ціль, мимоволі любиться і ціниться кожного, хто йде до тої самої цілі. Ти бачиш, дорога Ольдзю, що по моїм поняттям до такого щастя соціалістам дорога дуже легка, — хоть зате більше для них трудності і горя в чисто матеріальних оглядах. А третій варунок щасливого подружжя при теперішних обставинах — се обопільна свобода ділання: одно не повинно в'язати другого, повинно бути вирозуміле на всякі похибки другого, від котрих не свободний ні один чоловік, — загалом, повинні поступати приязно і тактовно.

Переходжу до виховання дітей, речі не менше важної від попередних, ставлячої одну з найважливіших задач усякого подружжя, одну з головних основ родинного щастя. Не буду ту споминати деяких поглядів новіших і давніших учених, котрих розбір відкладаю на пізніше, коли буде до того ліпша спосібність, а подам тільки деякі мислі загальні, котрі, після моєї думки, повинні становити основу виховування дітей.

Передовсім, як ми се вже говорили усно, діти повинні швидше вчитися читати, рахувати, мислити, ніж молитись. Але наука мусить іти в парі з розвиванням тіла, до чого служить не безплідна гімнастика, а праця фізична. Розуміється, вихованню в яких-небудь пересудах, релігійних, моральних, суспільних — не повинно бути й бесіди. Ті добутки, ті правди і засади, котрі нам приходиться добувати тяжким трудом, кривавою боротьбою цілого життя, — для них повинні статися чимось нормальним, конечним, таким, що розуміється само собою, о чім ніщо й розправ'яти. Тільки таким способом мож виховати правдиво поступове і сильне покоління. Розуміється само собою, що, виховуючи дітей відмалу в поняттях розумних, поступових і научних, не треба їм затикати очей і на поняття та докази противників тих ідей, але розвивати якнайвсесторонніше їх мислення.

Переходжу тепер до третього пункту, а іменно до відносин між мужчиною і женщиною. Вже з досі сказаного легко вирозуміти, що я признаю для женщины право і обов'язок зовсім рівного розвою і становища в суспільності, як і для мужчины. Ти сама мала спосібність не раз переконатися доочне, як я відношуся до всяких церемоній і конвенієнцій, котрими обставлена зв'язь мужчины з женщиною, — так само й я переконався,

що й Ти не менше розумно й ліберально відносишся до всього того, що заключається в пустій фразі «не випадає». Думаю впрочім, що сесь пункт в нашім будущім життю буде нам робити найменше труднощі, бо щодо мене, то вже сам мій темперамент, м'який і податливий, далекий від усякої тиранії. Одного тільки боюся, а іменно того: не раз мені лучається, живучи ближче з деякими людьми, що, коли вони через яке-небудь глупе поступування стратять у мене поважання, то я стаю для них хвилями дуже прикрий, несправедливий, їдкий; то поступування пізніше болить мене самого, коли розважу все ближче, — але в даній хвилі не можу зміркуватися. Се одна з моїх найпоганіших хиб, — така хиба, над котрої усуненням я працюю від кількох літ, а все надармо. Але я надіюсь, що, живучи з Тобою, не тільки не буду мав ніколи причини бути для Тебе несправедливим і відмовити Тобі свого поважання (що затруло би і моє життя і Твоє), — але що, противно, Твоє тактовне поступування зможе відучити мене від цеї поганої хиби.

На тім кінчу своє confession de foi».

Про п'ятий пункт обіцяв поговорити при нагоді.

Цей лист до Ольги Рошкевич яскраво свідчить про стремління Франка опанувати соціалістичні погляди й теорії і застосувати їх у своїй праці й житті, як провідні принципи. Лист вказує на порівняно глибоку обізнаність 22-річного Франка з матеріалістичною політекономією. Проте в поглядах його вже в цей період існує ряд протиричних моментів, які свідчать про недостатнє розуміння Франком питання про класову боротьбу, про процес переходу від старих виробничих відносин до нових, що відбувається шляхом революційного повалення старих виробничих відносин і ствердження нових. Франко вважає основою суспільного розвитку науковий і технічний прогрес, недооцінює класової боротьби, тобто вчення наукового соціалізму про взаємовідносини між продуктивними силами і виробничими відносинами в суспільному виробництві у 1878 році він не сприйняв. З цього випливають елементи реформістських поглядів в політичній програмі, яку Франко виклав у листі до Ольги Рошкевич. Окремі відступи Франка в бік ідеалістичного розуміння суспільного розвитку відображають складний процес формування його світогляду в умовах економічно відсталої Галичини 70—80-х років.

Закінчивши виклад своїх поглядів, Франко зазначив: «Видиш, любочко, — Ти в своїм листі питаєш мене, чи не знудив м'я Твій лист, — псотнице! — а я отсе насерйю взявся занудити Тебе і вибрав до того найліпший спосіб, наукову розправу! Ось що значить нудити! Але я думаю, що все-таки сей лист може тобі дещо троха придатися, бо може, з одного боку, розсіє деякі ілюзії, а з другого, скріпить Твою віру в мене і в ті

принципи, за котрі я хочу боротися до послідної хвили життя. А знаєш, — я собі одно викидаю раз у раз: чому я не можу чи не вмю писати таких ніжних, теплих, сердечних листів, як Ти, — чому навіть такі слова і звороти не йдуть ми якось під перо? Не раз думаю, що Ти готова з того вносити, що я холодний, що не люб'ю Тебе, або перестаю любити, і тотя думка мучить мене ще гірше. Але ні, — правда? — моя кохана Олю, — Ти так не думаєш! що я тебе люб'ю так само щиро і горячо, як Ти мене, Ти знаєш, що чуття мое, чим гарячіше і глибоше, тим менше може переливатися в слова, Ти знаєш, що найщиріше цілується мовчачи».

В дальшому тексті листа, між іншим, він повідомляв Ольгу, що посилав їй другий том Шекспіра, історію Комуни, філософську статтю Чернишевського, „Becker-a“ і „Zukunft“, крім того, «Мартовское движение» у власність, і просив повернути другий том Добролюбова і ще деякі книжки, які їй не були потрібні.

В іншому своєму листі Франко питає про причину суму Ольги. Очевидно, розмова його з Ярославом стала їй відома і це послужило причиною її настрою. «Але чого було тепер так іритуватися, — писав Франко, — я справді не знаю! Славко, бачиться, споминав Тобі о нашій розмові про платонічну любов, котру я вважав, як се Ти сама знаєш, неприродною і недовговічною. При тій спосібності я сказав, що дивно ми, коли Ти пишеш, що Ти вдоволилаб ся жити весь вік осібно від мене, знаючи тільки то, що я Тебе люб'ю. Я сказав, що се неможлива річ і що я сам ніколи б сим не вдоволився. Чи ж в тім було що злого, щось такого, що могло Тобі дати повід до гризоти? Серденько дороге, вір же й ти мені і моїй любві так, як я Тобі вірю! Я ж, як сама знаєш, люб'ю Тебе першу в життю, пізнаючи і люб'ючи Тебе, я пізнавав жєнщину перший раз. Ти знаєш, що відколи-м Тебе побачив, аж дотепер — любов до Тебе була моєю провідною звіздою, що вона стала для мене чимось так природним, так конечним і сильним, як само життя, як друга натура. Може бути, що для того я так мало, так нескладно говорю о своїй любові! Не гризися, любочко, я остану Тобі вірний, як досі, а нікотра жєнщина не зможе витиснути Тебе з мойого серця! Я надюся, що швидше чи пізніше ми злучимся, що будем жити хоть би й з дня на день, але раз у раз працюючи, борючись і тим самим усе більше люб'ячись». Питався, чи не навів на неї нудьги або не розсердив її трохи його попередній лист, а, властиво, і стаття, бо йому здавалося, що з її листа віяла «щось ніби неохота до того письма», і просив, якби сталося коли щось подібне, зараз написати йому і одверто сказати, в чому він помилився.

Далі він відповідає на питання Ольги, з чого і як він живе: «На перше відповім Ти аж усно, коли буду міг стиснути Твою

ручку, цілувати Твої усточки, дивитися в Твої чаруючі очка. А тепер скажу Ти лиш тільки, що живу незле, регулярно, досить вигідно, так, як ще досі ніколи не жив, хоть і на дуже скупі гроші. Книжок усе ще скуповую багато. Шкода, що не можу Ти нічого хорошего прислати! Але працой, переводи «L'assommoir», пиши шкіци і слова, а се бодай трохи розжене Твою тугу. Шкіци такі, як Ти мені прислала (особливо перший), для мене дуже цінні яко матеріал до задуманої повісті. Списуй їх як мож найбільше!»

Далі Франко писав, що Павлик відсиджує свій тримісячний арешт (засуджений у першому судовому процесі) і знов засудили його присяжні судді ще на шість місяців за «Тетяну Ребенщуківу», і додавав з обуренням: «Подумай собі, який час, які судді!» Крім того, Іван Франко повідомляє і про нові свої праці: «Я видав сими днями сатиру на «Слово» — «Дума про Маледикта Плосколоба», котру чудом не конфісковано. Посилаю Ти її.

Записуюся ще на сей рік на університет».

В одному з листів Франко пише Ользі, як багато йому доводиться працювати. «Даруй, — писав Франко, — що й тим разом не можу Тобі писати довгого листу, не для того, як Ти думаєш, що атрамент дорогий, бо се найменша річ, — а про то, що часу маю так мало, що аж ми голова тріщить. Друкую дальшу книжку нашого видавництва, кінчу «Voа constrictor», редагую і порядкую різні «Вісті з Галичини», пишу «Критичні письма», пишу до «Tygodnia» і «Pracu» та й ще наукові роботи для університету, — ось Ти представ собі, на якій я тепер розірві! Вже й очі починають мене боліти, — але се байка, — тре жити інтенсивно, коротко, а дільно, раз, а гаразд, — се моя засада, Ти не журися, щоб я мав знов надто себе перетяжувати. Адже ж знаєш, що я помімо всього таки порядний кусень лінюха, так що воно зовсім не лихо для мене трошка розімнятися». Цей лист припадає на той час, коли друкувалась остання книжка журналу — «Молот».

Восени 1878 р. Ольга й Михайлина поїхали до свого дядька Івана Руданського до Іваниківки, коло Станіслава, і пробули там майже цілу зиму. Туди Франко міг писати цілком вільно, без усяких перешкод. В своєму першому листі в Іваниківку він проявляє радість з цього приводу: «Дуже-м рад, що можу вже раз написати до Тебе, як бог приказав, і не потребую мучитися з проклятою цитриною. Лист Твій получив і надіюся, що тепер переписка наша піде дещо живіше, т. е. не то, що будем писати до себе довжезні листи, повні паперової та атраментової любові, але радше будемо могли при всякій нагоді легше порозумітися. Ах, любочко, коб нам побачитися, пожити разом без жури бодай коротко, — та що кажу «без жури», — нехай би

ї з журую і з лихом, так, як тепер, щоб тільки разом, а відтак нехай би діялося, що би хотіло!» Повідомляв, що останніми днями був трохи хворий — боліло горло, але тепер уже зовсім здоровий і відчував жадобу праці.

З листом Франко послала Ользі кілька німецьких соціально-демократичних статей і радив їй прочитати їх, особливо статтю Моста про соціальні рухи в старому Римі.

В листі він згадує також, що пише по-польськи «маленький катехізм, котрий чень причиниться троха до розширення ідей соціалізму». «Крім того, — писав Франко, — зачав-ем писати нову повість, котра будеечататися слідууючого року. Се вже не буде ескіз, як «*Voas constrictor*», се буде психологічний роман — ціла громада характерів з тюремного життя. Обіймати буде 8—10 печатних аркушів. Початок дуже мене заохочує до дальшої роботи, — ід новому рокові чень буде скінчена перша часть. Якби так було, то би-м постарався містити го разом в «*Tygodnik*» по-польськи і у нас по-руськи». Це згадка про початок повісті «Іван Новітній», яка лишилась незакінченою.

Франко в своєму листі розкриває, що герой третього польського нарису, надрукованого в «*Tygodniu*», це один з авторів художніх творів «Друга» Михайло Вагилевич. «Ось як, серденько, — продовжує Франко, — я раторборствую. У мене раз на тиждень лучається гумор, — то й пишу ескізи та думи про всяких Плосколобів, — а відтак, коли жерело вичерпається, сідаю до читання».

Крім того, Франко переписував і упорядковував зібраний мовний і пісенний матеріал, маючи на меті видавати його з критичним опрацюванням.

У відповідь на Ольжин лист Франко писав: «Серденько мое, — як я в радувався, побачивши знов Твоє миле письмо, прочитавши, — ні, почувши Твої слова, Твою бесіду, Твої мислі! Яка Ти добра, сердечна, щира! Я вчора цілісенський день ходив немов на крилах. Сам не знаю, що се, що моя любов тими часами так зросла, зміцніла, просвітіла. Майже щоночі бачу Тебе у сні, бачу в тих коротких, найщасливіших хвилях, коли ми були разом, коли ніхто вовком не дивився на нас і весь світ, бачилось, усміхався нашому щастю. І сесі то хвилі раз по разу відживають в моїх снах і додають мені сили і веселості. Я се все, здаєсь, дякувати зимовій порі, котра скупляє духа самого в собі, запираючи всім внішним вражінням. „*Die Winter der Natur sind der Geister Lenze*“¹, — сказав котрийсь поет про поезію, — і то само мож сказати і про всяке чуття, котре живе споминкою та надією».

¹ Зима в природі — це весна для духів.

Далі Франко писав про план згаданої в попередньому листі повісті: «Маю план до більшої повісті, котра, якби її скінчити добре, стала б голосна не тільки в нашій богоспасаємій Галичині, а забігла б трохи далі. Тенденція її тепер на часі, — становить предмет спору у французьким парламенті, про то пишуть найбільші газети, — а піднесення голосу в повісті, основаній чисто на фактах і на фізіологічно-психологічних спостереженнях, могло б додати ваги аргументам, зиськати для справи широку публіку. Ся тенденція — знесення тюрем, а перемінення їх в робучі колонії, займаючіся продуктивною працею (реміслами, хліборобством, не копанням валів і потому їх розкопуванням, як се робилося у Франції, і не життям в поганих, заразливих місцях, як ось в американських багнах живуть французькі депортовані). Ось таку тенденцію буде мати моя повість, хоть, розуміється, факти не будуть до неї накручувані, а вона мусить просто і ясно з них впливати. Така повість, особливо коли буде ще й артистично викінчена по змозі, — не остане довго укрита в кутику малоруської літератури. Загалом — і тепер уже в других краях зачинають дивитися на нас, яко на кадри «молодої малоруської літератури». Ось Анджело де Губернатіс, славний італіянський учений, видає лексикон біографічний всіх живучих поетів і літератів, де влізуть також і наші біографії ураз із списками та оцінкою наших писем. Розуміється, з того ще ніщо говорити о якійсь «славі», — її я впрочім мало й бажаю (не скажу, що зовсім ні), — але головне діло — чень удасться яким-небудь способом доробитися якого кусника хліба, забезпечити собі будучність і підставу до життя з Тобою, моя зірочко кохана. Ти бачиш саме, — хоть і в листі до «Мілсі»¹ трошка пересаджуеш, що я дійшов уже до деякої вправи в артистичнім обробленню предмету і в психологічнім аналізі, — правда, се все ще дуже слабе і початкове, — але думаю, що і з тим засобом можу взятися до більшої повісті (вона й то може буде 3 рази більша від «*Voia constrictor*», а може й ні), особливо, коли в ній не приходиться аналізувати виключно такі дрібні мікроскопічні мотиви психологічні, як в «*Voia constrictor*», але буду мав за підставу масу цікавих фактів».

Франко зазначає в листі, що він займається також науковою роботою і робить спробу використати величезний український фольклорний матеріал в ряді збірників та написати статтю до журналу «*Ausland*».

Він пише про свої плани, заохочує Ольгу написати щось. Пише про способи листування з нею: «Се не гарно, що книжки, котрі я Тобі післав через кузина, були розпечатані. Славко

¹ Тобто до Франка.

Іменно казав мені запечатати їх і так у пачці й поніс і передав д. Руденському. Я дуже турбувався, що християни там будуть догадливі або пильні до читання і поздибають листи, — ну, але, видно, далеко їм ще до моїх злодійських штучок, коли й Ти не відразу на них похопилася, — ах, Ти недогадлива! — і завдала собі й мені перцю нетерпливості! Так не годиться, любочко! Коли пишеш, що «переглянула-м книжки від картки до картки», то було ж так і зробити, а то я думав, що й справді від картки до картки, і дуже непокоївся. А лист від Мільці, — правда, штучка! Я гадав, що Ти там так, як і дома, — під контролем, і взявся на «конспіраторський» спосіб. Ти ще, бачу, таких способів не знаєш. А, признайся, Ти й справді думала, що яка-небудь «Мільця» ні відси, ні відти вірискалася та й бух писати Тобі про не знать якого Тоня і мамцю і Вічного Жида. Ну, але далі взяла та й здогадалася!»

Питає Ольгу, чи дядько часом не контролює листів до неї: «О тім напиши ми докладно і взагалі о всіх обставинах, серед яких Ти ведеш переписку (чи далеко пошта, хто на ню листи носить, хто відбирає, кому віддає і т. д.), бо тепер, коли в мене багато вільного часу, я би може частіше написав до Тебе і того самого ждав би й від Тебе, моя миленька Олю. Напиши ж о тім докладно, а я відтак постараюся застосуватися до того. Тота перепона, що Ти кажеш, — що панни зараз Тебе допитуються: А що він пише, — се, по-моєму, найменше. Тільки листів не задержуй, але пали по прочитанню, або, коли що для пам'яті, — перепиши собі на осібну картку, а оригінал в вогонь. Се я Тобі раджу так, як у нас є звичай, — ні одного листу не задержувати при собі».

Франко повідомляв Ольгу, що «Tydzień» перестав друкувати його нариси: «В «Tygodniu» мої шкіци далі не друкуються. Поки йшли невинні характеристики, поти йшло, — а коли я дійшов до глибокої критики рутенізму, — аус¹. Ну, але то байка, — від «Tygodnia» ніщо було й надіятися».

Закінчувався лист таким закликком: «Пиши, працой, збирай матеріал, — кілька можеш, — се ж єдина наша надія, котра допоможе нам перемочи лиху долю, з'єднає нам узнання і забезпечить життя. Праця, думка і сміле поступування».

Ольга Рошкевич була у великому захопленні від літературних планів Франка. Це ми бачимо з останнього листа його за 1878 рік (26 грудня), в якому Франко писав: «Гурра, — Ти зробила з мене ні сіло, ні пало найбільшого руського писателя, немов мені й справді йде о то, і немов би, навіть в таким разі, се могло мені до чого помочи! А з другого боку, Ти з своєю ворожкою посч amal hurra! Се мені гарно! Знаєш, — прочи-

¹ Закінчено.

тавши вчора Твій лист, я й справді розвеселився, мов дитина! Ми, закохані, справді діти, і то діти в найкращім (так мені здається) значінню того слова, хоть не в ідеальнім. Що-небудь нас веселить і ще більше «що-небудь» смутить або роз'єднує між собою. Як то мило бути такою дитиною, — от, приміром, я вже років зо штири. Християнин то розцвітає, то ув'ядає, — ganz nach der Liebe Laune¹. Правда, Ти, Олю, може не така дитина, — Ти дивишся серйозніше на все діло, і для того в моїх очах Ти видаєшся все якоюсь дозрілішою, розумнішою від мене. За се я й люб'ю Тебе так дуже, так несказано сильно. Знаєш, вечером я, правда, не вчасно йду спати, — о десятій, одинайцятій (Павлик не дозволяє довго сидіти), але відтак, як почну думати о Тобі, так до дванайцяті, до першої, і сон мене не береться. Любцю моя, — я аж тепер чую, яка ти мені дорога, — який би я був без Тебе бідний, самотний, опущений. Мої приятелі, правда, люди добрі, щирі, в разі потреби не пощадять нічого для мене, — але вони люди реальні, сентиментальності не люб'ять, — а хоть і люб'ять, то тишком, кождий для себе, а з другого сміються, — так, як і я, — звичайно мужчини, для котрих нема нічо святого».

Очевидно, в своєму листі Ольга висловила думку, чи не є ідеалом Франка жінка-письменниця, тому що він постійно захоплювався її до літературної праці. У відповідь на це Франко пише: «Ти боїшся, чи мій ідеал жінчини не є жінчина-письменниця, — Ти, значить, не знаєш, чи зможеш стати таким ідеалом. Любцю моя, — тим не журися ані капинки. Ідеал мій є жінчина в повнім значінню слова, жінчина-чоловік, жінчина — мисляча, розумна, чесна і переконана, а таким ідеалом Ти можеш бути, — а впрочім до того ідеалу загального додати ще лишень жінчину люб'ячу, гарячу, сердечну, щиру, — і се весь мій ідеал, — а таким ідеалом Ти, конечно, будеш. Коли я налягаю на то, щоб Ти трібувала своїх сил в літературній роботі, — так се не для того, щоби жінчина-літератка була моїм ідеалом, а скорше для того, що, думаю (так, як і Павлик), що на тім полі найшвидше будеш мати з часом дещо заробити і що на всякий спосіб робота подібна до моєї зближує Тебе з мною, може вказати нам більше спільних інтересів, ніж усяка друга, і тим самим скріпити нашу любов і збільшити наші сили. Але коли по пробах покажеться, що Твоя сила замала до подібної роботи, то вір мені, серденько, — що, займаючися всякою другою працею, будеш мені так само дорога, як і тепер. А знаєш, чому я би ще дуже бажав, щоб Ти трібувала зайнятися літературною роботою? От чому: та робота ще найбільше веде з собою свободи, розвою думки, незалежності, — вона для жен-

¹ Зовсім за примхою кохання.

щини отвирає далеко ширше, краще і надійніше поле до самостійного життя, як усякий другий заробок, усякий другий уряд, до котрого вони тепер бувають допущені. Се не мала річ». Бажання, щоб Ольга була вільна і щаслива, щоб «була чоловіком в повнім значінню, розвивалась і поступала раз в раз наперед», — ось що схиляло Франка захочувати Ольгу до письменницької роботи.

В листі Франко пише, що він розуміє під письменницьким талантом: «Хоть Терлецький і каже, що безперечно певної відповіді на нього дати не мож, — писав Франко, — то прецінь поближчим розборі ми згодилися на то, що талант се властиво більша вразливість нервова на певні вражіння і більша спосібність задержувати ті вражіння і викликувати їх наново, — се значить, — талант — се темперамент. На тім пункті ми зійшлися з думкою Золя, котрий каже, що повість се певний кутчик, певна частка світа, оглядана крізь окуляри темпераменту. Значить, треба передовсім уміти обсервувати життя, видіти більше і живіше ніж другі, — а відтак треба уміти відживити і впорядкувати тоті вражіння на папері. Ось і талант повістярський. Перший пункт далеко важніший від другого. Хто ясно видить і живо чує певне вражіння, — у того швидше знайдеться спосіб його й виразити відповідно. Притім штука виражування тепер чимраз більше улегшується, — вона становить науку стилю і, правда, не дається відразу, але кождому, хто має охоту і терпливість до вправи, дається в достаточній мірі. Стильом може владати кождий, і не писатель. Писатель, талантливий писатель видить ясніше від других, чує живіше, переймається, переконує других. Видиш з того, що на тім пункті поняття таланту сходиться з образованием, працею в певнім напрямі і довшою вправою. І сесю думку висказують деякі знані таланти (Мікель Анджело: талант то праця). Передумай докладно се все і не знеохочуйся ніколи, коли не раз перший крок Тобі не вдасться. Не раз і не десять треба блудити, заким раз вийдеться на добру дорогу, — а там, де нема ніякої дороги, де самому треба і собі і другим стежку прокладати, там, Олінко, кождий крок може бути хибний і кождий може вести до цілі, — там, значить, ніщо казати: я дійду, або: я не дійду, — а сміло рушити в дорогу і не зражуватися одним або другим хибним кроком».

На новий рік, 1879, Франко одержав листа від Ольги. Цей лист був для нього великою радістю, тим більш, що ні в нього, ні в Павлика, ні в Остапа Терлецького, як зазначає Франко, «не було і цента грошей і не було надії получитьи їх аж до другого місяця». Всі троє були в дуже поганому настрої. «Але ось прийшов Твій лист, — писав Франко 2 січня 1879 року, — Твої кохані, сердечні слова, — мені стало весело, і ми всі розвеселилися, розговорилися і вечер пройшов благополучно. Але що

з мене за нудяр, — починаю лист такими мізерними новинами! Вчора, поклавшись спати, я довго думав о Тобі і о тім, як написати сей лист, як перелляти в него весь той жар, що в мені палає, — а нині годі. Що ж, напишу, як умію, і коли не потраф'ю Тобі зробити своїм листом такої радості, як Ти мені своїм, то бодай постараюся трохи розірвати Тебе, дати Тобі дещо до думання, оживити деякі споминки, — що ж і то, думаю, не буде лихо».

В цьому листі Франка маємо єдину досі відому звістку про його комедію «Жаби», на жаль, не знайдену: «На польських святах не були ми ніде і кінчимо тепер друкування нашої книжки «Молота», котрий чень буде готов сього тижня. Він буде два рази так завеликий, як «Дзвін» (около 19 аркушів). Більше новин у нас нема, окрім хіба того, що тепер на хвилю залишив-ем писати «Івася Новітнього», а виладжую до друку триактову комедію політично-літературну «Жаби», в котрій будуть висміяні «до крайних преділ» наші літературні та професорські поваги: Ільницький, Шараневич, Огоновський, Барвінський, Партицький і Площанський. Нині або завтра надіюся скінчити сесю штуку, — тре буде відтак переглянути і поправити дещо, а вийде доста цікава. Але тьфу, — я щось заліз в дебри писання, — годі далі їхати, — урву.

10 година вечір. Інощо скінчив «Жаби», читав християнам, — сміялися до розпуку. Сідаю наново кінчити се письмо, щоби завтра післати».

Продовжуючи свого листа, Франко робить деякі зауваження з приводу останнього листа Ольги, зокрема з приводу того, що вона назвала його «пестієм». «Я пестій? Хто ж мене розпестив? Може Ви, ласкава пані? Чи не тоді Ви мене розпестили, як я від восьмого класу до другого року філософії вздыхав, мучився і кляв сам на себе, щоб сказати Вам одно «ти», почути Ваше «люб'ю», обняти, поцілювати Вас? Чи то може Ви розпестили мене за той тиждень, коли справді насерйю забиралися мене пестити? Як Ви гадаєте? Правда, добрі люди перервали Вашу роботу і почали пестити мене на іншу ноту, «против волоса». Або може Ви розпестили мене в тих коротких хвилях, котрі ми ще відтак бачилися з собою? Як гадаєте? Ех, Олю, Олю! Життя моє зложено з паперу та всякої погані, — а й любов, той єдиний цвіт, — також переважно папіровий! Доки воно так буде? Чи може навсїгди? А ще до того мій нещасливий темперамент. Ти дармо боїшся, щоб я не полюбив другу. Ти думаєш, що се для мене можлива річ? Ні, серце моє! Я такий чоловік, що як привикну до чого, а ще радо, — то відтак нічо, бачиться, не може м'я від того відорвати. Я не запалююся в хвили. Для мене нема певних надто сильних вражінь (вони в мене всі досить сильні), — я мушу вперед зжитись з думкою

ю певній річі, — а відтак ажень привикну до тої річі самої, бо вона мені видається давно знайомою».

Згадуючи перші три роки свого кохання, він писав: «Ех, якби Ти була знала тоді, що в мені діялось, який біль кипів не раз, — Ти певно... Але що говорити про минуле! І тепер ще діло не зовсім ліпше, — і тепер не раз біль вертає з дивною силою і мені не раз хочеться зійти з ума, щоб все, що тепер є ціле та впорядковане в голові, поломалося і перемішалось в одну сіру, безбарвну масу, в котрій би ні я, ні ніхто другий не міг найти ладу. Зірко моя ясна, а так далека, — коли Ти прилетиш до мене? Чи успокоїш, чи улічиш Ти мій біль?..» Впадаючи в «елегійний тон», хоч бажав написати на свята веселого листа, Франко пояснює це ось чим: «А я це пишу, іно що скінчивши писати комедію, — бачиться, під час писання смішних річей зібрався в мені елегічний матеріал, а тепер виливається».

Далі в листі він знову завіряє Ольгу у великому своєму коханні і просить «під час свят... дещо собі позанотовувати, — може деякі колядки, слова тощо, може сцени, анекдоти, характеристики людей, — се ж усе для Тебе, майбутньої письменниці, самі важні річі і придадуться дуже».

Після цього найближчий лист Франка до Ольги має дату «Львів. Серeda 15/I». На початку листа він пояснює причину його спізнення: «Не писав я до Тебе листу, як був обіцяв, бо мав через свята багато роботи, ледво упорався. Тре було ладити 2 н-р «Pгасу», притім з Відня написав Озаркевич, щоб конче до «Слав'янського альманаха» написати деяку повістку. Присівши, написав я одну довшу, а три коротенькі шкці, — самі споминки з давнього мого дитинства: дві з тих коротших будуть може друкуватися ту у Львові по-польськи: одна в «Tygodni», а друга в новій робітницькій газеті «Obrońca». Крім того, хочачи позапрумерувати деякі наукові газети німецькі, я взявся переводити для «Tygodnia» ескізи Альфонса Доде, друковані недавно в «Отечественных записках», — а ту ще була робота коло закінчення «Молота», передруку «Думи про Наума Безумовича», так що годі було писати». В цьому листі важливе значення має згадка про підготовку № 2 «Pгасу», як доказ того, що Франко в 1879 році був деякий час редактором цієї газети.

Далі він продовжує: «Знаєш, люба моя, — вчора, одержавши Твій лист, я був дуже лютий на себе. Що за погана в мене натура жартувати, коли не вмію делікатно, а кожний жарт виходить такий грубий, незграбний і разить кожного! По якого чорта мені робити гризоту людям своїми глупими жартами, а ще передусім робити гризоту Тобі, моя зірочко, Тобі, котру я рад би видіти найщасливішою, веселою, хорошою понад усіх!

Але що ж зробиш зо мною! Кілько разів я сам на себе лючуся за такі річі, а все-таки мене не покидає тота погана вдача! Одно тільки мене дивує, — як Ти, знаючи таку мою натуру, могла мене полюбити, — даруй, любочко, може знов ображую Твоє чуття, але я сам бачу, що нізачо мене любити! Але тьфу, — покину тоті погані думки, — і так з них ні мені радості ні Тобі. Пощо нам мучитися всякими поганими рефлексіями тепер, поки наша любов ще гарячо палає, поки ми ще молоді і маєм силу до боротьби з життям? Прийде старість, то тоді й без нашої волі «Бабуня-Грижа» засяде коло нас, а тепер цур їй! Не правда, серце моє?

А знаєш, що вчора ввечір, не можучи довго заснути, я думав собі — написати до тебе цілий лист в елегійнім настрою. Та добре, що не писав го вчора вночі і що м'я зацікавила була історія старих персів, але писання відложив-єм аж донині. Ну, нині, богу дякувати, — день, а день проганяє чорні мислі, і хоть і хочеш, та годі писати елегійно. Впрочім і думка мені прийшла, що такий лист не тільки для мене мука, кілько для Тебе, бо при писанню вражіння і мислі міняються швидко, а при читанню одно що-небудь застрягне в мозок, мов шило і сидить там і вертить довгий-довгий час».

Франко був дуже вдоволений, що Ольга, незважаючи на свята, знайшла час «на літературну роботу», і дуже цікавився цією роботою. Писав, що друкування перекладу Золя затримується «бо ще нема грошей та й навіть нема на них швидко й надії». Дописуючи лист об 11-й годині, він повідомляв, що 28 січня «Кружок» влаштовує вечір з танцями, і він сподівається, що Ольга з цього приводу приїде у Львів: «Розуміється, вам треба приїхати бодай день наперед, так що можна Твій побут у Львові числити на 3 дні. Що за радість — три дні знати, що моя кохана Ольдзя близько мене, що бодай раз на день, бодай здалека буду міг її бачити! Не можу писати багато, — перо випадає з дрожачої руки, думка все відкладає на пізніше, на тоті солодкі хвилі, коли побачимося. «Кружок» при кінці запуст, кажуть, буде давати ще й другу забаву; але Ти на то не спускайся, то ще хто знає, надвое баба ворожила, — Ти приїзди на першу. Добраніч Ти, серце, цілую Тя сто раз, не раз. А щоб друга картка не виглядала так незносьно-пусто, то я ось що, — перепишу Ти початок тої поеми, яку переводжу в тій хвилі, серед щасливих надій, про котрі навіть подумати не можу, щоб вони не сповнилися.

Най дух великого поета Шеллі, писання котрого я смію перекабачувати,— літає над Тобою і най вітхне Тобі таку любов, таку ніжність, якою сам палав», пишучи початкові строфи поеми «Цариця духів».

Відповідаючи Франкові на його лист (22 січня), Ольга пи-

сала, що він запізно повідомив її про бал, але просила не сумувати, бо вона все одно мала намір приїхати до Львова. Написавши дещо про сучасні свої новинки, вона продовжувала: «Ах, Івасю мій любий, де поділися тоті наші давні лолинські вечерки, коли то був з нами п. Павлик? Все було заведем якусь займаючу бесіду, або хоть і забавляємося по-дітинному, то все то не видавалося мені так abgeschmackt¹, як тепер. Признаюсь, що я тоді найбільше навчилася. Чи вернуться для мене ще такі веселі недармовиті години? Чому я далеко від Тебе? Мені нудно, бо я сама і все мов чужа посеред товариства. Агі! — чи видиш, Івасю, який Ти вплив маєш на мене? Ти не раз любиш переходити на елегійний тон, ну, а мене також надибало».

Франко з нетерпінням чекав приїзду Ольги. 26 січня 1879 року він пише до неї: «Ах, коби то вже раз діждатися тих солодких, так гарячо пожаданих хвиль, — коли буду міг побачити Твоє любе личко, стиснути Твою руку, притулитися до Тебе, як до сестри, до приятеля щирого! А знаєш, — я, кілька разів подумаю о Тобі, все уважаю Тебе чимось вищим від себе, сказав би-м, — святішим (не гнівайся за тото слово), — і мені робиться так легко і любо при такій споминці, немов я справді сиджу коло Тебе серед пречудної лолинської природи, — сиджу так близько-близько, що чую, як б'ється Твоє серце! Ах, Олю моя, коли то щезне той простор, що тепер так незносьно-широко лежить межи нами? Але ні, — не на сей темат! Ти ж прецінь незадовго приїдеш до Львова, — простор той бодай на пару день — щезне! Як я тішуся наперед Твоїм приїздом, — який я живий, веселий тими днями! Павлик жалується, що його тепер напав песимізм, неохота до праці і життя, — а я немов і не розумію, що се такого. Але може воно й з цеї тої другої поїздки нічо не буде?.. Ах, се було би нефайно! Не бачити Тебе більше, як півроку, а бути на волі, не в тюрмі, — я, бачиться, не видержав би! Свойов дорогов, що на весну, по великодних святах, думаю постранствувати до Лолина, як ті турки до своєї Мекки, — але до того часу ще зима, холод, сніг, смерть!» І далі продовжував: «Ти ж знаєш, — писав він, — що я не егоїст в жаднім згляді, а найменше в такім, як любов, котра при всякім обмеженню і стісненню мусить щезнути, котра йде в парі тільки з свобідною поведінкою. Ти знаєш, що для Тебе іменно я бажаю якнайрізномроднішого товариства, пізнання всяких характерів, се ж усе для будучої повістеписателя — скарб. А щодо такого разу, якби ти залюбилася в кім другім, — не гнівайся за таке расужденіє, воно чисто *теоретичне*, — моїм пером не керує ані плохо укрита заздрість, ані

¹ Банально.

безпідставний якийсь гнів,—то і в такому разі я знаю, що «серцю не розкажеш».

І далі висловлював такий погляд на кохання: «Любов така, якою вона повинна бути у людей освічених і вільних від усяких пересудів, повинна опиратися на стислім науковим аналізі власних характерів, цілей, змагань, се раз, і по-друге, на докладнім пізнанню людської природи взагалі, на пізнанню тих прав натуральних, котрим підлягає людський дух і людське тіло. Тоді всяка зміна, котра незнайомих людей поражає, мов грим з ясного неба, а не раз навіть зводить їх з розуму,— для них буде ділом природним, кінцевим і справедливим, не відбере їм супокою, бо дозволить їм слідити причини в перших зав'язках і обрахувати наперед skutki. Такі тільки люди можуть любитися сильно, спокійно, довго так, як любиться своє життя, сонце, воздух, природу, думку, котрій посвятилося свої сили, переконання, — бо кохана людина буде для них також частиною всего того, значить, потребою життя. Але силування, присяг, приречень ніяких тут не повинно бути».

На прохання Ольги написати про новини, Франко відповідав: «Що ж Тобі напишу, окрім старої історії, що раз у раз сидимо дома і виходимо лиш на обід, на університет та вечером на газети (і то Павлик не йде). Я від часу посліднього листу переводжу Шеллі раз у раз (вже зладжені дві глави, тепер працюю над третьою, а всіх 9 і ще до того приміток майже друге тільки, що поеми. При кінці сього листу подам ти (auf die Gefahr, Dich mit meinen Versen zu Tode zu langweilen!)¹ уступ з переводу третьої глави, де характеризується положення царя серед прочої суспільності, — з того вноси о характері всеї поеми».

Закінчуючи листа, Франко запевняв Ольгу: «А на закінчення хтів би-м Тобі ще раз сказати, як я Тебе люб'ю, як сильно, щиро я Тебе люб'ю, як рад би-м Тебе побачити, поговорити з Тобою, як завидую п. Руденському і всім тим, котрі бачуть тебе щоденно, бесіднують з Тобою, забавляються... але ні, о тім не буду говорити, се занадто болить».

Свій лист, датований 7 лютого 1879 р., Франко починав словами: «Ах, як же то довго, страшно довго було ждати Твого листу!» «...Що се таке, що літом, коли ми ледво раз на місяць обмінювалися кількома словами, мені було якось не так вкучно ждати Твого письма, — а тепер, коли письма стали приходити частіше, я формально з розуму сходжу, сам не свій, коли нема від Тебе листу в той день, коли після мого вирахування повинен би бути! Ах, та ні, я знаю, що се таке! Як чоловік сидить в душній тюрмі, то споминає, правда, з жалем про чистий

¹ З небезпекою на смерть занудити Тебе моїми віршами.

воздух, — але повілі і відвикне від него, — але коли на хвилину вийде на двір, дихне свіжим, ясним, здоровим воздухом, — а відтак його женуть назад в тісну погану клітку, — ах, тоді смерті хочеться. Так і Ти, люба моя, стала тепер, коли можу частіше обмінюватися з Тобою думками, — неначе чистий воздух для мене, немов сонце ясне, з котрим чоловік не може розстатися. Ах, сонце моє, — в днях поганих, в днях смутку, розпуки, самоти, погані — я відвик був від Тебе, я думав, що зможу зовсім Тебе забути, думав, що зможу вічно жити в тій погані, — а може думав і ще що інше, — та чорт побери і ті дні і ті мислі. Але тепер, коли Твій образ знов віджив перед моєю душею в цілій давній красі, коли Твоя любов наново огріла мене і отрясла з леду і всякої погані, — любцю моя, тепер я не можу подумати собі, чим би я був без Тебе, — не можу представити собі, на які би я зійшов дороги, якби прийшло розстатися з Тобою навсїгди! Я тепер ажень пізнав, який неоцінений скарб для мене — Твоя любов!»

Повідомляючи Ольгу про те, що пише оповідання з свого шкільного життя, але не з Дрогобича, а ще з села, Франко писав: «Не знаю, чи надрукують її, — але як надрукують, то я пришлю Тобі. Може троха напудишся мого портрету, який там змальований, — але думаю, що аж з цілого ряду таких портретиків з різних літ моїх шкільних часів потрапиш пізнати, який дикий і поганій чоловік я був до знакомства з Тобою і яку огромну, корисну перемену в цілім моім характері зробило того знакомство і моя любов». Згадане тут оповідання «Оловець (З моїх споминок)» надруковане в «Правді» 1879 р. Далі Франко повідомляв, що редакція «Tygodnia» замовила в нього статтю про Альфонса Доде. Висловлює своє нетерпіння з приводу приїзду Ольги і закінчує лист словами: «Вже 12 година. Кінчу, бо завтра треба вставати о $\frac{1}{2}$ до 9, йти на виклад або кінчити повість. До звидання, зірко моя, — до скорого, милого звидання! Ах, ще 6, чи там 5 день, — як їх переждати, а не впасти в гарячку?»

На другий день Франко відчув потребу дати ще дописку до листа: «Не можу відослати сего листу, — починав він свою дописку, — щоб не написати ще кілька слів до Тебе, моя любочко. Се ж тільки всего нашої розмови, а я рад би, щоб тота розмова не то що була якнайдовша, але щоби ми не потребували її ніколи переривати».

Франко турбується, що їм не можна буде вільно зустрічатися і висловлює думку: «Се лихо, що нам на вулиці не мож разом показуватися, бо ту багато людей знає мене, — зараз би пішли всякі пльотки і чорт зна що, — а я того не хочу. А до Тебе до готелю мені зайти також не мож, хоть би під маскою якого-небудь Славкового приятеля абощо, — чорт знає, може

також бути не зовсім гарно. Значить, єдиний вихід, що Ти будеш у мене. Ах, як я тішуся наперед тою хвилиною, може більше тішуся, ніж треба, — але що ж, таке вже того мізерне серце людське; *es will die Freude schnell auskosten*¹. Прощай, моя Олю дорога, моє життя кохане, і старайся уладити якнайліпше все, що тільки буде від тебе залежати. Я, з своєї сторони, також постараюсь зробити, що зможу».

До Львова Ольга приїхала з двоюрідним братом, студентом права. Зупинилась вона у брата своєї матері, куди і прийшов Франко з братом Ольги Ярославом. З листів Франка дізнаємось, що він її проводжав, коли вона поверталась додому. Після Ольжиного від'їзду він написав листа, де, подавши «невеличку фактичну історію сих двох днів», писав про свої внутрішні відчуття: «Передовсім мушу Тобі сказати, що після цілої історії чуюся таким сильним, здоровим, вдоволеним, веселим, охочим до роботи, що, бачиться, тепер зможу переламати всякі труднощі, які мені послідними часами насувалися». Розповідав, що задумав увечері знову писати повість про «Івася Новітнього», бо «справді, щоб бути правдивим поетом, писателем, щоб змочи цілковито «вийти з себе», переллятися в тих людей, котрих описуєш, треба, — писав Франко, — вперед самому пережити такі хвили, як ми переживали, такі погідні, щасливі, веселі хвили, котрі заповняють собою всю його істоту, зміцнюють його організм і не лишають по собі ані одної тіні, ані одної прикрої споминки, ані одного внутрішнього закиду, що ось се було зроблено не добре, се не хороше, сего замало, сего забагато. Такі хвили правдивого, органічного вдоволення, полученого з удоволенням психічним, духовним, трапляються рідко в життю людей і то в життю тих навіть немногих людей, котрі до него спосібні».

В листі до Ольги Франко пише, що в своїй повісті «Івася Новітній» він мав на меті описати, «як самі вдоволення тіла без причинки вдоволення духа можуть виродити любов стосунково сильну і чисту».

І продовжував: «Справді, штука сказати, що я тепер гадаю о Тобі, — хіба би-м хтів виразити се звичайними, плиткими фразами, що поважаю Тя, як уперед, — а люб'ю далеко дужче, бо ліпше знаю, — що вражіння, які я виніс, були такі хороші і щасливі і чисті, що з них не могло виродитись нічо погане або нечисте або сумне. Чи се толкування ясне досить? Думаю, що ні, бо воно ані не виражує моїх мислей досить сильно ані не оперте на докладнім аналізі тих вражінь. Ах, до такого аналізу в мене ще не було часу! Я так, як той купець, що привіз з Індії повен корабель всяких дорогоцінних скарбів і тішиться ними,

¹ Воно хоче швидко зазнати радощів.

любуюсь наперед їх красою, хоч ще не мав часу розпакувати їх і придивитися кожному кавалкові зосібна. І в тім нема нічо злого. Я ж звичайний чоловік і не можу — не хочу аналізувати сейчас кожде хороше вражіння, котре мене вдовольє, тішить, ущасливлює само собою, без усякого аналізу. Впрочім і до того буду мав пізніше досить часу, — а тепер можу тільки взагалі тішитись всіми хвилями, пережитими з Тобою». Він бачив у майбутньому «багато подібних, ще щасливіших і кращих хвиль, — і чого ж більше бажати?» — питався Франко і відповідав: «Жалувати, що ми розсталися? Аджеж, стрічаючись, знали ми добре, що розстатися мусимо, — навіть думали, що швидше, ніж справді розстались. Журитися тим, коли то ще побачимось? А се що pomoже? Побачимось, як обставини дозволять, — а тоді, значить, і подружитись час буде, не тепер. Ось які мої мислі!»

Одержавши відповідь Ольги, Франко писав до неї: «Іно що скінчив я перевід Геккеля «Відки взялися люди на землі», — і, відітхнувши легше, сідаю, щоб бодай зачати лист до Тебе, узавтра скінчу і дам на пошту. Твій лист дуже мене втішив, а особливо порадував мене Твій ясний і розумний погляд на цілу історію «пахаждений». Так, серденько моє, треба дивитися на життя, так треба дивитися передовсім жінчині, а ще жінчині образованій і емансипованій від нашого вузькоглядства і пересудів. Ти знаєш, що такою жінчиною я все уважав Тебе і гордився Твоєю любовою з тої причини».

Докінчуючи свій лист до Ольги в Іванківку на другий день, Франко писав: «Так, значиться, треба би якось закінчити тот окремиї період нашої переписки. Ти тямиш, як я перший лист до Тебе написав — повен питань, на котрі, розуміється, відповіді не швидко діждався. Ось тепер прийшла мені думка написати до Тебе лист, але повен просьб». Він просив її, щоб, «приїхавши додому, засіла вечерами до писання ескізів, або повісток», щоб не забувати про переклад «L'assommoir» Золя, щоб вона списувала «слова, фрази і прикладки народні». Обіцяв прислати весною «обширніші табельки до статистичних обрахунків», а поки що подавав «табельку» про помешкання. Просив прислати на ім'я Ярослава збірку пісень Вацлава Залеського.

Другий збережений лист Ольги до Франка має дату 28 лютого 1879 року. В цьому листі вона передає зміст листа до батьків, в якому описує свою подорож до Львова. Листа до батьків Ольга писала, як вона сама зазначає, «з почуттям глибокого переконання своєї правоти і учтивості (стосуючись до не своєї дудки). Я страшно не люб'ю туманити людей, — писала вона в листі до Франка, — мені то тяжко приходить, сумління моє противиться тому, але що діяти, коли я в таких обставинах,

що сли не добрим способом, то хитростю», а зокрема, коли цим способом вона не шкодить нікому, а собі зробить полегкість. І тоді, і другий раз, пізніше, писала додому про гроші на дорогу, але до часу, коли писала листа, не одержала ні листа, ні грошей. Гублячися в здогадах, Ольга писала: «Михалина повідає, що може добре татко шмигнули до Львова. — Ага! на деякі звіди — відповідаю. Значило би то, що вни загнівалися на мене, що-м їдила... Ну, кінець-кінцем до чого би то довело? На коліна мене не вігнуть, бо-м я уже завелика до такої операції. А сли би вже не хотіли приймати мене до дому, сли би ся вилреккли, то написали би хоть, аби Міня вертала домів. А я вже потому дала би-м собі раду. Хто знає, ци би й не ліпше було так. Зразу було би може трохи умпно¹, але потому... От мені вже й так тужно за Тобов, вертала би-м ся й зараз, коби нагода яка. З Тобою ж жило би ся мені не в примір ліпше, веселіше, свободніше».

Закінчувала Ольга свого листа словами: «Івасю любенький, хотіла би-м «панежітса» перед Тобов бодай словами, так, як я розумію, як розмовляю з Тобою думками, коли в хаті світло погасне, і коли мені перед очима закрийється всьо те, в чім ніколи не находила-м уподобання. Але вибач, миленький, на сей раз не маю часу, спішуся, аби вислати лист на пошту. Та й ще тепер треба нам придумувати, штудерувати в світі, а ніяк пеститися! Може у другім листі. Ти мені віриш. Я Ти так люб'ю!»

В листі від 13 березня 1879 року Франко повідомляв Ольгу, що перед одержанням її запізненої звістки він довідався про конфіскацію поліцією його перекладу Геккеля². З цього приводу він писав: «Се скандал — і я маю надію, що мені віддадуть увесь наклад, — а ні, то будем писати і кричати по газетах. Чи сяк се буде, чи так, — я все-таки думаю друкувати «Дрібну бібліотеку» дальше, се є, в слідуючім зошиті Байронового «Каїна», а як можна найшвидше Золя. Присилай, любко моя, по кусникові, покілько зможеш, і то так, щоб якнайшвидше зібрався перший розділ».

Про свої університетські заняття Франко писав: «У нас на університеті курс скінчиться позавтру, — так що тепер я вже можу уважатися укінченим академіком. Терлецький ра-

¹ Досадно.

² Звістка про конфіскацію згаданої брошури в Франковому листі свідчить, що лист Франка, датований 13 лютого, написаний в дійсності 13 березня. Про саму конфіскацію «Слово» (1879, № 25) з датою 15 березня в новинах під заголовком «Конфіскація» повідомило так: «Цесарсько-королівські поліційні органи конфіскували 1 (13) березня в друкарні імені Шевченка переклад викладів „Häckel-a über den Ursprung des Menschen-geschlechtes“, друкованих у популярних виданнях Вірхова і Гольцендорфа в Берліні».

дять ми записатися ще на один курс, щоби-м мав право сидіти у Львові. Думаю, що се не зле, тільки грошей дещо коштує».

Свій лист Франко закінчував так: «Се всі новини, які мав я Тобі сказати. Та й що у мене за новини! Християнин сидить та пише, читає і годі. Що ж, — гадаю, Ти не загниваєшся, як я з тим ураз і закінчу се письмо. Не гнівайся, солодка моя Олю, — бо тою проклятою цитриною так гидко писати, — чоловік мусить сліпати, щоб не згубити сліду, а поки що, то й усі мислі з голови чорт побрав. Як буде мож по-людськи, то я відплачу Тобі за се коротке письмо. А притім у мене ще нині й робота й гризота по поводу тої навідженої конфіскації, — так, що й придумати годі, о чім з Тобою говорити. Ах, коб то Ти ту була, коби я міг раз у раз дивитися на Твоє личко, в Твої ясні очі, то до мене не приступала б така погань, як тепер! А то що зробиш».

В іншому листі Франко жалів, що Ольга не прислала свого перекладу Золя: «Жаль, що-ес не прислала «L'assommoir» першої частки. Я писав Тобі, що ту рішено друкувати по святах *іменно* «L'assommoir» як найзнатнішу повість Золя, а крім того, взяту з робітницького життя. «La Cigée» буде друкуватися відтак або й рівночасно, бо зошити будуть виходити не одним тягом, але переплітані. Для того будь ласкава прислати перший розділ перекладу, а як мож, то відорви з книжки й відповідний текст, тільки так, щоб не роздирати аркуша».

Лист цей кінчався невеселим описом свого становища: «Ось нині першого, а у нас кругом біда, — центів нема, ні за віктні за станцію нема чим заплатити, — притім в друкарню за Геккеля ще ся винно. «Кайн» також готовий, лиш друкувати. Лихо та й годі».

Про поїздку Ольги до Львова її батько довідався тільки пізніше, і це ще збільшило його негативне ставлення до Франка. Становище Ольги вдома ставало нестерпним, і це було причиною її згоди на одруження з богословом Володимиром Озаркевичем, сином попа Івана Озаркевича. Володимир Озаркевич був у Лолині ще перед виїздом сестер до Іваниківки, пізніше поїхав в Іваниківку, а після повернення Ольги до Лолина почав часто бувати в Рошкевичів.

В іншому листі, написаному в неділю після полудня, без дати, але, без сумніву, в квітні 1879 року, Франко дякував Ользі за сповіщену нею адресу: «Се велика річ, бо тепер чоловік принаймі міг буде написати письмо, як бог приказав. Лиш не знаю ще, хто ми заадресує, хоть се, як видиш, — байка».

В дальшому тексті листа він захоплювався Ольгу до літературної праці: «Щодо Твоєї літературної роботи, то зовсім не страхайся ані не трать надії. Ту тільки щоби охота і пильність та старанність, то мож дійти до значної висоти, не потребуючи

притім бути ані генієм, ані навіть великим талантом. Аджеж гляди тільки, які люди задають тон у нашій журналістиці. Жінко, — і Ти би не встидалася вже тепер, якби Тебе порівняв з ними, хоть Ти не написала ще нічо оригінального, а вони своїми оригінальними дурницями позадруковували стоси паперу! Пиши наперед то, що Ти ся найліпше удає, — коротенькі ескізики, розмови, замітки, сценки, не питаючи, що з них вийде і до чого вони здадуться. Всякий образ, який Тобі насунеться, старайся якнайвірніше схопити на папір і такі уривочки поки що складай до купи, то є до шуфляди. Колись, як достаточо випробуєш своїх сил в таких кусничках і проясниш свій погляд на цілість життя і на глибоше значення фактів, — то і прийде така хвиля, коли якийсь незвичайний факт поразить фантазію і більша цілість немов сама собою зложиться з призбираного матеріалу. Таким способом працюють всі знатні реалісти, особливо Доде і Золя, — таким способом треба й Тобі працювати. Особливо постав собі таке правило: не пропустити ані одного дня, щоб бодай маленького свисточка, дрібонької записочки не доложити до колекції. А се дуже легка річ, — бо хоть би цілий день і яка робота Тебе занимала, то все ж таки підслухати і підглянути можеш тисячу фактів, — а вечером, заким ляжеш спати, — сядь на хвилю і спиши на карточці або до нотатки, що Ти з усього найсвіжіше лишилось в пам'яті. Се єдина дорога. — виробити свій талант, і я думаю, що ти стрібуюш на ню ступити».

В листі маємо ряд звісток про життя Франка. Про фінансове становище він писав: «Грошей поки що — я ще не получив, — значить станція, їда, услуга на борг. Але маю надію, що сьоготижня будуть, так що чень не прийдеш зовсім вішати зуби на кілок. Тільки біда, що всяка власть — запевно для публичного і нашого безпеченства раз у раз мішається в наше життя. Ось і нині мусив-ем послідніх 3 гульдени заплатити в поліції яко кару за то, що Бандрівський переночував у мене кілька ночей незамельдований. Щодо Геккеля, то його мені віддадуть цілого, — надіюсь, завтра». І далі: «Ти питаєшся, чи я вже записався на другий курс університету. Мушу Тобі сказати, що записи на другий курс зачнутья аж по святах, так що, значитья, се діло ще, побачимо, як буде. Запис мій буде залежати від того, чи буду мав потрібних 13 гульд. Як не буде, то побачуся, змушеним від'їхати на весну і на літо до Нагуевич, бо ту не буде відки вдержатися. Впрочім тепер уже я стараюсь відкрити яке хоть малесеньке жерело зарібку, щоб міг-ем бодай тільки грошей роздобути, кілька тре буде на поїздку до Відня і на перші потреби в військовій службі. Не знаю, чи писав я Тобі, що редакція «Правди» заангажувала мене тепер (уже другий раз) до сотрудництва і віддала мені ведення науково-літературної

хроніки заграничної, а притім обіцялася друкувати цілий ряд моїх повісток про школярське життя. Се би могло принести який-небудь дохід. Також чув-ем, що просвітяни хочать дати мені другу роботу — переглянути, поповнити і загалом обнови репертуар театральний. Сього ще напевно не знаю, але якби так справді мало статися, то се була би робота значна, заняла би весь мій лишній час до військової служби і принесла би гарний дохід. Та се все ще тільки рожеві надії, котрі можуть збутися або й ні, — а поки що, — я стою ще на льоду».

В той час Франко займався головню працею «Погляд на дітей у слов'янських народів, а передусім у русинів» для польського «Альбома» в честь Крашевського. Франко пише, які саме матеріали повинна записувати для нього Ольга, тим більше, що він задумав після свят написати «Причинок до характеристики психологічного і культурного стану нашого повіства» для женеvської «Громади».

«Окрім розправи про дітей, — продовжував Франко, — пишу, як часом прийде анімуш, повістку про Гриця премудрого школяра і забираюся до переводу Шекспірового Ліра та деяких шукових розправок Гекслі».

Переходячи до питання відносин Ольги з Озаркевичем, Франко писав: «Не бійся, не стану дораджувати Тобі — йти за него, бо сам чую аж надто добре, що, стративши Тебе, — стратив би-м всяку опору в життю, всяку надію і пропав би, як пес на ярмарку. Твоє заховання і відповідь, яку ти дала татові, зовсім похваляю, так само як і тоту неохоту до роздавання коштів, яку почуваш супроти д. Озаркевича. Думаю, що сьому лиху буду міг допомочи таким способом, що напишу до Озаркевича лист від себе і розкажу му одверто і чисто, як з нами стоїть діло; — а тоді Ти не будеш потребувала критися і увертатися¹ перед ним, але зможеш також говорити з ним на чистоту. Я се думав собі уже давно і, бачу, навіть говорив Тобі, — для того будеш знати, що се не є ein übereilter Gedanke von mir² і що, пишучи до него, буду старався написати якнайделікатніше і найосторожніше, так, щоб не сказати ані замного, ані замало, впрочім копію листу перешлю й Тобі для ліпшого зорієнтування. Се буде по моїй думці єдине розумне діло, яке можу я зробити в тій справі. Над стилізацією листу, котра представляє немало трудностей свого рода, подумаю докладно і думаю, що не скажу там нічо такого, що приносило би або Тобі яку-небудь уйму³, або могло як-небудь неприємно вразити його. Ачень відтак, коли таким способом зрівнається дорога, зможеш Ти легше приступити до виконання *свого* плану».

¹ Викручуватися, ухилятися від відповіді.

² Занадто нерозважлива думка з мого боку.

³ Образу, кривду.

Ось текст листа Франка до Озаркевича, копія якого була також надіслана Ользі:

«Дорогий Добродію!

Передівсім мушу перепросити Вас за дві річі: — одно те, що смію пригадатися Вашій ласкавій пам'яті і віднести ні з сего ні з того до Вас в ділі, так сказати, внутрішньої політики, в ділі інтимнім, в котре би не повинен втискатися посторонній чоловік, — а друге те, що не підписую свого імені під листом — не для якої там небудь анонімності, — а так, для уникнення можливих неприємностей політичної і поліцейської натури. А тепер позволю собі приступити просто до діла.

З листів панни Ольги Рошкевич до її брата, а мого доброго знаємого і товариша довідався я, що Ви задумали старатись о її руку. Може я зле виразивсь, — простіть, що не сказав інакше, але я хтів лиш то написати, що справді довідався. Що Ви сего діла не берете так, як беруть другі укінчені богослови, т. є. справді стараються о руку, заким успіли пізнати і полюбити дівчину, — за се ручить Ваш чесний характер і Ваше поступування. Ви бували в Лоліні кілька раз, успіли запевно пізнати панну Ольгу і полюбити її, — що впрочім річ зовсім природна, — значить, я не можу Вам ні в чім ні одним словом докорити. Я знаю, крім того, як Ви осторожні і майже несмілі були до виявлення її свого чуття, заки рішилися почати діло насерйо. Значить, і за се Вам мое повне поважання, навіть моя щира подяка.

Пощо ж затим сей лист? — питаєте Ви. Сейчас постараюсь Вам відповісти.

Не знаю, чи звісно Вам, що я в протягу кількох літ, поки ще був легальним чоловіком, а не проскрибованим і не зачумленим, бував у отця Рошкевича і — розуміється — пізнав і полюбив панну Ольгу і просив також родичів о її руку. Відповідь одержав я зовсім розумну: ми не противні, — але впрочім до сего діла ще маєте час. Ніяких формальних заручин, розуміється, не було, бо ані отець Рошкевич, ані в посліднім ряді й я не великі охотники до формальностей. Чи і як відповіла панна Ольга на мое чуття, — про се я не буду Вам говорити, про се Вона скаже Вам докладніше, скоро заговорите до неї зовсім одверто і щиро. Значить, — головний предмет мого листу вже поданий. Позволю собі зробити з него кілька виводів практичної якості.

— Ну, добре, міг би сказати дехто (надіюсь, що Ви, знаючий характер панни Ольги, сего не скажете), — любила, але чи конче ще любить? Може перестала? Звісна річ, що страта надії на життя з улюбленою людиною і любов саму може підтягти. На се питання я також не відповідаю, — але живу і держусь на світі лиш тою надією, що *не перестала* любити, що

дівчина, котру я так добре пізнав і так гарячо полюбив, не могла так швидко заперти для мене серця. Прошу не брати се за якесь „Selbstüberhebung“¹, я не говорю ту о собі, ані ми то не в голові виводити на світло якісь власні, — більше або менше фантастичні преїмущества; я лиш хтів то сказати, — що вона не вмє швидко забувати, вона з тих характерів, котрі ломлються, а не гнутья, і полюби вона всякого другого на моїм місці, — зробила би так само.

А друге питання зовсім а contrario². Чоловік, як Ви, котрий пізнав і полюбив її гарячо і сильно, — має право спитатися мене: а хто ж ти такий, що стаєш мені поперек дороги? На який підставі смієш ти жадати її любові для себе, коли перед тобою нема будучності, а йно пустиня? Чим ти її потрапиш винадгородити її любов? Чим ти потрапиш забезпечити її й свою долю? І чи не повинен ти, коли її любиш, сам зречися її любові, сам наклонювати її до того, щоби пішла за мене, котрий її забезпечить життя і будучність?

Ах, Добродію любий, — такі питання трафляють мене глибоко і я чую їх правду і чув її віддавна і кілько вона муки принесла мені, сего не буду Вам говорити. Скажу тільки одне, що се, що виражене в посліднім питанню, я вже робив: дізнавшись, що Ви стараєтесь про її руку, я через брата радив її забути о мні і йти за Вас, раз для того, що з Вами все ж таки жити можно по-людськи і краще, як з ким-небудь другим, а відтак і задля тої обезпеченої будучності. Яка була відповідь на ту раду, — я Вам не маю права сказати, — вона може. А щодо моєї будучності, котра ні з сего ні з того стала ту мов баран у парастасі, — то можу сказати Вам, що я не трачу ще надії і не смію її тратити, поки живу і держусь на ногах, бо знаю добре, що, що роб'ю — роб'ю для неї, для її колишнього щастя.

Я скінчив. Надіюсь, що слова мої не зроб'ять на Вас такого неприємного вражіння, яке б міг зробити прямий відказ з її сторони. Смію догадуватись з її слів, писаних до брата, що такий відказ був би і для неї самої дуже неприємний, бо вона вмє цінити і поважати Вас за Вашу щирість і Ваші гуманні, чесні мислі. Якби я смів Вам радити, то радив би-м поїхати до Лоліна і поговорити з нею зовсім одверто і без церемоній, як товариш з товаришем. Для обезпеки, що я не збрехав ні в однім слові, — можете показати їй, або й кому вважаєте, — мій лист.

Думаю притім, що така справа, як наша, не може стати на заваді нашій приязні і що, противно, любов до такої люди-

¹ Зарозумілість.

² З протилежного боку.

ни, як панна Ольга, — зблизить і нас більше, і в тій надії
остаюсь

Ваш приятель».

Перед своїм рішенням Ольга написала листа до Франка, на якого одержала від нього таку відповідь: «Саме що получив Твій лист, — відписую на місці, хоть рука мені дрожить, дух запирає, — ах, — буду старавсь коротко. Люб'ю Тебе, тільки не так, як давніше, а сто раз сильніше, сто раз глубше, щиріше, сердечніше, відколи знаю, що й Ти скомпромітована, як я, що й Ти терпиш. Ти кажеш, що ми, мужчини, судимо гостро, — може бути, — але я тепер нічо-нічо не хочу судити, — я тепер себе і все кладу в Твою руку, — роби, як знаєш, як думаєш. Рішайся і будь переконана, що я все буду Тебе любити і вічно буду Тобі вірний і потрафлю для Твого добра так само терпіти, як Ти для мого. Рахуючи, вважай мене не чоловіком з живим серцем, а єдиницею. Не вважай се за іронію! Я знаю, що в важнім разі я би потрафив так само незважати на Твоє серце і вважати Тебе такою ж єдиницею і нічим більше. Вважай, що моя доля — вітер в полі і що хто знає, куди мене кине. Вважай, оскільки різниця меже долею моєю і Озаркевича, і рішай. І зваж ще одно, — впрочім ні, погоди. Прочитавши сесь лист, напиши мені, як рішаєш, — а тоді будемо далі бесідувати. Коли б Ти рішилась за Озаркевичем, то я буду мати оден варунок, — не бійсь, не страшний». Далі повідомляв, що вже написав Озаркевичеві і що «L'assommoir» «приготований до друку і швидко буде друкуватись», та прохав прислати дальший переклад.

Взаємовідносини Франка з Ольгою знайшли свій відгомін в листуванні Франка з Михайлом Павликом, який, переслідований пресою, втік до Женеви. В листі до Павлика десь з половини квітня 1879 року Франко писав про це такими словами: «Панна Ольга після своєї поїздки у Львів і після увлеченія новими людьми, нараз, здається, зробила *kehrteuch, vückwärts marsch*¹ у лібералізм. Тепер ще не маю певних відомостей о тім звороті, але швидко, здаєсь, мож буде писати до неї свobodно під адресою: імость Ольга Озаркевич. Впрочім, чи так, — не знаю, бо дроти телеграфічні між нами вітер поперебивав»².

Що справа була для Франка не така байдужа, як можна б думати на підставі цього листа, видно з одного з пізніших його листів, написаного приблизно в кінці червня, де він зазначав: «Статті про гімназію і про попів будуть незадовго готові, — поки що я не писав нічого, бо формально одурів і зідіотів

¹ Зворот назад, марш.

² Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом, т. III, Чернівці, 1910, стор. 12.

ту серед усякої погані. Цілими днями лежу або ходжу і проклинаю все, а до жадної роботи не можу взятися, хоть гинь. Моя лолинська історія, богу дякувати, кінчиться, і як всі правдиві історії,— сумно, сказав би-м, трагічно. Щоб Вам потроха дати пізнати «смятеніє во язицїх», котре закаламутило лолинські води і допомгло в них виловити рибу, я пішлю Вам лист Ольги ураз із другими матеріалами статті про попів»¹.

Згаданий тут лист Ольги,— це, очевидно, її лист з датою 15 червня, що зберігся в архіві Франка. В листі вона писала, що їй «ще ніколи не було так трудно, так мозольно збиратись до писання листу, як іменно отеперки до сего ...Дізналася, що ті 2 листи, котрі писала-м до Тебе по освідчинах з п. Озаркевичем, вни сами (тобто батьки її — М. В.) завернули з пошти і прочитали їх — по змові з поштмайстром. Той послідний, що-сь получив від мене через Олеськова, був також в їх руках, але вони післали го до Тебе, щоби відтак прочитати і Твою відповідь. І по правді отримала-мя відповідь на адресу Paulina Нојпаска там, де Ти пишеш: «рїшайся,— моя доля вітер в полі, вважай» і т. д., — той лист отримала-м — з розломленов печатков; тоді я не дуже застановлялася над тим, але аж тепер сказано мені, що він був читаний перед мене, і він лиш для того дістався в мої руки, що в нім стояло написано так: «вважай мене не чоловіком з живим серцем, а единицею, так як і я в важнім разі *вважав би-м тебе единицею!*» — Вони гадали, що сей вираз оскорбить мене глибоко, що я Тя за се зненавиджу, і лиш тому допустили його до мене. Мою відповідь одну і другу перехопили так само і не післали дальше. Я кілька раз посилала на пошту дармо; сама не знала-м, що собі гадати о тім; гадала-м, що-сь ся нагнівав і не хочеш відписати, або знов, що-сь заслаб, се м'я мучило без устанку.— Як гадаеш, хороше се існування? Можна довго прожити так?»

З того часу, як батько дізнався, що Ольга їздила до Львова, жоден лист із Львова, навіть від брата Ярослава, до неї не доходив. «Скажи тепер,— писала вона,— чи можу я жити так дальше, не зносячись з тими людьми, з якими хочу, не видячи ніколи жадної книжки доброї, якої мені конче потрібно. А так, не видіти ніколи! бо всі спроби перетяті, всі дороги заперті відтепер. І можна так дихати дальше? Се деморалізація крайна! А я хочу жити інакше; не хочу вічно критися з моїми думками, як той злодій,— то мені допекло до живого!» Ось, наприклад, тепер вона — «гей той заяць у капусті» — писала листа і нащурювала вуха, чи не йде хто. Мусила берегтися, щоб хто не почув шелесту паперу. «Я Ти кажу,— писала Ольга,— ще-м ні-

¹ Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом, т. III, Чернівці, стор. 51—52.

коли так не намучила-м ся, ту й притулюсь на розі комоди, накрислю з пару речень,— ту й уже втікаю, накриваю, прячу, щоб ніхто не заздрів. Нащо Ти більше,— за два дні — нині вже понеділок II г. вечір — написала-м ось тільки!» Не знала, як відправити листа; сподівалася знайти нагоду передати його до Болехова на пошту.

Зазначивши, що вона не в силах розповісти все, бо «то було би що писати на 20 аркушах», Ольга продовжувала: «Страх! кілька я перенесла за тих 2 роки! не знаю, що се за сила держить м'я ще досі при життю!» Згадавши про нагляд над собою, вона так закінчувала частину листа, написаного 15 червня: «Остання огида! — сам скажеш. Се крайний час, мені треба помочі конче, Ти не можеш мені дати її, порятувати, але я приймаю поміч від другого приятеля і йду замуж за Озаркевича. — Івасю, мені здається, що сли Ти мене любиш, то повинен-есь бути рад з того. Предці ж я буду *вільна*, свобідна, мені буде добре з ним. Правда? Ти забаг волі, і сидів-есь за то 8 місяців! ну, а пан Озаркевич предці ж не тюрма, я краще окуп'ю свою свободу».

Продовжувати лист Ольга мала змогу лише 18 червня: «Вчора цілий день не було як писати, — сторожі з усіх боків. Мій лист видасться Тобі може незв'язаний, розірваний, в таким разі даруй, Івасю, бо го пишу мінутами, з напруженням. На мене часами розпука находить, сама не знаю, що вдіяти собі. ...Ах! хочу видобутись відси, хочу відотхнути вільніше, — писала далі. — Івасю, Ти сумуєш, гризешся. Не журись, мій милий! предці аж відтепер буде нам ліпше: будем ся могли бачити, будем переписуватись. Я тому не винна, я хотіла з тобов жити, що ж, коли воно не так склалось. Я уступаюсь відси, бо ту мені не життя, а смерть. Той чоловік хоче м'я взяти відси, — я го буду любити за то, я му *вдячна* за то. Тебе люб'ю, — Ти ми показав дорогу, куда йти, а він отвирає ми ворота, що стоять заперті передо мною.— Не кажи, що я за Тебе забула! Ти ми ніколи з думки не зійдеш, — що буду робити, про що буду думати, все то буде тісно зв'язане з Твоїов роботом, з Твоїми думками. Ні! забуття нема, нема, нема! — А може нечесно я чиню, що йду за него! Поміркуй собі так! чи Ти також нечесно поступив, що-сь стратив кар'єру, через що нас розлучили, через що ми терпіли так тяжко через 2 роки, і що вкінці довело мене до сего, що, змінивши Тобі, іду замуж, бо іншого виходу нема, в тім замужжю я бачу користь, бачу поліпшення для себе. Я тому чоловіку дуже буду вдячна. Я Тебе ніколи не дурила, всіх 5 років завше по правді говорила з Тобою — і тепер дурити не буду». З приводу слів Василя Полянського про «формальність шлюбу» Ольга зазначила: «А я Ти мушу сказати, що не мала ще на це ясного документу». Вона

могла б ще «доперва зробити сяк або так, винайти пригідні обставини і т. д. Я лиш тільки знаю, — писала далі, — що він читав: «Что делать» і я того читала: йому відомо, що в важнім випадку заключається і формальний брак, але про себе зглядом того не говоривсьмо ще дотепер. Для того то я так дуже і просила Вас о секрет щодо тої точки. Нікому а нікому — тихо! Розумієш? Бо в противнім разі лишень пошкодилибсьте мені, а не помогли. Остав сею річ лишень *мені одній самій*, і я зроблю так, як мені буде добре. Я Тя не дурю, Івасю, і не думала-м ніколи. — Мені буде добре, як відси гет піду; мене не буде ніхто в'язати; буду робити, буду працювати, оскільки лиш зможу, і буду з того рада. Ту ніяк жити дальше з моїми гадками, з моїми засадами. Будь спокійний, нам ще колись буде добре, будемо всі щасливі. Лиш відси, з сего села гет! гет! гет! Дуже буду вдячна тому чоловіку, як він мене возьме відси. Сама піти не можу! То дуже добра людина, і родина його людська, — можна з ними жити. Не нарікай на мене, — мене то болить, — я і Ти однакосьмо завинили! — Але побачиш, нам всім буде колись добре. Хочу, щоби-сь ми вірив...»

Наприкінці листа Ольга писала: «У мене добрий замір і чисте сумління, — я не скривджу нікого. Тому добровільно і радо йду замож. Спитаєш: чому казала-м усе, що конче буду ждати на Тебе? Я по правді се говорила, но тепер перервані навіть і ті мізерні способи зносин, які були між нами за тих два роки розлуки. На Тебе ждати би ще зо 3 літ, а мені не спосіб ту. Скажи ж тепер, чи Ти не забув би сам за мене, не чуючи за той час нічо про мене, не переписуючись, не видячись може ніразу, бо я ту в страшенних карбах». Тут же Ольга повідомляла, що Полянський узяв частину перекладу, але спохвату лишилось у неї ще декілька аркушів, а саме: кінець другої і початок третьої частини.

Не маючи жодної відповіді від Франка, 29 червня Ольга знов написала до нього: «Чи не хочеш хіба? чи гніваєшся? — чи вже аж до такого прийшло межи нами?» — додавала: «Страшно мені! пропала-м тоді навіки! — Відпиши мені, прошу Тя дуже, Івасю, сли не на інше, так май увагу на моє здоров'я. Я хора з того страху, з того непокою, — тяжко мені на грудях, з сил упадаю, часто сон неспокійний. Переміни треба конче якоїсь, сли хочу бути здоровою. — Ані з ким порадитись, — сама я, сама, опущена. Що ж мені чинити? Хочу повінчатись з другим, щоб мати волю, щоб працювати в добрім напрямі, щоб зноситись з Тобою свобідно, а не крадькома, як от переписка наша від двох літ. Но, а Ти за се гніваєшся на мене? Сли через то я так низько упадаю в очах всіх чесних людей, сли через то трачу у Тебе всьо, повагу, приязнь і взагалі кожду добру думку, яку не покидав-есь о мені від початку, так я тоді

і вінчатись не буду, тоді однако мені, бо той упадок гірше, лютіше, страшніше смерті».

Ольга просила Франка написати, що він думає про всі ці справи, бо батьки уже домовились, що шлюб відбудеться восени і день шлюбу буде призначений по приїзді нареченого.

У своїй відповіді Франко писав, що розуміє недоречність свого гніву, і зарізкий і несправедливий лист свій, переданий через Поляньського, пояснював так: «Твій лист, присланий через Олесюкова, страшно вразив мене. Я не знав, що гадати о Тобі, я враз з надією на будучність стратив був і віру в доброту і чесноту, я почув, що єдина опора, на котрій я держався тільки літ, самохіть усувається передо мною. Пощо Ти писала той лист, та і в такий спосіб, що то і добре, Тебе ніхто не силує, тільки забাগлося Тобі попадею бути, ну, і йдеш за попа. Люба, подумай собі, які думки мусив насунути мені той лист!»

Одруження Ольги Франко переживав з великим болем, в нього з'явилась кровотеча і, як він сам писав у листі до неї, щодня «плаває спокійно кров і лагодить біль внутрішній, і дай бог, — вирвалося з наболілих грудей Франка, — щоб скоро було по всім, волю здохнути, ніж жити в такім отупінню і ідіотизмі, в яким тепер знаходжусь». Останній лист Ольги трохи заспокоїв його. Він пише, що утішився словами Ольги, ніби вона полюбить Озаркевича і буде щаслива, він не сумнівався в цьому, від щирого серця бажав їй щастя «за всі ті муки перенесені дома», додаючи: «...тільки, що Ти говориш о моім щастю, видаєш ми іронією. Наші шанси не рівні, Ти щаслива вже тим, що можеш вибирати межі мужчинами чесними і розумними, а таких тепер уже досить, і з часом буде більше. Але мені нема вибору, я нікого; стративши Тебе, я стратив надію на любов чесноі і розумної жєнщини, а притім такої, котра б могла зв'язати свою долю з моєв». А втім, хай знайшлася б така, але чи він має сили покохати її так щиро і глибоко, як її? — продовжував Франко. Він почував, що сила його почуття підтята і що вона не може знову ожити. «Але жалуючи на долю, — слушно казав Франко, — що позбавила кар'єри мене і подібних мені, не забувай, що іменно наша недоля причинилась до витворення і скріплення нових характерів, чесних, розумних і мислячих людей, між котрими Ти і другі можуть вибирати». Франко застерігав від розмов про «формальний шлюб», бо в даних обставинах це неможливо і навіть нечесно так думати. «Не бути нам разом, а затим ніщо і рватись, мучитись ілюзіями», робив Франко висновок і додавав: «для того прошу Тебе, як колись будеш писати дещо до мене, не пиши нічо о своїм поведженню, життю, щастю, а тільки о ділі, котрим займаєшся, чи то о літературнім, чи науковім, особистих своїх справ не тикай, бо все то дуже болить і ослаблює мене. Я, з свого боку, зроблю

то само». Повідомляв, що з її перекладу друкуються два розділи одразу. Увесь переклад, як зазначав Франко, він мав намір надрукувати до кінця року, додаючи, що потім «весь він вийде також цілою книжкою з портретом Золя», і просив Ольгу поспішити з перекладом.

Повідомляючи Ольгу, що одержав два її листи, Франко писав: «...вони роз'яснили ми то, чого я вперед ніяк не міг вирокувати, — вони успокоїли мене, т. є., радше довели до повної резигнації, вказали ми, що для таких людей, як я, — єдине щастя в життю — не надіятися щастя, якого досягають усі люди. На то й проскрибований! Правда, — рік тому назад Ти сміялася з тої оклички, а тепер бачиш і сама, що вона не пуста. Та впрочім годі, — раз рішився не писати о собі, то й не буду».

Цей лист передав Ользі молодший брат Озаркевича Євген. Повідомивши її про це, Франко писав: «Заразом одержиш від него «Довбню» і повість Гонкурів Жерміні Лясерте. Не знаю, як там буде з Твоїм дальшим переводом «Довбні», — на коли зможеш приготувати IV розділ. Манускрипт, де є кінець II і початок III, зараз дай Озаркевичеві, най пришле до мене, бо треба го буде для передруку. Як побачиш, ми самі, Терлецький і я, старались долатати то, чого не стає, — не знаєм тільки, чи не нарobili скобиків, — а на всякий спосіб Твій текст потрібний для заховання одностайного тону в переводі. Добре би було також, якби-с зладила перевід «Николи Знаменского». Я ту маю деякі дані до біографії Решетнікова і мож би видати хороший випуск, котрий певно наробив би шуму. Довбню розхапують, — за два дні розібрали 50 примірників, що в нас майже нечувана річ у Рутенії, окрім хіба брошур політичних. Ім'я жєнщини-переводчиці всіх вабить. Наш язикослов Верхратський читав і уносився над бесідою переводу і легкостю складу, — закидав тільки деякі полонізми (шльомпа і др.). Люди, котрим «Дрібна бібліотека» смерділа гноем, починають роздрухуватись і купувати, коли побачили, що споза І. Ф. висуваються ще й другі люди. Зразу гадали, що се все моя робота і що я тільки підписую других, щоб їх в біду ввести, — але тепер починають провиджувати».

Жє в попередньому листі Франко повідомляв Ольгу, що «від осені буде у нас виходити наша газета «Нова основа» по два рази на місяць; об'єм два аркуші». Він запрошував Ольгу і її сестру до співробітництва.

В останньому листі Франко писав про задуману газету: «Надіюсь, що «Нова основа», газета, маюча виходити ту від І паздерника, ще ліпше їх пробуркає», себто тих, що почали прозрівати під впливом книжечок «Дрібної бібліотеки». Про зміст перших номерів «Нової основи» Франко давав таку інформацію: «В перших нумерах буде друкуватися перевід Діккенса

„Sylvesterglocken“¹ (Белей), дальша повість з мого Борислава «Борислав сміється», «Початки економії» Міля-Чернишевського, хроніка наук природничих, моя стаття критична о літературі галицькій в першій половині 1879 р. і вкінці бібліографія, т. є. спис нововийшовших книжок з короткою оцінкою при кожній».

«Напиши мені, — закінчував він, — лист і перешли через Озаркевича або як, — що порабляєш, що думаєш, як живеш? Ти не гадай, що я гніваюсь на Тебе, — се не мало б ніякого сенсу, скоро я раз переконав себе, що нам не жити разом. Як кажу, я спокійний тепер, — я одно тільки надіюсь, що ти не то що не покинеш розумних переконань і праці для будження мислі, — але, противно, тепер будеш могла ліпше взятися до неї, а зносячись живіше з людьми близьких переконань, вживешся краще в ці переконання, розрухаєш більше власну думку і ініціативу, аніж се могло статися в Лолині. А щодо чесних людей, в очох котрих Ти боїшся впасти, — то сего не бійся. Ті чесні люди знають Тебе з Твоїх діл, а чим більше і чим кращі будуть Твої праці, тим вище Ти станеш в очох цих людей, — значить, тепер, маючи спосібність до такої праці, ти можеш тільки зискати. По скінченню «Довбні» може засядеш до «Жерміні», — коли може не буде до того часу «Нана» Золя або що таке друге. Я надіюсь, що ти будеш щаслива на вибраній дорозі... А будучи щасливою, як Ти й сама надієшся і чого я Ти з серця бажаю, — не будеш потребувала писати мені таких серце роздираючих листів, як послідний. Правда, люб'ячи Тебе, я повинен і терпіти враз з Тобою, але Ти не забувай, що моє давне місце в Твоїх особистих ділах заняв другий і до него все це належить в найближчій степені. Між нами можуть бути тепер тільки зносини ділові, не інші, і чим скорше ми — по моїй думці — відкинемо всі особисті споминки і зв'язки, чим скорше уладим такі чисто літературно-наукові зносини, тим менше прийдеш нам терпіти непотрібного жалю, — тим повніше будемо могли повернути всю свою силу в діло, котрого домагаєсь від нас наше переконання». В кінці листа він прощався з Ольгою, як з «дорогою приятелькою».

Відповідь Ольги на останній лист Франка датована 13 липня 1879 року. В ній Ольга обіцяла, що четвертий розділ перекладеної повісті буде готовий десь за тиждень, і додавала: «Мені дивно, чому ви перехрестили «Обух» на «Довбня», бо мені тамте названня здавалося стосовніше; впрочім всьо едно». Ольга дуже цікавилась поправками свого перекладу, бажала, щоб «Довбня» вийшла також окремою книжкою. В справі свого письменницького шляху писала таке: «А чи я буду писати що оригінального? — побачимо. — Я знаю, що се мій

¹ Новорічні дзвони.

обов'язок. Хотіла би-м го сповнити, — тепер більше, ніж коли. І може навіть легше прийде мені тепер, бо мусиш знати, Івасю, що я тепер ніби іншою стала, чи властиво ні, тепер чую в собі ніби дві істоти, дві душі, одна — моя давня, знайома Тобі і всім, а друга — нова, камінна. Участь моєї питомої — любити і надіятись, а нової, камінної — хотіти і зробити, а на надію не спускатись. Отже ж тота *камінна* буде грати відтепер головну роль в моїй особі, а тамта піде в кут мовчати і надіятись, — як хоче, — ліпших часів в свою чергу».

Розповіді далі про свої плани на майбутнє, писала: «Одно мене журить і гризе, а се, що Ти хорий. Не хоруй, Івасю, змилуйся! Лічися, приятелю! Піди до лікаря, не сиди тепер у Львові, виїдь на село до Олеськова або де. Се правда? Ти мав кровоток? чи може я зле вичитала в «Науці», зле букви посклала? — бо я все там милилася, путалася на тім місці, значки двоїлись і утікали з очей. Не хоруй, лічися, Тобі тра бути дужим і здоровим. Послухай мене, милий приятелю». Згадка про те, що Франко саме в одному з присланих номерів «Науки», яку редагував Іван Наумович, відповідними підкресленнями літер «написав» лист до Ольги, вимагає пояснення: батько Ольги був так званий москвофіл, тому, просячи відповіді, Ольга радила: «Купи яку книжочку, най буде з «Общества Качковського», позначи і пришли ї просто сюди до Лоліна, до татка».

Відповідаючи Ользі, Франко між іншим писав: «Признаюся Тобі по правді, я за ті часи старався вибити собі з голови все, що торкалось Тебе та нашого стосунку, і не раз лютився на Олеськова, коли той вечерами починав заговорювати про Лолін. Я старавсь увесь затопитися в роботі, але бачив, що коли йде ми яка робота, то лиш механічна — переводити, компіювати, а взятися до повісті я не міг. Я старавсь переважно бути в полях, водах і лісах, — ми волочилися з Олеськовим то за грибами, то за рибами, то за хрущами, то чорт зна за чим. З того скористав я лиш тільки, що-м троха видужав з передвакаційної слабості. Я справді мав кровоток і то кілька раз, хоть не дуже потужний, — я не балакав о тім нікому, а лиш пішов до доктора, — *strzeż się pan od nadmiernego wzruszenia, regularnie żyć, guszać się, wodę pić*¹, — ще якісь там порошки чортівські дав, — ну, і я потроха віджив. Тепер мені нічого, тільки як троха придовше посиджу або полежу, то голова ми крутиться». Одержавши лист від Ольги, Франко дуже зрадів і в нього «вступила якась глупа надія», що він побачить її хоч здалека, коли вона приїде з чоловіком восени до Львова на висвячення. Він також дуже був вдоволений бажанням Ольги

¹ Бережіться, пане, надмірного зворушення, треба нормально жити, рухатися, воду пити.

працювати «для доброго діла, для люду». Повідомляючи Ольгу про свої старання відправити на її весілля якнайбільше «своїх людей», він висловлював думку зібрати на весіллі гроші на «Дрібну бібліотеку» і плановий журнал під назвою «Нова Основа». Для цього журналу наприкінці вакацій він почав писати повість «Борислав сміється».

«Се буде роман, — писав Франко, — троха на обширнішу скалю від моїх попередніх повістей і побіч життя робітників бориславських представить також «нових людей» при роботі, — значить, представить не факт, а, так сказати, представить в розвитку то, що тепер існує в зароді. Чи вдасться мені така робота, — не знаю, але я взявсь до неї сміло, — тре буде троха понатужитись, ну і чень дещо вийде. Головна річ, — представити реально небувале серед бувалого і в окрасці бувалого. Для того то я й відложив набік Івася Новотного до кращої пори».

Франко питає Ольгу, чи одержала вона його коротеньку «цитринову замітку» місяць тому разом з листом до Ярослава.

Сподівався, що зимою Ольга почне писати оригінальну повість і спробує на підставі спостережених фактів описати виховання жінок у Галичині. Він з свого боку обіцяв їй доставити деякі книжки про жіноче питання, а також висловити свої думки в цій справі.

Закінчуючи листа, Франко писав: «В голові ми крутиться, — не можу сидіти і писати і мушу що кілька рядків вставати та ходити по хаті, — а за той час перезабуду все, що мав ще Тобі сказати. А мав я так багато говорити Тобі всякої всячини, та, здаєсь, тре лишити напотім. Одно тільки скажу Тобі: не гнівайсь на мене за все то, що я міг Тобі в попередних листах написати глупого, а то й нечесного. Чоловік не раз сам не знає, що пише, а особливо в зрушінню і слабості. Тепер я роздумав троха докладніше ціле діло і здаєсь ми (з жалем признаю се), що воно ліпше, що так сталося, як сталося. Ліпше на всякий спосіб, хоть би не збулася ні одна з тих блискучих, принадних надій, котрими нав'яний Твій лист з вакацій. Лиш тоді не ліпше, коли б Ти покинула роботу, до котрої в Тебе є сила і спосібність. Для того я думаю, що Ти не маєш причини ділитися на дві істоти, про які згадує Твій лист, і що для чого ж Тобі не бути одною одноцільною істотою, такою, якою Ти була досі, — люб'ячою, щирою, хоть і без сентименталізму, а притім обдумуючою все і з сильною волею! Розділ одної істоти на дві, правда, річ можлива, — говорю про розділ психічний, — але рідко случаеться у людей реальних та здорових. Се слабкість — і то слабкість чисто романтична». Тут висловлював переконання, що Ользі «до тої слабості далеко», так само, як далеко їй до аскетизму.

Вінчання Ольги Рошкевич з Володимиром Озаркевичем відбулось 14 вересня 1879 року. Це видно з листа Франка, написаного в цей день до Павлика: «Полянський, Славко, Коси поїхали нині гурмою до Лолина на весілля, котре саме нині має відбутися»¹. Франко на весіллі не був. Очевидно, з приводу вінчання написаний наведений вірш:

Не раз нагадую ті дні,
коли ми враз гуляли, —
і в самоті не раз вони
відрадою ми стали.

Заскоро розділила нас
рука могуча долі,
но нашої приязні весь час
не ослабить ніколи.

Немов листки два на воді,
так ми в життє зійшлися,
но серця наші молоді
навіки враз зрослися.

Згадай же й ти часом мене!
Я згадую тя тоже, —
а нині враз прийми мое
сердечное: «Щасть, боже!»

Імовірно, що з цієї самої нагоди присвятив Франко Ользі свій переклад «Скону богів» Гейне.

IV

Листа від Франка Ольга одержала на саме весілля, як зазначила у відповіді 1 жовтня 1879 року. Вона писала, що перед весіллям «загальний розтрясок², клекіт як у горшку», і приїжджі своєї не дали їй «і хвилячки часу до роздуми і вагання», що вона діє і «до чого се все провадить». А втім, се було б її «лишень намучило непотрібно і більше нічого». Увесь час жила у повному забутті і здавалось їй, «що то якась забава або великдень справляється». Пише про свій дивний настрій під час весілля: замість смутку — незрозуміла веселість. Зазначає, що навіть гості дивувались з того, бо знали, що вона не хотіла йти заміж за Озаркевича. «Мені бо й справді дивно тепер,— писала Ольга, — чого я так страшенно гризлася зараз по заручинах своїх сеї весни. Ну, правда, нема що казати, Ти знаєш аж надто добре, які обставини заходили і т. д. Мені здавалося, що я на щось дуже страшного рішаюся, а тепер бо бачу, що нічо такого не сталося, нічо досі не змінилося, нічо мене не в'яже, ба навіть чуюсь тепер бути свобіднішою, бо домашні не див'яться на мене кривим оком, не витикають мені мої поступки, як бувало, а то вперед їли м'я до живого». Ольга зазначає в листі, що Михайлина, побачивши, що вона пише листа, сказала: «От то! одного виправила на ординацію³, а до

¹ Переписка..., т. III, стор. 127.

² Метушня.

³ До єпископського уряду.

другого пише!» Ольга з цього приводу продовжувала: «Гм! вона того не робила би ніколи, ну, а я роб'ю — і що ж з того? я роб'ю, бо мені так добре і не виджу в тім нічо злого». Крім того, зазначала Ольга, чоловік її знає, що вона повинна відповісти Франкові на листа, а також вона казала йому, що між ними «щиро і сердечно приятельський» стосунок. Згадавши про борг 500 гульденів, зроблений на весілля, і про турбування батька й матері з приводу цих грошей, Ольга писала: «Зісправди не знаю, що з того буде. Та вони були би мали менший видаток, сли би були вислухали м'я на рік до Львова приготувитися до якого іспиту. Але впрочім вони мусили певно обрахувати наперед, на якій підставі розпочинають своє діло. — Дуже, дуже хотіла би-м видатися тепер з Тобою та наговоритися досита, виповісти Тобі всьо, бо в листі так тупо ми йде, що страх; мислі все рвуться і путають; хоть би-м десять раз зачинала, а все не виповім того, що гадаю. Але ми побачимось. коханий приятелю, сли не тепер, то взімі, бо при кінці сего року, а хоть з початком слідуючого, поїдемо до Відня, а дорога туди і відти веде через Львів».

Далі, називаючи Франка своїм третім братом, вона писала: «Так мені зісправди здається, лишень трудно відай було би мені братися відгадувати, котрий з тих трьох мені найближчий і найрідніший. Сего вже не знаю та й не хочу досліджувати. Так, Івасю любий, будь мені братчиком; сам не маеш сестри, прийми мене за щирю люб'ячу сестру, якою чуюся бути Тобі з глибини душі і серця. Правда? серце моє кохане, Ти мені завше скажеш всьо щиро і одверто, як дотепер, всьо, найменшу долегливість, чи втіху, котра тобі лучиться. Будь переконаний, що ніхто в світі так живо не відчуває в своїм серцю Твою долю, — як я, Твоя найщирша, ніколи незмінна приятелька».

В одному з листів до М. Павлика Франко розповів про свої взаємини з Ольгою, про її весілля, надіслав йому Ольжиного листа і просив висловити свою думку відносно усього цього. У відповідь Павлик написав довгого листа, в якому зривав з кохання Франка і Ольги ореол романтики, придириливо аналізував надісланий Франком Ольжин лист, намагався на її прикладі поглянути взагалі на суспільне становище жінки середнього стану в Галичині. На жаль, Павлик не був об'єктивним.

Відповідаючи Павликові, Франко 8 листопада 1879 року писав: «Ваш лист про мою історію з Ольгою одержав нині і сердечно Вам дякую за него. Ви висказали там ясно і рішучо багато гадок, котрі вже досі й мені самому не раз приходили в голову. Я пішлю його Ользі. В однім тільки Ви помилились щодо мене, виводячи з усього, що я не любив Ольги. Будьте переконані, що в тій хвилі не говорить з мене ані фальшиве самолюбство, ані охота, — щоб моє було зверху, — але я кажу

Вам по совісті, що я любив її так, як тільки я спосібний любити. Доказом того то, що я витерпів за час сего літа. А те, що Ви наводите против мене, дуже легко вияснити самою моєю вдачею і моїм вихованням. Та се впрочім діло таке, що про него балакати б довго, а в мене часу нема. Пізніше колись»¹.

Характерно, що в своєму листі Павлик, порівнюючи свою сестру з Ольгою Рошкевич, ставить її далеко вище Ольги. Це, можливо, пояснюється тим, що сестра Павлика була закохана у Франка, і Павлик, напевно, знав про це.

Цей лист Павлика мав вплив на листування Франка з Ольгою. На жаль, дальші листи Франка не збереглися, маємо лише відповіді Ольги, які вказують, що відносини між Ольгою і Франком були порушені. Так, один лист Ольги з датою 27 листопада 1879 року починався такими словами: «Тяжко дуже приходитьсь мені нині осесь лист писати до Вас, бо, дійсно, що ж відповім Вам іншого, як лише то одно, що в головній часті листу повну правду сказалисте Ви і не жадаєте відповіді, але я не знаю, що і чому пре м'я якась сила конче писати до Вас. Я постараюся говорити коротко і небагато; і з тої причини приждала-м два дні, щоби цілком уступився шум з моєї голови та упорядкувалися мої мислі... Я не стану сердитися на Вас, бо і сама приходжу до того переконання від штирох неділь, відколи-м приїхала на свою нову обитель, відколи майже цілими днями пересиджую в хаті, відколи нічо майже не мішає мені спокійно розібрати діло, відколи натиск вражих сил не давить м'я згори, від котрих мені заверталосся й мутилося в голові, — що я таки нечесно з Вами поступила. Які причини заходили, повторювати тутки вже не потрібно, але результат з того плохий. Ваш лист лише підтвердив тоту річ. То всьо правда, але чому я так зробила, не знаю, видно, може мусила-м, може потапала-м і вхопила-м бритви. Га! то не дивно, що підлота і нікчемність між людьми свій примісток має, але то дивне і непростительно, що одна людина, котра нібито бажала жити чесно, кінець кінцем таки сотворила мерзке діло. Сама собі то кажу. Ви правду пишете: всьо пропало, але лише для мене, для Вас ні, перед Вами будучність, надія, — передо мною нема. А коли так, то вже нічого й не треба. Най добрі люди і не згадують за мене. Я уже майже привикла до того, і спокійно буду жити сама в собі. Коли так, то й так».

Далі Ольга писала: «Однако ж зле ми не є, в матеріальних потребах до утримання життя нужди не чую так само, як не чула-м дотепер, а моральних наверху не видно. Також зле ми не є для того, що «він» ніколи, ні вперед, ні тепер, не питався мене, — і в тім згляді дуже розумно чинить, — чи я його люблю,

¹ Переписка..., т. III, стор. 162.

або як його люб'ю; так само, як мені ніколи не приходиться на гадку питатися його, чи щасливий він зі мною. Та впрочім Ви добре знаєте, що я не вінчалася з ним із закохання. Коли так, то із-за чого ж, спитаєте Ви. Із-за того, що він знав, що не з закохання, але притім волів, — коли я вже не була тому суперечна, — повинчатися зо мною, як дістати коша. Ту дуже плитка мисль, але що діяти, коли так склалося, а що впало, то пропало. Воно мені й честі не приносить. Ви кажете, що, входячи в зв'язок з чоловіком, я повинна його щастя брати в свою руку. А сли тот пункт не був зачислений до моїх обов'язків?.. Живемо, як добрі знакомі, або згідні сусіди, котрі ся ніколи не сварять, і ніби нічого спільного з собою не мають. Крім того, часами сердечно нуджуся».

Ольга зазначала, що не мала і не може мати ніяких претензій до Франка. В цьому ж листі відкидала всякі закиди в справі своїх стосунків до Франка. Признаючись в своїх хибах, таких великих, яких Франко не вибачав би їй, Ольга писала: «...тому не жалуйте ніколи, що Ви поруч зо мною працювати не будете, — я до роботи лінива, я до нічого не здала. Ми з освітанням і з талантом не на рівні, а Ви все говорили, що лише таке подружжя може любитися стало і правдиво. Осе правда: я перед Вами все нижчою чулася. Я би певно була надоїла любому мужу своєю заздрістю та пересадною ніжністю. Вам треба би жінки не з таким темпераментом, як я, а з добрим серцьом. Сли ще не в тій хвилі, то незадовго переконаєтеся, що добре, що вно на тім стало». Прохаючи, щоб Франко не їхав до Росії, Ольга повідомляла, що не одержала листа Павлика до Франка, хоч він писав, що посилав його, і закінчувала свого листа так: «Я ще не одно мала Вам сказати на свою некористь, значить, представити точно, якою есьм та якомсь уже не можу далі писати. Сили м'я опускають, руки і очі не служать, а в голові — але!.. 12 година вже минула; пугач на столі зачав жалібно, переразливо пугати, бо го разить світло з мого вікна. Нарікає на мене, бо му докучаю. Бувай здоров, дорогий Іване, і — забувай за мене швидко!»

З відповіді Ольги, датованої 21 грудня 1879 р., видно, що в своєму листі Франко вдавався в аналіз і характеристику самого себе. «Зривати з Тобою, — писала Ольга, — тяжко мені, не можу. Хіба лише в тім разі зможу, як Ти напишеш, що Ти того хочеш, Тобі того треба, що вно Тобі принесе хосен. Тоді певно зірву і навіть не відпишу. А писати Тобі — умисне, щоби Ти мене зненавидів, — що я другого сильно полюбила, так се буде лож, і Ти такій бесіді сам не повіриш! Так що робити? А, боже милий, я би свого життя не жалувала віддати за те, аби лишень Тобі знов повернути супокій, веселість, легкість Твою. Та що робити? Не журися, не гризися, — той світ такий

дурний, а життя таке коротке, — от, плюй на все, — чи що я говорю, — або я знаю що казати?.. Деревій, тупій, але Ти так не зможеш, я скорше потрафила би-м, а предці ще не хочу. Чи випадком тоті аналізи не приводять Тя до розпуки, та закинь! Але Ти й сего не можеш, бо-сь звук усьо глибоко з самого кореня брати; впрочім не в тім хиба; отже прошу Тя, пиши мені й далі такі розвідки математичні, то дуже цікаве, а Ти ще предці не прийшов з іксом до кінця, не щади, не утаюй нічо за него. Я дуже хочу знати докладно, подрібно того «ікса». Він точно такий, як Ти за него кажеш, я його й знаю, лише мені подобалося, що так ясно, так правдиво вмієш представити ми його, і мені здається, що я його аж тоді добре пімю і зрозумію. Пиши, дай мені, поможи мені пізнати себе добре».

Ольга питала Франка, коли він збирається їхати до Росії через Коломию, і додала, що вона приїхала б тоді до Коломиї «з на два дні», щоб з ним побачитись. Висловлювала своє бажання, щоб він виїхав із Львова після свят, тобто коло 20 січня 1880 року. Пояснивши це своїми господарськими справами, Ольга зазначала: «Я би поїхала до Тебе й до самого Львова, та грошей тільки не маю, а предці жичити або просити в нікого не буду. А до Коломиї вистарчить мені». Писала, що план подорожі її і чоловіка до Відня, під час якої вона мала надію 2—4 дні пробути з Франком, лишився невиконаним через брак грошей. «Але до Коломиї мені стане, — писала далі Ольга. — Отже що Ти на то? Напиши мені, чи годишся на таке, чи ні? Чи не є се похопна, необдумана гадка? А ще ось що: Ти пишеш, щоби я зірвала з Тобою чим скорше, аби вогонь, яким Ти гориш, не запалив нашого супокою ще в більшій мірі; що то значить? а то мені ще неясніше, що той вогонь, запаливши наш супокій, вилічив би мене, а Тебе запропастив навіки. Що то значить? — роз'ясни мені».

Далі вона описувала своє життя з чоловіком. Закінчуючи листа питанням: «А як буде з Коломиєю?», додала: «Я страшно хочу видітися та поговорити з Тобою».

Франко відповів Ользі 24 грудня 1879 року, але відповідь одержав аж на свій дальший лист, який надійшов до Ольги 15 січня 1880 року. Свій лист 16 січня 1880 року вона починала так: «Твій лист получила учора». Написавши про справи, які заважали їй своєчасно відповісти на лист Франка, і висловивши побажання «швидко братися до «L'assommoir», аби її скінчити, щоби відтак що другого взяти до переводу», Ольга писала: «А за то Тобі я вдячна; Твій передпослідний лист наповнив мене отухою; я, здається, з того страждала, що спочатку не знала-м, що Ти робиш, що з Тобою діється, а відтак гризла-м Твоєю журбою, Твій непокій був моїм непокоєм. Але тепер Ти вже іншим тоном пишеш, то мене радує. Правда, Іванку, Ти не гри-

зешся вже? Будь спокійний, будь охочий і веселий, — то мое щастя. Я тепер така рада, що ти вже не поїдеш до Росії. Поміркуй, що Ти занадто знакома людина, аби Твоя подорож до Росії могла Тобі там безкарно уйти, — хоть би і incognito їхав-есь. Що через те наше звидання троха проволочеться, то не велика біда. Ми все ж таки побачимося незадовго. Хай но лише потепліє троха, бо тепер замерзала би-м на дорозі». Просила часто писати і сама обіцяла не затримувати листи, радитися з ним і писати про все.

З приводу згоди Франка приїхати до Коломиї в листі з датою 28 січня 1880 року Ольга писала: «Ну, добре, Івасю, приїзди до Коломиї. Будемо бачити ся та порозмовляємо собі, бо зіправди я маю тільки річей сказати Тобі, що писати не дається, бо то було би страшно довго, а в бесіді легко плине одно за другим. Та, впрочім, може й того говорення не так багато, а головна річ, щоби ми ся бачили. Правда, сего конче потреба як Тобі, так мені. Але я не хочу так, щоби Ти з Коломиї та до Росії упарнув, бо писав-есь ми уперед, що сами люди відтам писали та відраджували Тобі їхати тепер туди. Тож видиш». А втім, — зазначала Ольга, — редакційні справи можна полагодити й листовно. «Сли відтам хто що дати хоче», дасть і на його лист, бо ж «вони там певно знають добре прикре положення і обставини львівської редакції». Очевидно, мова йде про редакційні справи, чи, може, швидше, про грошове забезпечення запланованої тоді «Нової основи». «Але Ти до Коломиї приїзди, — писала Ольга, — скоро лише маеш у запасі то, що у дорозі мати треба. Коли маеш, то добре, я приїду Тобі назустріч; котрого дня і котрої години ми ся повитаємо, умовимося докладно хоть зараз, а хоть і в другім, наступнім листі. А мені самій їхати до Львова тепер дуже тяжко, не для того, щоби воно мені пожадане не було, як Ти ніби говориш, але суть інші причини важні, котрі говорять ми до розуму, що моя поїздка в перших початках мого теперішнього життя видавалася би декотрим, чи всім, чимось таким страшним та потворним, що й виобразити годі. Ще коби-м їхала з товаришом, то півбиди, але сама... Ти поміркуй! Не за себе і не за Тебе боялабся того «общественного мнінія» нарушувати, мене й Тебе мало би вно обходило, але пошкодило би дуже третій особі, на котру я при тій справі конче згляд мати повинна. Чи не так, Іване! А з Коломиї цілком інша річ, то ту не так далеко, в місті добрих знайомих не маю, поїду кінсьми, не колийов, — в тім згляді я цілком безпечна. Лагідься на дорогу 15—16 лютого. Здаєми ся, аби-сь зі Львова виїхав у полудне, то будеш в Коломиї на 10 год. вночі. Однак ж маємо ще досить часу, я ще пораджуся тутка незадовго, котрої акуратно днини, чи в неділю, чи в понеділок мені би найліпше відци виїхати. А Ти тим

часом відписуй мені, як Тобі ся здає. Ах, гадаю си тепер, то біда, що я все так далеко від того Львова мешкати мушу; коли б близько були, ми би не переносили тільки гризоти, кілько до сего часу вже зазналисьмо з усіх боків».

Франко не поїхав до Коломиї в зв'язку з відсутністю грошей. Це видно з листа Ольги, написаного 5 лютого 1880 року: «Чи на тім стало? Но, і як же тепер буде? Я казала Тобі, що хочу конче видітися з Тобов. Та й до сего часу, через усю зиму, багато паперу списалисьмо зглядом до тої речі. В останніх двох письмах обговорилисьмо не лише pro¹, але і contra². Аж нарешті Ти кажеш, що «як треба», то Ти приїдеш, то тоді на дорогу гроші чи вільну карту роздобудеш, — «але чи варто вно?» Або ж я знаю, чи варто. Я знаю то, що я би-м ніколи не хотіла руйнувати Твою кишеню, котра ще але, хто знає, чи не порожна цілком, та таки відай так. Отже ж, чоловіче любий, я вже задля цього тільки не смію тягнути Тебе до себе в таку далеку дорогу. Але я гадала, що коло Тебе так зле не водиться, бо в передостаннім листі сам Ти написав-есь ми в postscriptum³, що, прийшовши додому вночі з міста, рішаєшся будь-що-будь їхати до Коломиї. Правда, Ти не забув додати також, що Тобі троха шуміло в голові, — не гнівайся, я знаю з досвіду, що се не які напитки роб'ять нам шум у голові, але непослушні мислі та уперта кров. Отже тоді Ти рішаєш їхати, а тепер питаєш мене: чи треба? Я лише знаю, що хотіла би-м з Тобов видітися, а чи треба, Ти вже розсуди сам. Правда, роздумавши ліпше, Коломия не зовсім подобалася мені на місце нашого звидання. Під кождим зглядом воліла би-м, щоби я поїхала до Тебе, не Ти до мене. Отже розміркувавши ближче, виджу чимраз ясніше, що цілий інтерес з Коломиї псував би лишень всю приємність нашого звидання. Я би там не могла так сміло поглянути Тобі в очі, як поглянула би-м у Львові. А Ти як гадаєш? Правда, Коломия нам обом незнакома; а потому знов мене би сумління гризло, що Ти до остатного витягнувбисься на тоту дорогу. Отже до Коломиї приїзди, хіба сли би в Тебе грошей подостатком нашлосья, тоді напишеш, а я Тобі визначу день. А як то ні, то я до Тебе до Львова доконче приїду на весні, десь в маю; чуєш, приїду певно на весні, хіба би не знаю що зо мною було. Не журися, я вже говорила о тім, як то має зробитися, щоби з того не вийшов крик і гвалт. Скажи ж, Іванку, будеш мене надіятися з утіхов? Я лише вічно о тім гадаю, а навіть занадто багато, бо через то всякі другі мислі в голові не вміщаються. Слухай, зійдемося та Ти мені порадиш, що робити, аби о Тобі так уедно не думати. Правда,

¹ За.

² Проти.

³ Дописці.

через то власне треба нам конче видітися, бо інакше я не в спокоюся. Знаєш бо, я, якщо собі згадаю так, аби конче було, доти, кажу, нема мені супокою. Згода! правда?»

Далі Ольга повідомляла, що бажала написати нарис про своє виховання в Устю. Питала Франка, як це зробити, в якому порядку писати, як починати, як змінити обставини. Зазначала, що характери осіб свого майбутнього нарису вже добре обдумані і вона хоче порадитись з Франком.

На початку 1880 р. фінансові справи Франка були в надзвичайно важкому становищі. Про це свідчать такі слова його в листі до Павлика з датою 10 лютого: «Та й коби де мож заробити, то би чоловік запродався хоть на як довго, — а то бо годі»¹.

В цьому ж листі Франко зазначає, що на початку року він «нанявся до підлого «Діла» новинки писати, — іншої роботи Барвінський не хтів уступити; ну, але тепер по виході Шеля, де-м го сокрушив, і він відвернувся гет, новинки, правда, писати каже, але ані газет не дає, ані не платить. Нікуди, члече² повернутися, так, що я мушу від 1 марта їхати на село, а іменно в ваші сторони, до Березова, до Геника, чень там буду могли скінчити яку довшу повість, котру би мож було продати хоть би чортові лисому, а то ту за вічною грижею й гадки нема про бетристичну роботу»³.

Очевидно, про останній свій план написав Франко і Ользі. Радісним відгомонам на план Франка починається її лист, написаний 12 лютого 1880 року. «Але я ся не сподівала, що з Тебе такий філют⁴. Не сказати мені відразу за новий Твій план, але зачне, урве і аж на кінці розповідає мені, як річ стоїть. А я признаюсь Тобі, аж застрашилася зразу, міркуючи на всі боки, щоби то за річ така, котра мене утішити може. Но, і вдав'ється ми сей раз хорошо з Твоїм планом. Дякую, приятелю коханий! Що ту говори ти багато; знаючи мене, повіриш тим кільком словам, що мешкати ближче Тебе то для мене радість найбільша, все одно де, чи ту, чи у Львові, чи в Америці, чи і — сказала би-м — межі готтентотами».

Про подорож Франка до Коломиї Ольга писала: «До Коломиї збирайся на самого 1 марта, в понеділок. Виїдеш зі Львова денним потягом, — здає ми ся, десь коло 12 години в полудні, тож у Коломиї будеш на 10 годину вночі. Стрітимося хоть на двірці, а хоть в місті в ринку, бо то від того залежить, чи я буду їхати желізницею, чи кіньми (відси до Коломиї 3 милі), — ще не знаю. До котрого дому заїдемо, також сказати не могу, бо

¹ Переписка., т. III, стор. 164.

² Чоловіче.

³ Там же.

⁴ Жартівник.

не знаю, як їх означити. Отже старайся полагодити свої інтєреса на час, щоби-сь 1 марта був уже в дорозі, бо мені той день найдогідніший. Напиши до Березова, щоби коні по Тебе прислали до Коломиї 3, в середу пополудню. На сей раз довше пробувати мені в Коломиї трудно. А до того часу буду старатися посписувати дещо своїх мемуарів в хронологічнім порядку, отже з таких препарацій будемо видіти, що зробити дасться. Гадаю, що так буде найліпше і найлегше для мене на сам початок. Гей! коби воно мені ся вдало, коб я могла прислужитися вам чим добрим, щаслива би-м була. Маю щиру волю і охоту, лише чи відповідать ми сили. Будемо видіти».

Відповідь на цей лист Ольга одержала 17 лютого 1880 року, як видно з такого початку її листа з датою 19 лютого: «Лист Твій получила попередучера. Хорошо, що всьо улагоджене порядком, тепер спокійно, весело і з утіхов очікую тої днини. Дивися лише, аби-сь не втратив колю на 1 марта, бо що як що, але уменшити один день звидання було би се для нас великов стратов. Я приїду до Коломиї желізницею о 6 годині вечером, а о 10 буду на Тя чекати на двірці».

Взаємовідносини між Франком і Ольгою Рошкевич знайшли свій відбиток у «Картці любові» поета. В Тріолеті з першим рядком «І ти лукавила зо мною», написаному 1880 року, поет зробив закид Ользі, що її ангельські слова затруїли серце поета гризотою:

мов злотом чищенням в огні,
неначе правдою самою,
але розцвілий на весні
цвіт під пишнотою злотою
крив черв'яка¹.

Її відповідь є у вірші з першим рядком «Я не лукавила з тобою», написаному 1880 року. Вона — щиро кохала, терпіла, лила сльози:

Не я лукавила з Тобою,
а все лукавство в нашім строю
дороги наші віддалило
і серця наші розлучило,
та нашої любови не вбило².

Сюди належать ще два вірші: один з першим рядком «І ти підеш убитою дорогов» і другий з першим рядком «Я буду жити, бо я хочу жити!» В першому вірші поет говорить, що

¹ І. Франко. З вершин і низин, 1893, стор. 78—79.

² Там же, стор. 79.

поки вона молода, вона має силу противитись приниженню й неволі, але

В глуп звільна втягне тя багно гниле,
і в кров усіми порами віссеться,
повітря вколо тебе затрує,

і сили волі в тебе не найдеться,
щоб опиратись довше! Затонеш ти,
і, труп живий, безладно поплинеш ти!

В другому вірші він подає її відповідь: вона не пощадить поту для тихої праці. Хоч не думає дружити з орлами, але не потоне в гнилому болоті. А якщо послабне її сила, його кохання стане човником для неї:

Твоя любов підніме м'я на крилах,
Аж поки вал не зломиться ревучий¹...

V

Зустріч Франка з Ольгою в Коломиї описана в оповіданні Андрія Темери в нарисі «На дні». По дорозі з Коломиї до Березова, а саме в Яблоніві, 4 березня 1880 року Франко і його приятель Кирило Геник, що виїхав назустріч йому, були заарештовані. Франко їхав до Березова, щоб підготувати Кирила Геника до випускного гімназичного іспиту². Сам Франко так розповідає про свій арешт, його причини й далші наслідки: «З початком (мабуть в марті) 1880 року я приїхав в повіт Коломийський до К. Геника до Березова, щоб там пробути якийсь час, по дорозі був арештований в Яблоніві і потім ураз із К. Геником, Ковцуняком і ще кількома іншими пришпилений до процесу, що вівся в Коломиї проти сестер Павликівен і селян Фокшеїв. Нас тримали три місяці і пустили³, а мене спеціально як неналежачого до цього повіту велено було від-

¹ І. Франко. З вершин і низин, 1893, стор. 78—80.

² Дату заарештування установив на основі судового слідства Денис Лукіанович. Про згаданий арешт вмістила звістку „Gazeta narodowa” в № 58 (11 березня), де писалось: «Повідомляють, що в Коломиї заарештовано як підозріваних у соціалістичній пропаганді д.д. Франка і Геника». За нею повідомляло й «Слово» в № 25 (13 березня), що в Коломиї заарештовано двох людей (один з них Франко) за соціалістичну агітацію. Коли автор звістки „Gazet-i narodow-oj” зазначав як місце арешту Коломию, тоді, очевидно, арештовані були відправлені вже з Яблонова до коломийського суду.

³ У № 12 «Діла» (12 червня) 1880 р. подана звістка про звільнення Франка: «З Коломиї повідомляють, що Іван Франко, ув'язнений три місяці тому під час переїзду через повіт Коломийський, звільнений цими днями від слідства і випущений на волю».

До речі буде згадати тут дві звістки робітничого часопису «Ргаса» про заарештування Франка. В № 15 (21 березня) 1880 р. (стор. 22) чи-

ставити під ескортою поліції на місце уродження. Цей транспорт по поліцейських арештах в Коломиї, Станиславові, Стрию і Дрогобичі належить до найтяжчих моментів в моїм житті. Ще до Дрогобича я приїхав з сильною гарячкою. Тут впаковано мене в яму, описану в моїй новелі «На дні», а звідти ще того самого дня (через протекцію) послано пішки з поліціантом до Нагуевич. По дорозі нас заскочив дощ і промочив до нитки. Я дістав сильну лихорадку, прожив тиждень дома в дуже прикрих обставинах, вернув до Коломиї, щоб удатись до Геника, прожив там страшенний тиждень в готелі, написав повістку «На дні» і на останні гроші вислав її до Львова, опісля жив три дні трьома центами, найденими над Прутом на піску, а коли ї тих не стало, я заперся в своїй кімнатці в готелі і лежав півтора дні, в гарячці й голоді, ждучи смерті, безсильний і знеохочений до життя. Один із моїх союзників, посланий Геником, спас мене від голодної смерті. Я ще раз поїхав до Дрогобича, взяв собі паспорт і вернув до Коломиї, а відтак пішком пішов до Березова, де в гостиннім домі Геника прожив кілька тижнів, лічачись від пропасниці і гуляючи по свіжому повітрі. В коломиїській тюрмі я зібрав значне число пісень, приповідок і інших матеріалів етнографічних, а також написав ряд віршів, з котрих тільки невелика частина досі була друкована. Але не довго міг я попастати в Березові. Староста коломиїський дізнався про мій побут і наказав жандармом приставити мене до Коломиї, а що у мене не було грошей на підводу, то жандарм, ще хворого, в літню спеку погнав мене туди пішком. Тяжка це була дорога, після котрої мені на обох ногах повідпадали нігті на пальцях. Староста дуже озлився, побачивши у мене паспорт, але мусив пустити мене на волю, а тільки написав до намісництва до Львова просьбу, щоб заборонило мені побут в Коломиїському повіті, і намісництво це вчинило. Я не дожидався другого примусового транспорту і поїхав до Нагуевич, звідки восени вернув оп'ять до Львова і знов записався на університет. У Львові під час моєї неприсутності надруковано мою новелу «На дні» на складкові гроші деяких молодих русинів, поляків і євреїв. Новела та зробила сильне враження; польський її переклад зачав (та не скінчив) друкувати робітницький часопис «Ргаса», співробітником котрого я був ще від 1878 року»¹.

таємо: «В Коломиї заарештували жандарми студента Львівського університету Івана Франка і народного вчителя Кирила Геника». Про звільнення Франка «Ргаса» в № 9 (15 червня) 1880 р. (стор. 37) подала таку звістку: «Слідство проти Івана Франка, про арешт якого в Коломиї ми повідомили свого часу, припинене через недостачу матеріалів. Влада підозрівала його в соціалістичній пропаганді і тому тримала кілька місяців під арештом».

¹ Іван Франко. В поті чола, Львів, 1890, стор. XI—XII.

З приводу відправлення Франка «шупасом» (етапом) з Коломиї до Дрогобича в № 10 «Ргасу» (1 липня) 1880 року (стор. 40—41) писалось: «Українського письменника Івана Франка, про звільнення якого коломийським судом ми повідомляли раніш, силою вироку цісарсько-королівського староства в Коломиї відправлено шупасом до місця народження. Мій були б дуже цікаві побачити цей вирок, бо ж, наскільки нам відомо, закон про шупаси стосується тільки до волоцюг і людей небезпечних для життя або майна. Якщо таким чином виконуватимуться закони, то кожному з нас може трапитись, що, виїхавши за кілька миль від місця постійного перебування, буде задержаний і «з браку легітимації» відправлений «шупасом», бо ніхто тепер, подорожуючи всередині держави, не забезпечується паспортом. Вище описана річ називається урядовою «свободою переїздити з місця на місце».

До генези своєї новели Франко подав дуже цікаві автобіографічні спогади в 1903 р. в фейлетоні¹ «Die Zeit» № 167 (ранішнє видання 17 березня 1903 р.). Подаю цей «фейлетон» в своєму перекладі:

ЯК ЦЕ СТАЛОСЯ

(Спогад Івана Франка)

Як це сталося, що я написав «На дні». Моя уява допомогла мені при цьому дуже мало, а ще менше яка-небудь реалістично-натуралістична доктрина. Я був тут, так би мовити, редактором з допомогою ножичок супроти дійсності і мусив тільки прикроювати і зшивати з матеріалу, який доставив мені багатющій досвід в обсязі цього дна. Але як я прийшов до того, щоб набрати там досвіду, про це бажав би я коротко розповісти.

Було це в 1875 році, коли я, зелений абітурієнт з провінціального міста Дрогобича, яке не виділялося ні своїм духовним рівнем, ні товариськими відносинами, ні взагалі як-небудь, прийшов до Львова в університет. Львівський університет не був тоді ніякий світильник у царстві духа; що більше, його можна було б порівняти з закладом для культури безплідності *in spiritualibus*². Ще сьогодні я здригаюсь при згадці про педантичні, безглузді лекції Венцлевського, Черкавського, Огоновського, про тяжке переживання мертвої книжкової вченості, про це рабське додержання друкованих зразків і словесних формул. Один з найздібніших учителів того часу Ф. Зьрудлов-

¹ Це був свого роду коментарій до надрукованого в №№ 164 (14/II) — 185 (4/IV) німецького тексту оповідання Франка під заголовком „Der Bodensatz” в перекладі Карла Гельбіха.

² В духовних справах.

ський мав звичку після того, як перейшов на пенсію, щоразу приходячи до нового товариства, рекомендуватися так: «Я є той Зьрудловський, що протягом тридцяти літ забивав памороки м'ясою римським правом, а коли нарешті прояснилося мені в голові, то не мали мене за злочинця, а тільки за божевільного». Інші, більш безглузді панове не втратили свого розуму, але переживували спокійно і з святою повагою пашу аж до свого блаженного кінця.

Треба додати, що тоді в Львівському університеті не викладали ні філософії, ні психології, ні славістики, ні романістики. А психологія, філософія і педагогіка були в руках одного професора Євсевія Черкавського, українця родом, польського шовініста з замилювання і політика з професії. Як депутатові лишалось йому мало часу для університету, а буваючи там, мав звичку читати страшним гробовим голосом з старих зошитів яке-небудь пuste верзіння, що не мало ні початку, ні кінця, — мабуть, це був курс, який він розтягав не на семестр, а на ціле п'ятиліття.

Я пристрасно прагнув знання, але одержав тільки мертвий крам, а його треба було проковтнути, якщо бажалося дістати цісарсько-королівську посаду. Студіювання ради хліба, а не науки — це було гасло тодішнього львівського університету, може, крім єдиного винятку, — історика проф. Ліске, але я не ходив на його лекції.

Я розчарувався, відчув огиду і почав шукати знання поза університетом. Я читав Діккенса, Толстого і Золя, дістав книгу Брандеса про Лассалья, потім дещо з брошур Лассалья, і став соціалістом... Я, селянський син, що завжди стояв близько до життя своїх братів і свояків у селянському каптані, почував себе глибоко захопленим такими словами, хоч для мене не було ясно, як я, засуджений на класичну філологію пролетарій, міг би дійти до того, щоб віддати свої сили на службу селянських інтересів.

Пан-біг знав це краще. Одного гарного дня — це було прекрасного літа, саме 1877 року, — мене заарештували й замкнули у в'язницю. Слідчий суддя допитував мене про соціалізм і нігілізм, як і про мої знайомства, очевидно, також про Драгоманова, який тоді жив у Женеві і якого я тільки раз особисто бачив, але зовсім не говорив з ним. Після шістьох місяців напруженого слідства прокурор за допомогою кількох уривків речень, вирваних з листів Драгоманова та інших обвинувачених, — нас було більше, — утворив таємне товариство таким же простим, як і геніальним способом. «Відомо, — так починалося дослівно мотивування його обвинувачення, — що існує соціалістична пропаганда, а що уряди не терплять її, то вона діє через таємні товариства». Отже, досить, — думав обвинувач, — до-

вести, що хтось є соціалістом, щоб його eo ipso¹ притягнути до суду за участь у таємному товаристві.

Ми, обвинувачені, могли до захриплення говорити, щоб доказати, що соціалізм — це доктрина, а не якийсь таємний союз, що соціалістична пропаганда діє в Німеччині і навіть в Австрії зовсім легально і що весь зібраний протягом місяців слідства проти нас матеріал не доводить найменшого сліду існування таємного союзу.

Все було марно. Наші судді знали про соціалізм ще менше, ніж прокурори,— та ж усі вони займались наукою в університеті тільки для хліба, не цікавились жодним соціальним питанням і по одержанні посади, певне, не прочитали жодної книги, крім романів! А, крім того, ми, обвинувачені, були українці, крім одного поляка з Росії, який дав, власне, привід до процесу, а саме: пануюча польська каста мала саме тоді приховати справжній польський таємний союз, заснований для вербування польського легіону, щоб допомогти туркам проти росіян, а при нагоді окупувати Галичину, щоб утворити тут польський національний уряд в разі, якби росіяни визнали це за добре. Нас засуджено — певне, не дуже суворо — від шістьох тижнів до трьох місяців арешту, але цього було досить, щоб таких студентів філософії, як мене, раз на завжди вибити з життєвого шляху. Пропала для мене надія дістати посаду гімназійного вчителя, пропала марно ціль моїх університетських студій. До того я не мав жодних засобів розпочати які-небудь інші студії, бо перестрашена процесом українська суспільність відвернулася від усіх засуджених, немов від зачумлених.

У в'язниці — не знаю, чому,— ставились до мене с особливою суворістю. Запхано мене до найгіршої камери, до злодіїв, убивць та інших звичайних злочинців. Шахраї і великосвітські пройдисвіти, що час від часу приходили до в'язниці і потратили багато грошей, мали найкращі камери, світло, послуги, різні привілеї,— це були справжні аристократи. Протягом дев'яти місяців, які провів я в тюрмі, сидів я переважно у великій камері, де перебувало 18—28 злочинців, де зимою вікно ніколи не зачинялося і де я, слабкий на груди, ледве добився привілею спати під вікном. Таким чином уникнув я небезпеки вдихати вночі густе затхле повітря в його безперервній силі, але зате прокидався майже завжди з повним снігу волоссям на голові. Цьому відповідало і ставлення сторожі. Раз я почув себе хворим і десять днів поспіль просився до лікаря, але мене не допустили. Протягом перших трьох місяців свого ув'язнення я не одержав жодного листочка друкованого паперу. Тільки пізніше дістав я дозвіл одержувати книги.

¹ Тим самим.

Це була перша школа, яку я пройшов на дні галицького суспільства. Незабаром мала наступити друга в виправленому виданні. Взимку 1880 року, не маючи ніяких засобів, щоб жити у Львові, подався я на село, в Коломийський повіт, де мав одержати приватну лекцію. Під час подорожі до місця мого призначення задержали мене жандарми в містечку Яблоніві, заарештували і відпровадили до Коломиї. Чому? Недалеко, в Косові, стався злочин: селянин стріляв у вїта, правда, не вбив його, але все-таки поранив. Селянин і його спільники були заарештовані, а що він заявив себе атеїстом, то негайно була посаджена в тюрму сестра засудженого разом зі мною в 1878 році Павлика, Ганна, яка також жила в Косові і була засуджена тоді «за вербування членів до таємного соціалістичного союзу», але сама вона не належала до нього. Соціалізм і атеїзм,— так думали собі панове з коломийського суду,— це ж діти одного духа. А що я тепер саме випадково попав у повіт, хоч і місцевості досить віддаленої від Косова, то для тих панів було зовсім природно вплутати мене в коломийську історію, хоч я не мав найменшого поняття про неї. Та ж я був також соціаліст! І таким чином мусив я знову зазнати тримісячного слідчого арешту. Тільки тоді побачили ті панове, що я таки непричетний до справи. Президент коломийського суду прийшов особисто до мене в камеру сказати, що мене визнали зовсім невинним, і велів потім приставити мене до місця мого народження, бо я не був належний до повіту.

Так попав я у високу школу дна суспільства, пізнав страшні ями, одну з яких старався вірно змалювати в своїй новелі, хоч і блідо й нехитро. Коломия, Станіслав, Стрий і Дрогобич були станції мого шляху і, хоч ця мандрівка етапами тривала лише кілька днів, напала мене в ці дні сильна пропасниця. Але що в місці свого народження я не мав що робити, то незабаром виїхав назад до Коломиї, щоб зайняти свою посаду. Проте староста не дозволив мені йти на село, поки не одержу з Дрогобича правильного паспорту від політичної влади. Я написав до Дрогобича і ждав у Коломиї. Хворий на пропасницю, без грошей і без знайомих, сидів я в темній кімнатці в готелі і пробував відтворити на папері картини, які бачив останніми днями, і так з'явилась оця новела. Написана вона протягом трьох днів. Коли я скінчив її, відчув себе таким ослабленим, таким виснаженим голодом і хворобою, що за останні крейцери купив конверт і марку, послав свій рукопис до Львова до одного знайомого, потім вернувся до готелю і ліг, щоб умерти. Я лежав так три дні, дрижачи від пропасниці, без думок і без охоти до життя. Тільки бідний готельний слуга приносив мені іноді кілька ложок супу. Лише через три дні прийшов знайомий, у якого я мав одержати лекцію, і я піднявся, поїхав до Дрого-

бича і там одержав паспорт. Потім повернувся до Коломиї і поїхав на село. Цей страшний епізод мого життя закінчився.

Очевидно, це не був кінець років моїх мандрівок. З таких і подібних епізодів, де я був винний так само, як тут, постав через п'ятнадцять літ великий злочин того «політичного минулого в попередньому моєму житті», через який граф Бадені як галицький намісник не міг перемогти себе, щоб затвердити мене приватним доцентом при львівському університеті. Таке минуле було б для університетського викладача також надто колоритне.

ПЕРШИЙ НАДДНІСТРЯНСЬКИЙ ПРОГРЕСИВНИЙ ЖУРНАЛ

I

Першим значним прогресивним журналом на Наддністрянщині був «Громадський друг». Він виходив у Львові в 1878 році і був, за словами Франка, гарячим викликом тодішній націоналістичній і ліберальній українській інтелігенції Наддністрянщини.

Сам Франко з'ясував коротко свою участь у журналі ось як: «По виході з в'язниці 1878 р. ми оба з Павликом почали видавати місячник «Громадський друг», радикальною драгоманівською фонетикою і з доволі гострим, свіжим і ярко соціалістичним змістом. Що правда, соціалістична теорія заступлена була не зовсім щасливо. На перший раз вибрано свіжо видану тоді брошуру Шеффле «*Quintessenz des Sozialismus*», у якій автор доволі важким і непрозорим способом викладає головні теорії соціалізму з основною тенденцією показати його неможливість. Далеко більше для пропаганди соціалістичних ідей могла причинитися книжка Альберта Ланге «*Die Arbeiterfrage*», але ми оба з Павликом здужали перекласти з неї ледво два перші розділи. «Громадський друг» номер за номером конфіскувала прокуратура, забираючи звичайно майже всі примірники, а коли потім за моєю порадою періодичне видання перемінено на неперіодичні збірки «Дзвін» і «Молот», їх причуйності поліції постигала така ж сама конфіскація. Та все-таки я вже без участі Павлика, який відсиджував тоді тримісячний арешт, докінчив видання «Молота» таким способом, що подокінчувано всі статті і для цілого видання, себто двох випусків «Громадського друга», «Дзвона» і «Молота», надруковано спільний титул і покажчик змісту при одноцільно переведеній пагінації»¹.

З листів Михайла Павлика видно, що вже в січні-лютому

¹ Ів. Франко. Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р., Львів, 1910, стор. 247.

1878 року він готував видання «Громадського друга», листувався з передбачуваними кореспондентами і радів з того, що як редакторові журналу йому дозволено буде мати всякі книги, навіть заборонені¹.

Звільнення Івана Франка з тюрми прискорило появу першого номера «Громадського друга». «Я від виходу живу разом з Павликом і, як на мене, доста добре, — писав Франко до Ольги Рошкевич. — До вечера працюємо над видавництвом нової газети «Громадський друг», котрого перший нумер вийде з початком свят. А се буде часопись обширніша всіх, які досі виходили в Галичині; щомісяця виходити буде книжками в 5—6 аркушів, в форматі троха більшим, як «Вістник Європи». Печатати буде ся зовсім радикальною правописсю, а за редакцію відповідає Павлик». Повідомляючи Драгоманова про те, що від 5 березня він уже на волі і знаходиться у Павлика, Франко в дописці до Павликового листа (середина березня) запевняв, що «коби лиш яка-така підпора, ми би поставили го («Громадський друг» — М. В.) дещо троха на ноги і довкола нього згруппували ще талантлівішого і живішого з молодіжі»². В листі Павлик повідомляв, що «Громадський друг» уже готовий до друку, й подавав план його змісту, а саме: «...будуть дальші образки Борислава («*Voas constrictor*»), половина «*Quintessenz*».

Дежо про релігійні секти на Україні (українця), Шевченко й галицькі народовці і з «Вестника Европы» «Діло Іловайського» (з потрібними поправками і додатками)»³.

Згадана стаття про Іловайського — це стаття Драгоманова, надрукована в хроніці січневої книги «Вестника Европы» за 1878 рік, підписана ініціалами К. В. (Кирило Василенко), під назвою «Дело господина Иловайского в Галиции. Небольшая глава из славянской патологии». З дрібними поправками й необхідними додатками вона була надрукована в українському перекладі в першому номері «Громадського друга» (стор. 49—64) під назвою «Пригода д. Іловайського в Галичині. Маленька картинка із слов'янської патології».

В першому номері журналу також була вміщена стаття Євгена Борисова «Дежо про релігійні секти на Україні» (стор. 66—76) з редакційною вставкою, чи-то доповненням, з галицького матеріалу (стор. 68—71).

Найбільшою статтею в № 1 «Громадського друга» був переклад із Альберта Шеффле «Що таке соціалізм?» (стор. 14—49), зроблений за порадою і вимогою Драгоманова, хоча

¹ Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом, т. II, Чернівці, 1910, стор. 288.

² Там же, стор. 288.

³ Там же, стор. 287.

Франко і тоді ставився різко критично до Шеффле, як ворога соціалізму.

Запланована стаття Павлика «Шевченко й галицькі народці» не була надрукована ні в першому номері, ні в інших номерах, бо Павлик її не закінчив¹. Повість Франка «Воа constrictor» також не була вміщена, тому що з суду її вдалось забрати значно пізніше і треба було «ще перероблювати і кінчати»².

«Громадський друг» у запрошенні до передплати характеризувався як «місячник літературний і політичний», що мав виходити першого числа кожного місяця за новим стилем, об'ємом 5—6 друкованих аркушів.

Про зміст журналу зазначалось, що він «містити буде повісті з галицького життя, переклади реалістичної літературної школи, статті по економії політичній, історії культури і критичний перегляд руху літературного і суспільного, найбільш Галичини і України». На четвертій сторінці обкладинки «Громадського друга» в анонсі підкреслювалось жирним шрифтом, що «від чесної нашої молодіжі залежати буде піддержати наш журнал матеріально так, як її товариші обіцяють піддержати його безплатними і сумлінними своїми працями».

Повідомляючи в одному листі, що № 1 «Громадського друга» вже друкується, Павлик сповіщав про зміни в змісті, а саме: замість Франкової повісті — «два образки з галицького життя», один — Франка, а другий — Павлика. Далі в листі Павлик продовжував: «Громадський друг» буде 5—6 печатних листів щомісяця. Більше зачинати боїмося, щоб не урвалося. Помочі ніякої, окрім надії на пренумерату, не маємо»³. А в іншому листі він зазначав ось що: «Не знати, як піде «Громадський друг». Це певне, що коби хоть було на друк. На хліб прийде нам писати в «Вестник Европы», або де. Ми обходимося тепер в 25 рублів в місяць»⁴.

Перший номер «Громадського друга» вийшов в квітні місяці⁵.

Подаю докладний зміст «Громадського друга»: переклад Павлика і Франка праці Шеффле «Що таке соціалізм?», криптонімна стаття Драгоманова в перекладі Павлика «Пригода д. Іловайського в Галичині...», стаття Борисова про релігійні секти на Україні, рецензія Сельського, програмовий вірш Франка «Товаришам із тюрми», два оповідання: «Патріотичні пориви» Франка (стор. 2—6) і «Юрко Куликів» Павлика (стор. 7—

¹ Там же, стор. 287.

² Там же, стор. 291—292.

³ Там же, стор. 289—290.

⁴ Там же, стор. 291.

⁵ Там же, стор. 293.

14). Белетристичний відділ доповнювали два вірші, перекладені з німецької й польської мов: «Поступовий рак у Парижі» Гейне в перекладі Мирона-Франка (стор. 64—65) й «Молитва попа» М. Родоця (стор. 65) в перекладі Іллі Кокорудза. Хроніка журналу починається оглядом соціалістичного руху в Німеччині Б[олеслава] Л[імановського] (стор. 76—80), далі йде огляд російського життя М. Д[рагоманова] (стор. 80—85), рецензія на брошуру Данила Тянячкевича про «Наші просвітні починки» (стор. 83—85), згадана вже рецензія Сельського й початок допису Софрона Крутя — Ф. Василевського про Сербію (стор. 88—95); його кінець є в другому номері (стор. 175—181). Закінчується перший (стор. 95—96), як і другий (стор. 184—186), номер «Громадського друга» поясненням значення довгого ряду слів, вжитих у статтях.

«Громадський друг» № 1 вийшов тиражем 600 примірників, з яких поліцією було конфісковано 92 примірники.

Журнал мав елементи соціалістичної пропаганди, тому австрійська цензура поспішила його конфіскувати, мотивуючи тим, що в деяких статтях є місця, що принижують австрійську владу.

Австрійська прокуратура викреслила ці місця, а відомий вірш Мирона-Франка «Товаришам з тюрми», що становив програму журналу, був цілком знятий, тому що в ньому, як сказано в судовому вирокі «висміює автор засади і науки релігії, в державі законно узнаної, і zarazом усилиє зрушити урядження супружества, протое містить в собі той артикул знамена виступку против публічному порядкові».

В статті «Пригода д. Іловайського в Галичині...» в двох місцях був закреслений авторський текст і в одному місці — редакційна дописка.

Матеріалом для даної статті послужив триденний арешт російського професора Іловайського 1877 року в Галичині. Професор Іловайський приїхав до Галича, щоб оглянути старовинну церкву і руїни замку. Поки Іловайський разом з уніатським попом оглядали старовинні пам'ятники, «канонік» церкви, католицький піп, повідомив жандарма, ніби до Галича приїхав «московський агент». Іловайського заарештували і повезли до Станіслава, потім до Львова, звідки його вивезли до Росії.

З цього приводу, як уже зазначалося, в хроніці січневої книги «Вестника Европы» за 1878 рік була надрукована стаття Драгоманова. На Наддністрянщині «Вестник Европы» був мало відомий, тому ця стаття вдруге друкувалася в перекладі в «Громадському другові», тим більше, що в ній малювалася яскрава картина подій, які відбувались в той час в Галичині: труси, арешти, зв'язані з другим судовим, так званим соціалістичним процесом у Львові в січні 1878 року.

В своїй статті Драгоманов, пояснюючи шляхи, якими соціал-демократичні думки потрапляли до Галичини, посилався на Шеффле. Він писав: «По правді останніми часами і з заходу, з Німеччини, — і зі сходу, з Росії — на Галичину стала напливати хвиля соціально-демократичного руху, — чому зовсім не дивниця, скоро нагадаємо, що в Німеччині соціально-демократичний рух розрісся в свого роду державу зі значною касою, кількома десятками газет і журналів (над 50), межі котрими є навіть наукові, і що німецький елемент в Австрії у ві всіх проявах життя дуже міцно зв'язаний з Німеччиною. Соціально-демократичний рух у німців австрійських існує зовсім явно, до того, що в Відні відбуваються щотижня соціалістичні східки під дозором державних комісарів, і виходить 11 соціалістичних газет по-венгерськи, чеськи, по-єврейськи і по-німецьки, між котрими у Відні: „Der Sozialist, Zentralorgan der Sozial-demokratischen Arbeiterpartei Österreichs“, і цікаве, що навіть недавній міністр австрійський, професор Шеффле, автор книг: „Kapitalismus und Sozialismus“, „Bau der menschlichen Gesellschaft“, „Bau und Leben des sozialen Körpers“ (досі два великі томи), — років чотири назад напечатав книжку „Quintessenz des Sozialismus“, в котрій, признаючи, що скоро революція в напрямку соціалістичним була б не пожадана для самих соціалістів, виказує однако переконання, що конечне розложиться капіталістичний стрій і настане порядок, підходячий до того, якого хочуть соціалісти. Той же професор бере участь в виданню соціалістичних журналів „Die Neue Gesellschaft“, органу, як сказано в програмі його, рішуче соціалістичного і строго наукового, виходячого в Цюріху, в „Zukunft“, „Sozialistische Revue“ в Берліні і в інших. Взв'язи на розвагу подібні приміри, а також соціально-економічний стан краю, і то, що інтелігенція русинів зовсім владає німецькою мовою, можна дивуватися тому, що ще слабе в Галичині навіть знакомство з соціалістичними науками, а не тому, що вони, наконець, проникли й туди».

В статті Драгоманова були викреслені слова селян, якими вони виражали надію, що російський цар визволить їх від панів і богачів та поділить землю «усім по рівній пайці» (стор. 55).

Другим викресленим місцем в статті була редакційна дописка. Щоб був зрозумілий зміст цієї дописки, зробимо невеликий відступ з метою представити розвиток суспільної думки в Галичині. В Наддністрянщині кипіла завзята боротьба між різними напрямками української і польської інтелігенції, осередком якої був Львів. З панівного клерикального напрямку в наддністрянській літературі й політиці на початку 1860-х років виділився більше світський напрям, так звані народовці, що мали дещо спільне з ліберально-буржуазним рухом в Наддністрянщині. Стара в той час святоюрська партія в 1866 році

проголосила в своєму органі «Слово» мовну єдність і навіть повну тожожність однієї руської народності «від Карпат до Амура».

Найсильніша була партія австрійсько-рутенських клерикалів, яка вважала, що сучасне й майбутнє залежить тільки від австрійсько-угорської держави.

Святоюрська партія мала органи «Слово», «по-давньому уніатське-клерикальне, але з раптовими проявами антиультрамонтанськими і навіть православними», і «Руський Сіон», уніатсько-ультрамонтанський журнал, інколи готовий ставитись з симпатією і до українських автономістів, щоб тільки вони не виходили поза межі австрійської легальності й уніатської віри. З наверненням уніатів у Польщі на православ'я так званий москвофільський напрямок дещо ослаб. Одночасно відпала також потреба виїзду попів-галичан у Росію.

Крім того, на галицькі справи мало вплив і відкриття двох залізниць, що з'єднували Львів з Києвом і Україну з рештою Росії. Наддністрянці і наддніпрянці почали частіше зустрічатись. В Наддністрянщині кількість українських і російських книг, надрукованих у Росії, значно збільшується. Прогресивніші елементи наддністрянської громадськості знайомляться з новою російською літературою, виникає необхідність тісного зв'язку, взаємодопомоги і спільної праці на користь свого народу в його місцевих обставинах.

З 1876 року органом таких думок став «Друг», журнал студентського товариства «Академический кружок» у Львові. Він почав «давати переклади нарисів Єркмана-Шатріана, Золя, Флобера, Щедрина, Чернишевського, по більшій частині з життя сільського, близького до місцевих живих інтересів: мужиків, дідичів, учителів, духовних.

Появились і оригінальні спроби оповідань із життя робочих, наприклад, нариси про Борислав, відоме місце добутку нафти і земляного воску в Галичині».

З приводу журналу «Друг» редакція «Громадського друга» писала в своїй дописці до статті Драгоманова: «В «Друзі» працювало кілька людей, і так, як вони розвивались, розвивався й «Друг», котрому в 1876 р. удалось з'єднати собі молодіж із народовців і взяти верх над молодими старовірами в «Акад. кружку». По перших арештах, на початку 1877 р., упала в «Кружку» партія поступова, а її противники помістили в «Слові» (1878, № 2) отсе: «тенденції і намагання, які «Друг» в останніх часах пропагував, нам зовсім чужі, а навіть і суспільності і руській справі шкідливі. Подібних думок ми ніколи не поділяли й не поділяємо, а цю заяву робимо тому, щоб у майбутньому не думав ніхто, що «Друг» в 1876 і 1877 роках був нашим органом, себто товариства «Академический кружок»

і руської академічної молоді»¹. Ця партія застановила 1877 р. в маю видавництво «Друга» (вийшло 6 номерів), «вкрутила тій гидрі голову», як казали, — а при другім процесі академіки² з тої партії свідчили против тих, що піддержували «Друга» — *Ред.*»³.

Ця редакційна дописка (стор. 56) була викреслена тому, що в ній висміювались розпорядження державної влади з приводу розслідування соціалістичної справи. Наведений приклад з «Балладами і розказами» Франка, «котрі сам автор зве трансцендентальними, їх збирав по краю намісник, з виразним додатком, що з цієї революційної книжки вийти може між молодіжню пропаганда „zguibnych nauk“».

Знімалось також усе, зв'язане з березневим процесом 1877 року та з січневим 1878 року (від слів «задля того» на 58 стор. до «будуть повторятися» на 62 стор. разом із редакційною допискою, що переходить на стор. 63). Викреслення суд мотивував тим, що автор статті фальшиво обвинувачував урядову владу та львівський крайовий суд у парціальності й самовольності при доходженні й осудженні соціалістичної справи.

Знята частина тексту статті кінчалася припущенням, що, імовірно, відбудеться процес і «діло» закінчиться так, як попереднє, себто засудженням, «але рух, ним викликаний, уляжеться не скоро, та й діла, подібні йому, запевне будуть повторятися». До цього закінчення додавалась редакційна дописка про судовий процес Франка й товаришів. В редакційній дописці зазначалось, що прокуратура обвинувачувала одного російського підданого, двох українців, членів віденського українського товариства «Січ», трьох українців, помічників «Друга», і одну дівчину в належності до таємного закордонного соціалістичного товариства. По 8 місяцях слідства ця справа була заслухана 14 січня 1878 року на крайовому львівському суді, на якому несподівано для всіх обвинувачені відкрито виступили як соціалісти. Польські газети, які недавно називали обвинувачених „niedowarzonymi studentami“, збентежені цими виступами, почали писати про їх „groźne wyznania“, а щодо самої наукової теорії соціалізму, то польська і українська преса не вміла навіть коротко сказати того, що говорили „niedowarzeni studenci“, крім якихось пустих фраз.

Після виступів обвинувачених стало ясно, що ніякого відношення до якогось таємного закордонного товариства вони не мали і взагалі це товариство не існувало. В своїй останній

¹ В перекладі з «язичія».

² Студенти університету.

³ «Громадський друг», № 1, стор. 52—54.

промові прокуратура керувалась таким непевним аргументом: «...тому, що соціалізм — ідея деструктивна, то мусить бути таємне закордонне товариство, і обвинувачені мусять належати до нього, за що вносили покарати їх». Закінчення справи передавалось такими словами: «...суд признав усіх винними, а то: австрійських підданих за належання до таємного *крайового* соціалістичного товариства, про яке ні в акті, ні в останнім обвинуваченні, ні на процесі не було ніякої мови, а яке суд вивів з того, що листування обвинувачених усе в однім напрямку, хоч усі прочитані листи говорили або про що інше, або про українську літературу, бібліотеку і етнографію, а в однім виступив один з обвинувачених рішуче проти всяких таємних товариств, як речей на тепер вже перестарілих. Сказати треба, що згідно з словами самого суду — це саме листування соціалістів-галичан між собою — не можна ставити їм в вину. Дівчину ж, що з-між членів цього «таємного *крайового* товариства» не знала нікого, окрім свого брата, засуджено за те, що збирала для цього товариства членів між дівчатами сільськими, хоч, згідно з словами самого суду, сама вона до цього товариства не належала». Трибунал присудив: «...російському підданому і тому з помічників «Друга», що судився вже в березні 1877 року, — по три місяці гострого арешту, другому помічникові «Друга», — 6 тижнів гострого арешту, третьому його помічникові, двом віденським русинам і тій, що не належала до товариства, а збирала для нього членів, — по місяцеві, останній гострого арешту... Суд домігся спровадження їх усіх до Львова».

Останнє викреслене місце в першій книзі «Громадського друга» торкнулося не самої статті Борисова «Дещо про релігійні секти на Україні», а редакційної вставки до неї на сторінках 68—70 разом з «Попівським сумлінням», нібито записаним з уст народу.

В дійсності, як розкрив Франко, це був сатиричний вірш Ганни Павлик¹.

Ці місця, на думку прокуратури, могли викликати у читачів ненависть і неприязнь до духівництва.

На основі зазначених недозволених місць Львівський крайовий суд у карних справах 18 квітня 1878 року затвердив конфіскацію першого номера «Громадського друга» державною прокуратурою, заборонив розповсюдження журналу і наказав тираж першого номера знищити.

Найціннішими в першому номері «Громадського друга» були сатира Франка «Патріотичні пориви» і оповідання Павлика «Юрко Куликів». «Патріотичні пориви» — це перша дру-

¹ Ів. Франко. Нарис історії українсько-руської літератури, стор. 248.

кована сатира Франка в прозі, сатира на попівство, що групувалось коло святоюрського «Слова». В одного передплатника «Слова» серед попівства «гучно, весело, живо йде забава. Старші панотчики засіли в невеличкій світлиці до тарока, а побіч них, на малім столику бутельки вина, два дзбани пива, таца зі склянками та кілька пачок тютюну та цигар. Крім картяної, обов'язкової йде між ними ще й друга бесіда — про що? Ну, звісна річ, про високу політику, про війну та мудру тактику Росії, про етимологію та фонетику, про українців та соціалізм... Питання, котрі для інших становлять підстави життя, кровні завдання, а то й принуку до кривавої жертви, — тут вони тільки спосіб для приємнішого прогнання часу, для диспут, перемішаних з товстими дотепами та цинічними замітками».

Коли музика втихла й припинились танці, шепіт, сміх та співи, із сусідніх кімнат повходили старші попи й попаді і серед гостей появилась висока, горда постать господаря в новій реверенді, попа Іллі, що «славився на всю околицю першим патріотом, підпорою Русі». Його ім'я часто появлялося в «Слові» під списком пожертвувань на будову або відновлення якоїсь церкви тощо. Кожний з його гостей заздалегідь «відкладав осібно гульдена, як на податок». Придержуючись політичних і літературних ідей «Слова», піп Ілля «уїдав» на «ляхів», хоч не знав польського народу зовсім, радів, що розбито Польщу і нарікав, що Австрія дала їм забагато волі. Кожний намагався зібрати якнайбільше передплатників і грошей для «Слова».

Виступивши з промовою, піп закликав не «забувати тої нашої спільної, святої матері, котра особливо тепер тяжко стогне і знемагає під напором неприязних елементів».

Піп Ілля закликав «допомагати матері, допомагати тим, що воюють за її добро і славу, що поборюють її явних і скритих ворогів усякими способами», й назвав «таким рицарем без страху та догани, таким борцем добрим за нашу Русь» газету «Слово» та його «світлого редактора». Жертвуючи 10 гульденів, закликав інших жертводавців вписати своє ім'я на аркуші паперу, а завтра він вишле список пожертвувань з підписами до Львова.

За попом Іллею почали підписуватись інші, а «на тацу почали сипатися гульдени та дрібняки. Всі ті гроші носили на собі сліди поту, немитих, важких, грубих рук, а не один такий папір, бачилось, досить у долоні здавити, аби покапала з нього гаряча людська кров, аби роздалися з нього стогнання та зітхання тисячів нещасних, замучених, що з тими гульденами та дрібняками по частці життя і серця свого уткнули в жменю панотчикові. А завтра ті криваві, потом і сльозами

напоєні гультени та дрібняки підуть на руки «благородних» редакторів та «іздателів-патріотів», котрі своєю чергою порозкидають їх любенько по шинках, кав'ярнях і інших, не менше, як самі вони, «благородних» місцях!..»

Сплативши «контрибуцію», попи повернулися до тарока, молодь до танцю, старші пані «до розмови про торішній сніг», — «словом, усе знов пішло звичайним ладом, а з хвиливого патріотичного пожару навіть іскорки, навіть попелу не лишилося».

Об 11-ій годині ранку гості роз'їхалися, а піп Ілля почав писати лист до редактора «Слова». Але піп був стомлений гульбищем й рука відмовлялась писати. Незабаром почулося шуркання чобіт за дверми в сінях. До кімнати увійшов блідий, змарнілий селянин Максим, що на запит попа, чого прийшов, відповів: «Та я прийшов, — що єгомость схотять, щоби грішне тіло поховати?..»

— А, небоже, — відповів отець Ілія, встаючи, — та бо вона несповідана вмерла! Що то за порядок?

— Та... якось так, прошу єгомостя, відвелося. Я сам... І тут піди, і там, — і сього доглянь, і того допантруй, і коло слабої день і ніч...

— Е, гореми-тереми, не було коли! А до корчми і на торг і всюди, то було коли, лиш до сповіді ні! А тепер, небоже, тринадцять паперків не мине тебе!

Максим пошкробався по голові і зачав проситися, відмовляти, що-ді небіжка й так, слабуючи, винищила його до нитки, що не раз і на сіль не стає, що прийдеться й так зазичитися... на похорони.

— А мені що до того? — відрубав отець Ілія. — Про мене зич, відки хочеш, — моє мусить бути!».

Про цей типовий факт Франко писав: «Не знаю, чи в життю селянина, і так повнім нужди, пониження та деморалізуючих впливів, бувають хвилі тяжчі, більше понижаючі та деморалізуючі, як коли приходиться йому, з болем і жалем на душі в найбільшій нещастю, яким буває страта дорогої людини, торгуватися як за худобину з чоловіком просвіченим, котрий свою діяльність цінить, як йому забагнетсся... На людські чуття, що в серці селянина так само глибокі, як і в серцях просвічених людей, при таких торгах ваги не покладається. У тих людей, що самі проповідують відречення від розкошів світа, нема краплини стиду витягати руку по послідній, кривавий гріш народу, витягати так різко, гордо, зухвало! І ще потому моралісти та панотчики говорять та кричать про зіпсуття, деморалізування та недостачу людської гідності в народі! Перестаньте, «благородні панове», уперед самі збивати та здавлювати в тім народі кожний зарід, кожду іскру людської самостійності, харак-

теру й думки, перестаньте деморалізувати його власними прикладами, власним життям та науками, пізнайте раз і в нім брата рівного собі, пізнайте його життя й потреби, подайте йому щирю, не брудну та користолюбну руку, а побачите тоді, що народ наш не такий звір, яким його показуєте, і що коли хто завинив при його зіпсованню, то певно найбільше ви самі!».

Торг попа з селянином тривав довгий час. Піп «лютився і кричав, що хлоп — то худоба, котра передусім потребує доброго бука, що кожде його слово — брехня і неправда, і що хіба на вогні признається до правди. Вкінці таки стало на його. Максимові духу не стало сперечатися з панотцем і зітхаючи пристав на жадання отця Ілії. По відході Максима панотець тільки сплюнув і проворкотів:

— Тьфу до чорта з хамами! Хвилі спокою чоловік не має?»

Розмова з Максимом протверезила попа, і він сів писати листа до редактора «Слова». А в хаті Максима, мов у гробі. «Максим з заломаними руками, німий, блідий і згорблений стоїть у ніг тої, що мала бути його товаришкою і помічницею в неволі життя, а тепер стала тільки зайвим, важким тягарем. Ніхто не промовляє до нього, не потішає, не розважає. Сам він стоїть у своїм горю, — хто знає, може думає про те, відки тут узяти грошей на похорони? Звісно, прозаїчна душа!

Але гарячий, голосний патріотизм з своїми великими абстрактами не бачить і не хоче бачити тої дрібної щоденної прози!»¹.

Факт, що став темою сатири Франка, був типовим у житті уніатського духівництва в Наддністрянщині, що становило більшість тодішньої так званої її інтелігенції. Відгомін процесу Франка і товаришів у сатирі свідчить, що сатира написана 1878 року. Франко ствердив, що нарис «Патріотичні пориви» трохи пізніше породив у нього намір «у ряді образків змалювати деякі типи та появи з життя галицько-руської інтелігенції»².

Оповідання Павлика «Юрко Куликів» написане в формі спогаду автора. Юрко Куликів — це жертва австрійсько-італійської війни 1859 року. Малюнок незавидної долі Юрка Куликова після його повороту з війни в оповіданні викликає антимілітаристичні настрої. Оповідання написане хорошою народною мовою, але, заморожене в конфіскованій книзі, не знайшло відгуку серед читачів.

Зовсім недоречним був переклад праці Шеффле «Що таке соціалізм?», вміщений у номері першому «Громадського дру-

¹ Цитати наведені за передруком сатири в збірці «Рутенці. Типи галицьких русинів із 60-х та 70-х рр. мин. в.», Львів, 1913, стор. 34—42.

² Ів. Франко. Рутенці, стор. IX.

га». Пізніше Франко вказав на недоцільність і навіть на шкідливість цього перекладу, але в 1878 році справа перекладання і друкування від нього не залежала — журналом розпоряджався Павлик, який підписувався як «власитель, видавець і відповідуючий редактор».

В своєму листі 21 квітня 1878 року Павлик писав, що, перекладаючи статтю Шеффле, він з Франком зробили її двічі зрозумілішою від оригіналу: «...можна було б і легше перевести, т. є. розв'язувати поодинокі слова і положення, а тоді вийшло б ще незрозуміліше». І неначе виправдуючись, Павлик писав про себе й Франка: «В редакції формально тільки ми два: переводимо, «сочиняємо», ведемо коректу». Повідомляючи, що журнал поволі формується, він висловлював думку, що «українці повинні нас піддержати хоть до кінця року, то чей вже зможемо стати на свої ноги, тільки лихо, що вони № 1 не мають і годі переслати». А в дописці додавав, що «всі лютьяться на № 1 «Громадського друга» і настрашилися того, що за нами усе більше йде молодежі»¹.

Журнал «Громадський друг» в середовищі віденської української буржуазної молоді зустріли вороже. Буржуазний націоналіст Федір Вовк в листі до Драгоманова писав, що «віденці в усьому не сходяться з редакцією «Громадського друга» й що «з № 1 начавсь раскол між Львовом і Віднем». Вовк писав про «монархічні і демократично-анархічні порядки редакції», закидав непопулярність журналу.

Лист Франка, про який згадав Драгоманов у своєму листі до Вовка, не датований. Хоч Павлик достатньо розповів Драгоманову про редакційні справи «Громадського друга», Франко проте писав: «Додати (а може й повторити) треба, що ніяких дописів нам ні відки добути. Віденці прислали всього: критику на книжку «Про житте», резюме Мілічевіча «Кнежевина Србија» і переклад брошурки Геккеля про науку розвитку. Послідньої ми в другім номері, бачиться, не дамо, бо вона затяжка, хоч, правду сказавши, прочі наші кусники не визначаються надмірною легкостю, як і ви самі кажете. При такім складі редакції, як у нас, і при такій помочі, як ми маємо, журнал не тільки конче вийде односторонній, але швидко й зовсім перестане виходити зі зглядів фінансових».

Відносно того, що видання такого об'ємистого журналу було дуже дорогим і значно перевищувало кошти, якими володіло видавництво, Франко зазначав: «Ми самі стоїмо ту на леді, — щохвиля можуть прийти і не знать за яку чортову маму взяти нас до Іванової хати»², а тоді й журналові капут³, значить, нам

¹ Переписка..., т. II, стор. 295—296.

² Тюрми.

³ Кінець.

хотілось би, так сказати, украсти того часу і паперу і видати якнайбільше в найкоротшім часі».

З приводу критики «одного добродія з Відня» на перший номер «Громадського друга» Франко писав: «Не лихо критика, і позитивні думки, які є в нього, нам дуже придатні, та лихо то, що той добродій найбільше поліз на формальний бік (чому нема програми? які властиво в нас думки, scilicet¹, чи ми пропагандисти, чи агітатори, чи який біс? чому сокрушаємо попів, а не сокрушаємо релігії в самім початку? чому з усею «демократичною редакцією» не нараджуємося над статтями, котрі мають міститися) значить, треба б нам посилати рукописи і в Відень і в Женеву і певно в Київ, — ну, загалом, ушив добрий кожух, тільки що не до нас прикроений. Мені видається критика того добродія мудрою розправою о пирогах, котру ситий читає голодним». З приводу думки Драгоманова, що коли «Громадський друг» продержиться шість місяців, то проломить дорогу, Франко зауважував: «Значить, плоха в вас надія на далі, коли пророчите тільки 6 номерів. Я, признаюсь вам, не надіюся й тільки. Мені бачиться, що поледви видамо й другий номер, а про третій і гадки нема. Передплатників у нас зо 15, котрі поплатили по 50 крейцерів або по 1 гульд. = 10 гульд. З Відня досі не прийшло нічо, помимо обіцянок, — впрочім небагато ми й надіємся відтам. Щоб проломити дорогу, треба мочи не тільки стояти на ногах, але ще й силуватися, — а «Громадський друг» навіть на ногах не вдержиться. На Україну ми не могли його послати задля київської погані: не знаємо й досі, що там з ким сталося, значить, і писати ніяково. Ті 200 франків, котрі ви обіцяєте прислати, зовсім не вистануть на другий номер, — та й то ми просили б вас прислати якнайскорше, бо друкарня не може ждати, та й і так уже криво дивиться на цю штуку і боїться втрати, коли б «Друг громадський» лопнув».

В справі допомоги на видавання журналу, Франко заявляв: «Ми, будьте певні, не жебрали б ні у кого милостині, якби могли заробити самі натілько, — ми всьо дали б на дороге і святе наше діло, — але заробити ніяк не можна. Ми навіть не можем старатися о місце дописувателів у деяких газетах, бо за нашим видавництвом нам нестає часу, а ще гірш, нестає сили. Я, правду сказавши, після Іванової хати і одного дня не спочив і ходжу тепер, немов приголошнений, — кілька слів годі склемезити. Просто розпука береться. А ту ще наші домашні шпіони слідять за кождим нашим кроком і псують послідні каплі доброго гумору. По місті казки дивовижні раз у раз: що вже нас арештували, то будуть арештувати, стере-

¹ Тобто.

житись, — то вішати будуть, — то процес виточать за „Noschverrat“¹ і т. п.». Та все це були б дурниці, коли б це не викликало поганих наслідків з іншого боку, а саме: «молодіж, котра досить радо горнеться до «Громадського друга», взяли в крипи, грозять ексклюзіями² та арештами всякому, хто з нами перестав, тягають по канцеляріях та допрошують, — ну, пекло та й годі! І роби ж ту серед такого багна, не лайся, давай всесторонні програми!»

А до того ж треба було дбати про щоденний заробіток і ввесь час бути під загрозою лишитися без шматка хліба.

Свій лист Франко кінчав ствердженням, що, незважаючи на труднощі, «Громадський друг» варто б удержати — гімназійна молодь «горнеться до нього, читає і з рук до рук подає і думати починає. — Думати! щось нечуваного во роді рутенським!»³.

II

Сумна доля, що спіткала перший номер «Громадського друга», не розхолодила видавців, і вони зараз же почали збирати матеріал для другого номера.

Про зміст другого номера Франко зазначав у дописці листа Павлика до Драгоманова: «Докладніший зміст другого номеру, бачиться, ось який: «Два стихи, „Voа constrictor“ (дальше «Борислав»), Ребенщукова Тетяна, Питання робуче Ланге (дві перші глави), — дальше ще нема, аж у хроніці кінець статті про Сербію, розбір «Правди» літературної часті і розбір нової брошури Т. Д. (Відозва до Товариства ім. Шевченка) та згадка про сучасну єврейську літературу в Галичині (Singer: Berl von Bred і Holf Ehrenkranz — Zbarazher), замітну задля реального напрямку. Присилайте про галичан і українців! Вижидаємо також Реклю»⁴.

Щодо праці Ланге Павлик писав у листі 21 квітня 1878 року, що цей переклад буде більш вдалим від перекладу статті Шеффле, бо написана вона значно легше. До другого номера призначалися два аркуші перекладу, зроблені Павликом і Франком. Було надруковано дві частини перекладу праці Ланге (стор. 121—150). З перекладу почали робити відбиток в 1000 примірниках, але він загинув. Всього мало бути 6—7 аркушів, а вартість відбитка, як зазначав Павлик, дорівнювала 100—120 австрійських гульденів⁵.

¹ Державну зраду.

² Виключеннями.

³ Листування І. Франка і М. Драгоманова (Збірник історично-філологічного відділу № 52). Київ, 1928, стор. 14—16.

⁴ Там же, стор. 294.

⁵ Там же, стор. 296.

В поданий Франком зміст другого номера в дописці до листа Павлика не ввійшли дві останні статті, згадка про єврейську літературу в Галичині і стаття про галичан і українців. Нічого не ввійшло також з того, про що Павлик прохав в листі до Драгоманова 21 квітня: «Присилайте Прудона і Реклю, перекладе одна дівчина. Статтю про німецький соціалізм присилайте скоро, бо треба перекладати ще, а то застановиться робота»¹.

Дівчина, що мала перекладати французькі речі, була, без сумніву, Ольга Рошкевич.

Вона підготувала для «Дрібної бібліотеки» переклад «Довбні» Золя.

Повідомляючи в листі в 10-х числах травня 1878 року про вихід другого номера «Громадського друга» і про те, що його знов конфісковано, Павлик писав: «Треба мені щонебудь написати такого, щоб мусили віддати мене самого під суд присяжних, так тоді я розкажу галицькі пресові порядки, а то вони винують тільки статті («об'єктивне пресове поступування») і протест нічо не помагає, бо вони самі розбирають його. Самого «Громадського друга» рвуть та читають: молодіж з прихильності, старі і «народовці» зі злості, а крім того, *народ*, хоть він з нього лиш дещо може розуміти. Однако таких, що *можуть* заплатити — 15, іншим треба давати дурно. Добре було б, якби українці помогли таки, *пренумеруючи*, а то тепер ще не заплачений № 2, і друкарня не хоче зачинати № 3». Прохав Драгоманова прислати 300 франків, щоб заплатити друкарні, й додавав: «Ми й їсти не маємо що, з Росії надовго нема надії. Віденці нам нічого не допомагають, хоть лають і кажуть, що журнал має бути такий а такий»².

Передбачення Павлика про своє засудження за статті, поміщені в «Громадському другові», здійснилися. В листі 24 червня Павлик уже писав, що його судитимуть перед судом присяжних за другий номер журналу, а саме, за його оповідання «Ребенщукова Тетяна».

Державна прокуратура ставила питання про конфіскацію «Громадського друга» за травень 1878 року. Крайовий суд у карних справах у Львові затвердив конфіскацію «Невольників» Мирона-Франка (стор. 97—98) і «Ребенщукової Тетяни» Павлика (стор. 109—120).

Про суд над Павликом та його твором мова буде йти далі, а поки що ознайомимось зі змістом другого номера «Громадського друга». Другий номер журналу починається двома віршами Мирона-Франка (стор. 97—98). Перший із них — «Дум-

¹ Там же.

² Там же, стор. 306—307.

ка в тюрмі» — малює настрої автора в тюрмі. В останніх двох строфах автор ставить питання:

Защо мене в пута сковали?
Защо мені волюшку взяли?
Кому я і чим завинив?
чи тим, що народ свій любив?

і так відповідає на це:

Бажав я для скованих — волі,
бажав для нужденних я долі —
і рівного права для всіх:
се весь і єдиний мій гріх!

Другий вірш Франка «Невольники» був основною причиною конфіскації журналу.

Зміст вірша такий: у дощову ніч автор не спить у тюрмі — думка про волю не дає йому спати. В роздумуванні він приходить до висновку:

Ні, воля то сон, — а на світі
ніхто і не зрів і не зрить.

Далі йде початок повісті Франка „*Voas constrictor*“ (стор. 98—109); її продовження увійшло в «Дзвін» (стор. 187—202), а закінчення в «Молот» (стор. 39—62). Після того надрукована злочасна для Павлика «Ребенщуківа Тетяна» (стор. 109—120), далі переклад праці Ланге, уривок «Природа і церков» з повісті Золя «Провина абата Муре» в перекладі Франка (стор. 151—158), вірш Павлика (стор. 158—159). В журнал також увійшли «Життя і побут сучасного селянина на Україні і у Франції», критичні уваги Франка про «Миколу Джерю» Нечуя-Левицького й іншу річ із «Правди» (стор. 167—175). На обкладинках другого номера Франко подав цитати з галицьких газет про нігілізм і соціалізм під назвою «Патологічні прояви».

В своїх критичних увагах про повість Івана Нечуя-Левицького «Микола Джеря» Франко зарахував його до реалістичної школи та визнав за ним «найвидніше місце» між новішими українськими письменниками, «як по красоті і плавності складу; так і по силі та живості картин, вірності рисунку» і теплоті чуття, «яка відзначає поміж російськими письменниками Тургенева та Пом'яловського». «Микола Джеря», за словами Франка, цікавий як «історія всього українського селянства в ту важ-

ну епоху». В повісті «нема того, що давніше звали «інтригою», запутанням, авантюрами та пригодами, — ту всьо йде простою, щоденною ходою. Зате є ту пречудні і zarazом вірно з природи схоплені картини, як життя бурлаків у сахарнях та в акерманських риболовлях, — є ту глибоко потрясаючі душу уступи, як описання життя Нимидори в подвійній (хазяйській і панщизняній) службі, та картина нелюдського поступування поміщика і його слугів з підданими». Франко підкреслив, що письменник з великою майстерністю зображує прагнення Миколи Джері, скутого нелюдськими путами кріпацтва, до волі. «Ті факти утиску селян за кріпацьких часів, котрі списав д. Нечуй в «Миколі Джері», — писав Франко, — не то, щоби пересаджені, — вони, бачиться мені, заблідо освічені, а притім кругозір у нього затісний, т. е., він займається тільки Джериною сім'єю, а мало згадує про прочу громаду, або збуває її загальниками. Д. Нечуй був би зробив велике діло, якби був списав всесторонну, широку картину нужди народної в часи кріпащини, якби був старався пояснити психологічно всякі прояви, що ціхували ті часи (викручування ся від рекрутчини, утікацтво, убійства та другі проступки, замість натякати на них мимоходом)». Розповівши словами письменника, як жилося бурлакам на заводах і фабриках, Франко відмічає правдивість цих малюнків, бо «така картинка (а таких у д. Нечуя чимало) сама за себе говорить, — ніщо до неї докладати!» Хоч малюнки акерманського життя були головним осередком цієї повісті, але «помойому, — писав Франко, — автор і ту більшу вагу поклав на списання картин природи, яка на всесторонне і глибоке студіюм людського життя, — значить, не виповнив усього того, що мож було від нього жадати». Франко сподівався, що «автор пізніше розсвітить і ті «нові порядки» і покаже нам серед них в новім світлі український народ»¹, але письменник цього не зробив.

Другий номер «Громадського друга», як було вище зазначено, конфісковано за вірш Франка «Невольники», за оповідання Павлика «Ребенщукова Тетяна» і за уривок з повісті Золя. Павлик взяв на себе відповідальність за всі три конфісковані речі. З протоколу з датою 24 червня 1878 року можна довідатись про його захист на суді. На закид щодо слів у «Невольниках» про жінку, яка йде до церкви з молитовником у руках, невольницю грізного бога й попа, він відповів, що тут йде мова взагалі про людей, що, всупереч дійсно християнському розумінні, вважають бога грізним, а не милостивим, думають, що молитва — це єдине, чого вимагає християнська релігія, хоч їх вчинки були б найгірші. На закид щодо слів про чоло-

¹ «Громадський друг», № 2. Львів, 1878, стор. 168—171.

віка й жінку, які йдуть до театру, тримаючись за руки, і є також невольниками, а властиво, вона — його невольницею, й що ці слова мають на меті зневажити подружжя, Павлик зауважив, що це випадок проти церковного подружжя, яке не можна при потребі розірвати. Зокрема в «Невольниках» автор мав на думці лише подружжя у вищих верствах, де жінка звичайно залежна від маєтку або заробітку чоловіка й тим самим стає його невольницею. На закид щодо слів про гарно вбране панство, яке їде в блискучих «колясах» і теж є невольником своєї глупості й зісуття, бо багатство їхнє — це сльози і кров інших, бідних, і що тут є намір викликати неприязнь і ненависть до заможних класів суспільності, Павлик відповів ось що: «Загально звісно, що капіталісти — невольники своїх розривок, своєї глупоти й зісуття; отже, не перечу, що дійсно ця гадка в інкримінованім уступі міститься. Звісно й те, що письменник соціалістичний Маркс у розвідці своїй „Das Kapital“ вияснив, що багатства капіталістів походять із уривків заробітку, властиво з недоплаченої платні трудових класів, або, висловлюючись фігурально, зі сліз і крові цих класів. Так переконаний і я, і це факт, а що з цього виходить, у те не входжу. Лють автора в останніх строфах треба толкувати так, що особа, бесідуюча в цій поемі, — заарештована, а що в такої особи лише чорні гадки шибать і кров тисне на мозок, те годі заперечити, бо це вислід психологічний і фізіологічний у кожного арештанта».

На закид, що в оповіданні «Ребенщуківа Тетяна» автор зневажає подружжя, християнську догму й тайну, бо там змальовано інституцію подружжя, як вигадку попів, Павлик відповів: «Я сам автор оповідання «Ребенщуківа Тетяна», і воно має за предмет дійсну пригоду, яка сталася в моїй рідній стороні коло Косова; все оповідання, а особливо розділ III, має тенденцію, згідну з моїм переконанням, аби показати, які то дуже шкідливі подружжя шлюбні, нерозривні.

Вже державний закон дозволяє обмінати роблення шлюбних подруж, устанавляючи цивільні подружжя, але що у нас іще забобон панує проти подруж цивільних, а найбільше проти тих осіб, які розлучаються в подружжю, то я, власне, хотів у цім оповіданні вплинути на публічну опінію щодо цього забобону».

Павлик заявив далі, що він взагалі проти примусових подруж, а відносно закиду на виступ проти станів і народностей він сказав: «Я того зовсім не перечу, що... виступив проти духовного стану, бо насамперед читав я в одній соціалістичній розвідці, що за статистичними обчисленнями 80 процентів між попами самі не вірять у те, чого навчають народ, а навіть багато з них самі призналися передо мною до цього невірства. Так само я переконаний, що попи за вділювання своєї науки

й виконання релігійних обрядів не повинні брати нагороди, за словами апостолів: «Задурно ви дістали (науку), задурно вділюйте іншим».

На закид, що автор виступив в своєму творі проти моральності та цнотливості, Павлик відповів: «Представлені мені уступи списані з правдивих подій і, маючи перед очима зазначену вище тенденцію оповідання, аби жити з тим, кого любиться, вважав я за відповідне помістити закинені мені уступи. Зрештою, я гадаю, що виступ Параски Федорчукової не ображає моральності, бо на гадку англійського філософа Мілля упідлюють відносини без любові жінку гірше, ніж самицю у звірів».

Його обвинувачували в образі релігії й римо-католицького духовенства в уривку з повісті Золя, де змальовано нежонатого попа, який, сидячи й молячись у церкві, бореться з своїми любовними пристрастями і приходить, нарешті, до думки, що нема бога й що природа перемагає віру та християнські догми. На це Павлик відповів: «В інкримінованій статті я не бачу зовсім образи релігії, бо наука стверджує і, по-моєму переконанню, цей факт безперечний, що сили природи більші й могутніші, ніж догми всякої релігії, значить, і християнської, — отже й тут абат Муре молиться, нападаний половими похотями, що опираються на закони природи, перемагається ними, і, признаючи вищість цих прав природи, валить у собі віру в догми християнської релігії, що кажуть йому, проти законів природи, здавляти в собі ці полові похоті, і в дальшій висліді цього переконання доходить аж до заперечення існування бога. Зрештою на мою оборону подаю, що інкримінована стаття «Природа і церков» — це лише малий виімок із роману французького «Провина абата Муре», який в австрійській державі публічно продається і навіть перекладений на різні мови... Зміст інкримінованої статті не в силі спонуцати до неприязних відносин супроти римсько-католицького духовного стану, бо, осуджуючи принцип нежонатості в цім стані, задумує автор власне виробити в публіці опінію, що римсько-католицькі духовні так само, як і кожний інший чоловік, мають право вдовольняти свої природні похоті, себто жити з жінками явно, бо більше принижує їх те, коли це роблять таємно і проти принципів, які самі голосять».

Павлика обвинувачували також в тому, ніби він, караний уже двічі за приналежність до соціально-демократичних таємних товариств, навмисне помістив розділи в дусі цих товариств, щоб повалити всяку релігію, інституцію подружжя й сім'ї та право на власність. На це обвинувачення він відповів: «В інкримінованих статтях ніякий принцип і ніякий стан суспільний не є просто нападаний або ганьблений так, аби видно було намір викликати погорду або ненависть до цих принципів або

станів; там, як уже вище я сказав, голоситься певні принципи й підпирається їх поважними аргументами; признаю, що ці принципи відповідають моїм теперішнім переконанням, але не відпекуся, що готов я інші принципи прийняти, коли будуть ліпшими аргументами підперті. Інкриміновані статті допускають, значить, висновки влучніших аргументів, але не є того роду, аби за них до кари бути притягненим».

Обвинувачення Павлика в злочині образи релігії не стверджені, йому було висунуте лише обвинувачення в злочинах, спрямованих проти публічного спокою й порядку та в виступах проти моральності.

В акті обвинувачення зазначалось, що 13 квітня 1878 року Михайло Павлик видав перший номер місячника «Громадський друг», який був конфіскований австрійською прокуратурою в зв'язку з його соціалістичним змістом. Конфіскацію журналу затвердив австрійський крайовий суд в карних справах 18 квітня. 11 травня Павлик видав другий номер журналу, який знову був конфіскований австрійською прокуратурою «з приводу каригідного соціалістичного змісту». 18 травня суд затвердив конфіскацію другого номера журналу. Павлик поскаржився до крайового вищого суду, який 11 червня відкинув його оскарження. В обвинуваченні зазначалось, що Павлик, «двічі караний судом за злочин таємного стоваришення з соціалістичними цілями, почав тепер при допомозі періодичного часопису сильну соціалістичну агітацію і єдиним і головним завданням поставив собі розвивати соціалістичну пропаганду в найширшій програмі. З приводу того, що він помістив і поширив у згаданому часописі статті: «Невольники» й «Ребенщукова Тетяна», виточено вступне слідство проти Михайла Павлика, як відповідального редактора. В цих статтях висловив Павлик навмисне всі принципи, які визнають таємні соціалістичні клуби, а відкидають усі законодавства цивілізованих держав, як такі, що мають на меті переворот у державі й суспільності. Витиснути віру в бога та всяку релігію, усунути подружжя, а замість нього завести спокусне й розпусне вільне кохання, скасувати стани та класи суспільності, повалити правні розуміння про сім'ю, маєток і власність, викликати загальне замішання і переворот у суспільних відносинах! — це принципи статей «Невольники» й «Ребенщукова Тетяна».

«У вірші «Невольники» автор твердить, що в суспільному устрою дарма шукати вільності, якою захитали деякі люди, бо ж замість вільності є неволя, а це з причини нерівності майна: клас робітників і слуг терпить біду й неволю тому, що немає майна і приневолений бути в неволі класів, які мають майно. Маєтні користають із праці та сліз бідних, на золоті пливе кров тисячі людей, на цю згадку кров ударяє сильно»

Об мозок і викликає чорні думки. Без сумніву автор має тут на меті викликати у читача неприязнь до маєтних класів.

В другій статті «Ребенщукова Тетяна», що до її авторства признається Павлик, згубні й переворотницькі принципи крайнього соціалізму висловлені ще сильніше. Описуючи зле спільне життя подруг із собою своїм властивим способом, що разить і викликає публічну спокусу, порушує стидливість і обичайність найнегіднішим способом, посуває безсоромність і цинізм до крайніх меж, малює способом, що порушує всякі принципи обичайності, заспокоювання змислових пристрастей, в догодженні і в непогамованій розпусті яких бачить єдину ціль і верх людського щастя, а притім ужив огидних висловів, що їх не відважився б уживати ніякий інший твір, оголошений друком, якщо не з уваги на що інше, то вже для удержання своєї власної гідності. В цій статті обвинувачений вдаряє далі занадто негідним способом на інституцію подружжя, виставляючи її на пониження. В наведеному бо там же прикладі злого спільного життя з собою Янця Шуполишина з Тетяною, уродженою Ребенщуковою, автор намагається звалити всю недолу й нещастя подругів на карб принципу нерозривності подружжя. В такій то цілі малює в діалогах на 113-ій сторінці в третьому уступі подружжя, як згубну й абсурдну інституцію, удержувану тільки впливом попів для їх власної користі, а зате хвалить принципи Семена Яковишина й Тетяни, похваляючи вільне або дике кохання й усправедливлюючи чужоложство. Слив кожного понижуючого слова й найнеморальніших висловів обвинувачений ужив, щоб змалювати подружжя в ганебних барвах, виразно, як неволю (стор. 117), та збесчестити, а зате, з другого боку, викликати в партії мальконтентів-соціалістів потяг до вільного кохання. Цю думку обвинувачений висловлює в уступах на стор. 111 — «Та ще не жаль би було», 113 — «ой, вже раз кажу, що дурні люди і мучили», 114 — «а все через твій дурний розум», так само на стор. 118 — «коли я вертаю», і в цілому п'ятому уступі. В описі цього випадку обвинувачений знайшов також нагоду, щоб висміяти релігію, яку визнає український народ, осмішити церковні обряди та взагалі захитати вірою в бога й то драстичним способом із надзвичайним цинізмом у малюванні. В уступі бо на стор. 114, говорячи про вільне кохання, обвинувачений твердить у наведеному діалозі: «То лише попи повинаходили такі гріхи» і т. д., — що попи ошукують народ релігією, сповідями й вірою в бога, а самі цілком не мають цієї віри і зберігають її тільки для матеріального інтересу та власної користі, притім висміює причастя, говорячи, що це тільки піп для власного смаку п'є вино, так само релігійні справи й обряди (служби божі й акафісти), викликаючи цим переконання, що такі засоби до нічого, маловажні, а зберігає

їх народ тільки з дурноти і внаслідок того, що попи отуманили його».

Як бачимо, оповідання вважалось шкідливим, автор обвинувачувався у випадках проти суспільного спокою і ладу, проти існуючої буржуазної моралі.

28 вересня 1878 року Павлик став перед судом присяжних у Львові. Він був викликаний з тюрми, бо саме в січні місяці того ж року його засуджено львівським судом за приналежність до таємного соціалістичного товариства. Його захищав визначений урядом адвокат Феліціян Яцковський.

На закиди, зроблені на суді присяжних, Павлик відповідав так, як і на слідстві, а на окремі запити голови трибуналу сказав: «1. Тому, що під подружжям у розумовому значенні цієї інституції нічого іншого не треба розуміти, як добровільне спільне життя двох людей різних статей доти, доки їм любо, то й підсудний, годячися на таке розуміння подружжя, як єдино раціональне, не є противником подружжя взагалі, але виключно є противником подруж із характером нерозривності. Такі подружжя є часто упідненням і неволею для жінок, є завадою прогресу й через це й виступ проти них не може бути нікому вважаний за каригідний учинок. 2. Під релігією в розумовому значенні треба розуміти обопільні відносини та впливання зверхнього світу на нутро одиниці; з такою релігією підсудний годиться цілком і через це не можна робити йому закиду, що виступає взагалі проти «релігії»; — нападає він виключно на деякі форми релігії, які зберігає український народ, а вони, піддержувані попами (хоч і не всіма) в егоїстичних цілях, оглуплюють народ і потягають численні для нього видатки, тим самим є сильною завадою освіти й економічного розвитку цього народу. Що підсудний малює різні релігійні церемонії, як акафісти й т. п. (стор. 114), як такі, що зовсім безкорисні й не впливають на щастя народу, то за зле йому цього брати не можна, бо дійсно ці церемонії, вдержувані виключно забобом, повинні бути в нашому столітті рішуче виключені, як останки поганства. Поняття про бога автор не намагається захитати, вже через те саме, що ці поняття найрізномірніші; а що згадує про нього, як про страх, уживаний попами для вициганення грошових датків, то нема тут цілі ширити атеїстичні принципи, тільки виключно поставити під осуд публічної opinio тих попів, що для власних цілей надуживають поняття бога. 3. Закид прокуратури, що підсудний старається змалювати замість подружжя «спокусливе й непогамоване вільне кохання», — нічим не усправедливлений, ні в одному реченні не прозирає цей принцип; а коли підсудний малює побіч нещасливого, силоміццю зв'язаного подружжя Янца з Тетяною, — життя нешлюбне, на віру як краще («а найкраще собі живуть

тільки тоги, що сидя на віру без шлюбу», стор. 118), то це не є публічне зогиджування інституції подружжя й підкопування публічної моральності, бо кожному звісно, що часто життя двох осіб «на віру» більше зразкове й моральне, ніж шлюбних подругів. Отже наведення прикладу не можна брати за генералізацію поняття про шлюбне життя. Що ж до того, що вжив «гидких» зворотів і висловів в інкримінованій повісті, то не можна ніяким робом підтягнути це під наказ § 516 карного закону. Подібні звороти, як: «а ген-там якась свому природжене, вибачайте, відтяла» або «нехтолиця», вжиті тут тому, що розмова в повісті ведеться між людьми з найнижчої верстви суспільності, в підпилому стані, а вони, як відомо, не перебирають у стилі й доборі слів при сварках. Отже виключно для збереження вірності у вираженні народної розмови автор ужив подібних висловів. А втім, послідовно, треба б уважати ненормальними творами, за § 516 карного закону, всі словники, в яких є цілий ряд непристойних слів».

На свій захист Павлик додав, що «соціалістичні принципи, як такі, самі собою зовсім не заборонені карним законом і що взагалі австрійські закони шанують цілком волю переконань, супроти чого й підсудний не може відповідати за свої переконання, трактовані як наукові погляди».

Адвокат Павлика в своєму виступі заявив, що далекоюжність інкримінованих прокуратурою статей не така велика, як це зазначено в акті обвинувачення. Соціалістичні принципи, на його думку, не можуть знайти поширення серед такого темного народу, як український, для якого й призначався часопис підсудного. Адвокат вважав, що звільнення підсудного усуне славу про соціалістичну агітацію; навпаки, засудження зробить йому честь і сприятиме успішному проведенню агітації.

Все ж більшість голосів присяжних суддів було за засудження Павлика. Трибунал присудив йому шість місяців строгого арешту.

23 жовтня 1878 року Павлик вніс скаргу до касаційного трибуналу у Відні, яка 2 січня 1879 року не була задовільнена.

Так розповів про справу сам Павлик на основі судових актів¹.

Один з молодших товаришів Павлика, Кирило Трильовський, доповнив оповідання епізодом, який розповів йому Інлендер — член гуртка прогресивної молоді часів перших соціалістичних процесів у Галичині. Присяжні судді, за його словами, досить прихильно ставились до Павлика, так що він міг розраховувати на своє звільнення. Однак один з них поста-

¹ Пор. Мій процес за «Ребенщуківу Тетяну» (М. Павлик. Оповідання. Чернівці, 1909, стор. 42—59).

вив обвинуваченому питання, чому у своєму оповіданні він пише «бог» з малої літери? Павлик відповів, що «кожну гіпотезу пише малою буквою». І це вирішило справу¹.

Про дійсну причину засудження Павлика розповів наочний свідок Франко в своїй статті «Михайло Павлик. Замість ювілейної сільветки»².

Ця стаття була написана Франком з певною метою. В 1905 році вийшла книжечка на честь 30-річної діяльності Михайла Павлика. З оцінкою його діяльності виступив колишній член радикальної партії Михайло Лозинський. Сам ювіляр також виступив з промовою про свою діяльність. Як Лозинський, так і Павлик перекручували дійсні факти, і Франко своєю статтею хотів внести ясність.

З приводу процесу за «Ребенщуківу Тетяну» Франко писав: «Переходжу тепер до делікатної справи Павликового процесу і засудження за «Ребенщуківу Тетяну». Д. Лозинський представляє діло так, що в тій повісті автор, не вважаючи на приписи законів, поважився виступити проти «святості родинного вогнища» і за се заплатив 6-місячною тюрмою (стор. 7). Се не зовсім вірно, так само не зовсім вірно й те, що каже сам д. Павлик, згадуючи про свою своячку Ребенщуківу Тетяну, «ту саму, що за її гірке подружжя написав 1878 р. оповідання і дістав за те 6 місяців арешту» (стор. XVI). Процес д. Павлика за Тетяну Ребенщуківу свого часу справді зробив був невеличку сенсацію у Львові. Се була незвичайна поява: судді присяглі (бо то був процес пресовий і як такий належав до суддів присяглих) признали журналіста винуватим! Се у Львові велика рідкість. А друга рідкість — дістати за пресовий делікт³ 6 місяців арешту. Як наочний свідок того процесу скажу одверто, що виною тут була не Тетяна Ребенщуківу, не повість про неї д. Павлика, а тільки крайне чудна і незручна його оборона. Чудна і незручна не в тім значенню, буцімто д. Павлик не вмів викручуватися, не хотів ховати своїх поглядів і переконань, але чудна і незручна власне тим, що він висловляв погляди крайне наївні, що не мали нічого спільного ані з соціалізмом, ані з емансипаційним рухом новочасного жіноцтва, а тільки давали сумне свідоцтво розуміння їх у д. Павлика.

Діло було таке: один із персонажів повісті, говорячи про сумне подружжя Тетяни, висловлює погляд, що було б ліпше, якби люди не в'язалися з собою церковним шлюбом, а «парувалися, як птахи». За сей уступ книжку сконфісковано і се був один із головних пунктів оскарження. Розуміється саме собою,

¹ К. Трильовський. Михайло Павлик та його «Ребенщуківу Тетяна». Народна бібліотека, «Чорногори», № 4, Відень, стор. 7—8.

² «Літературно-науковий вісник», березень, 1905 р.

³ Злочин.

що сей уступ перед присяглими можна було оборонити — не жодним крутіїством ані вибріхуванням, а просто подаючи його як погляд наївного селянина та й ще гуцула, приведений у повісті для характеристики людей і ситуацій. Але яке ж було зачудування всіх присутніх на розправі, коли д. Павлик поставив справу зовсім інакше і зсолідаризувався з сим поглядом. Він признавав, що противиться церковному шлюбові і стоїть за цивільним шлюбом, але таким, щоб чоловік із жінкою могли законтракувати себе обопільно, приміром, на три роки. І коли д. Павлик із огляду на сю розправу говорить у своїй ювілейній промові, що «перед судом не то що не відрікався своїх переконань і вчинків, але й боронив їх, доказуючи, що се мені вільно навіть по теперішніх австрійських законах» (стор. 73), то мушу сказати, що спеціально сього погляду про пташачу форму подружжя¹ д. Павлик не боронив і не мотивував, а його погляд на цивільний шлюб «на короткий термін» викликав у суді загальний сміх. І повторяю, що не повість про Тетяну і не висловлені там через уста повістевих персонажів погляди, а тільки отсей його власний нічим немотивований погляд на цивільний шлюб спричинив йому засуджуючий вердикт лави присяглих»².

В коломийській тюрмі 5 квітня 1880 року Франко написав вірш під заголовком «Робенцукова Тетяна». Наводимо цей вірш:

Старці і квижники грізно накинулись
каменувати тебе:
всіх їх некритая, не підсолоджена
правда по серці скребе.

Горе сердечнее, людське, великое
серць їх не ткнуло брудних;
те лиш їх гніває, чом так без страху ти
прямо стаєш перед них?

Чом так покірно, так тихо, так прямо ти
йдеш, куди серце веде,
йдеш не на розкоші, йдеш, хоч виразно ти
бачиш там горе бліде?

Чом не навчилась ти ніжностей, хитростей,
підлостей світських жінок,
чом ти закинула мову їх, клятви їх,
пута звичаїв, думок?

Чом ти їм совість і серце поставила
перед фальшивим лицем:
хочеш одверто, свобідно те діяти,
що вони діють тихцем³.

¹ З наукового боку се речення не має ніякої вартості вже хоч би тому, що між птахами знаходимо всі три первісні форми подружжя: стадну, полігамічну й моногамічну.

² «Літературно-науковий вісник», т. XXIX, стор. 169—170.

³ І. Франко. З вершин і низин. Збірник поезій. Львів, 1893, стор. 89—90.

Під впливом того, що перший і другий номери «Громадського друга» були конфісковані, Павлик писав в листі 24 червня 1878 року: «Ми придумали так, щоб «Громадський друг» видавати як *двумісячник*, через що він не буде йти до цензури, бо в нас вважається періодичним виданням — те, що виходить найменше раз у місяць, а *двумісячник* буде вважатися книжкою, котра тільки тоді йшла б до цензури, якби мала до 5 аркушів друку. Тоді ми будемо мати час на спряток 14 днів, а не дві години, як тепер. А коли б ще винайшли що, то ми й собі найдемо спосіб. Головна річ в стосунках матеріальних (на друк), про котрі я вам не маю що сказати. І інтелектуально зайшов на нас непродуктивний час, так що оце вже з місяць не годні написати «ніже тії коми»: нерви притупіли, і нема здоров'я. Збирались поїхати де на село, та нікуди і ніяк»¹.

В листі за 18 липня Павлик писав, що найближчий номер журналу вже складався. На видання його редакція одержала 200 карбованців². Повідомляючи, що Кониський прислав статтю до «Громадського друга» про українську літературу починаючи від часів Котляревського, Павлик писав: «Справді, що діяти? Відтручувати не хочеться, а написано не славно, хіба треба казати, щоб скінчив усе, а тоді вже надрукуємо (розказавши від себе те, в чім ми не можемо годитись з ним)»³. Стаття буржуазного націоналіста Олександра Кониського так і не була вміщена до «Громадського друга» і з'явилася в журналі «Світ»⁴.

Остап Терлецький був невдоволений «Громадським другом». 4 серпня Павлик писав в листі до Людмили Драгоманової: «Терлецький огнівався на нас, львов'ян, за те, що «Громадський друг» різкий, провокаційний і не поважний, або інакше: більш агітаційний, ніж теоретичний,— і то так огнівався, що вже зарікся наперед нічогосінько до наших видань не писати. Не пишуть нічогосінько також і прочі віденці. Ми, з свого боку, ніяк не можемо згодитись на суху теоретичну пропаганду, а хочемо кожного ткнути за живе і заставити його одуматись, а користь із такого способу ми бачимо перед собою на молодезі львівській і провінціальной, з котрої, як побачите із «Вістей з Галичини», ми вже маємо дописувателів, котрі починають

¹ Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом, т. II, стор. 308, 1910.

² Там же, стор. 310.

³ Там же, стор. 311.

⁴ Для «Громадського друга» надіслав також Панас Мирний два перші розділи свого оповідання «Як ведеться, так і живеться». Ів. Франко, Нарис, стор. 200.

розуміти, що записувати і котрі взагалі дуже горнутья до «Громадського друга»¹.

Інформуючи Ольгу Рошкевич 30 липня про свої справи, Франко писав: «Що я тепер роблю? Видаємо книжку, котра має заступити третій номер «Громадського друга». Тут він подавав і зміст згаданої книги: «*Voas constrictor* (дальше), Війна слов'ян з турками, Пропаший чоловік (Павлика), Вісті з України, Вісті з Галичини, *chronique scandaleuse*. Моя стріча з Олексою, шкід. Загалом цікаві штуки».

В дальшому листі Франка до Ольги Рошкевич з датою 14 серпня маємо звістку про вихід книги: «Павлик виїхав на провінцію — до Коломиї на кілька день (щоби не дивитися своїми очима, як будуть конфіскувати «Дзвона», — однак донині його не конфісковано)». Повідомивши, що вислав «Дзвін» на ім'я свого товариша Олеськова, Франко писав: «Думаю, що, прочитавши «Вісті з Галичини», будеш знати, в який спосіб писати для нас кореспонденції. Розуміється, о чім писати, — се вже ваша річ, — найліпше, якби-сте позаписували слово в слово оповідання деяких жінок про власне життя (Анни або других), так само про господаровання їх, про бійки, — одним словом, про тисячні дрібні факти щоденного сільського життя. Записуйте, кілька мож, власними словами оповідаючих і всьо, без розбору, — най вам ніякий факт не видається пустим або маловажним: іменно не раз найменший факт, найменша фраза може бути цінним матеріалом до психології і судження о річах у люду». Підкреслюючи ще раз вагу бажаної кореспонденції, він прохав прислати докладне оповідання про лолинську школу й лолинських учителів, надіслати книжечку з батьковими рахунками приходів і розходів, що опублікуються як факт без назви осіб і місця, і написати ширшу хроніку сільських випадків у Лоліні, де батько Ольги був попом. «Там можуть бути, — писав Франко, — різні розмови, оповідання про життя і т. д., щось подібного до Анниної хроніки «Мої й людські гріхи». Знаеш, се прехороша річ, а місцями навіть глибоко патетична. А спосіб писання — чисто жіночий: логіка в кут, наглі скоки з факту на факт, а все навіяне якимось дивним духом, котрого й означити годі».

В іншому листі Франко знову звертався до Ольги з проханням надсилати йому матеріали: «Ви там обі з Мінею зможете, запевно, описати, як мож докладно, господарство попівське, а іменно зверніть увагу на такі питання: Як виглядає резиденція? Чи нова, чи стара? Кілько вікон і куди обернені? Як у середині, які покої, підлоги, меблі, образи? Як виглядає кухня? Кілько слуг, кілько служниць, яких літ і до чого? Кілько

¹ Переписка..., т. II, стор. 313.

господарських будинків і які? Кілько худоби? Що їдять слуги? В чім ходять? Яка їх денна робота? Що їсть родина попівська? (Спишіть день за днем усі страви: снідання, обіди, підвечір'ки,— все: що і як, і то такий спис провести найменше через тиждень і як мож найдокладніше). Якби можна добути таку нотаточку, як з Лолина¹, то було б дуже хорошо. Про той матеріал з Лолина не бійся нічого,— стаття вже готова і надіюся, що не будеш мала причини жалуватися на Н. С., ах, ти не знаєш Н. С., автора статті про «нужду нашого духовенства»!.. Надіюся, що таку статистику будеш могла зробити, а вона для нас буде цінним матеріалом і то таким матеріалом, якого не подибати ні в одній урядовій статистиці.

«Дзвін, галицько-українська збірка» — продовження пагінації «Громадського друга», стор. 187—300. Крім продовження повісті «Воа constrictor», з белетристичних творів Івана Франка у «Дзвоні» були вміщені «Каменярі» (стор. 232—233) під псевдонімом Мирон і «Моя стріча з Олексою (Оповідання Мирона Сторожа)» (стор. 285—296), три вірші псевдонімного автора І. Древлянца («Добровільні жертви», стор. 202—203; «Старе вино в новій посудині», стор. 250; «Як постелиш, так і виспишся», стор. 285) і початок оповідання Павлика «Пропавший чоловік» (стор. 233—250), кінець якого надрукований в «Молоті» (стор. 148—209).

Відділ «Вісті з України» містить два дописи, один з підписом «S-o», себто Сірко, і другий з ініціалами Євгена Борисова. Сірко — це псевдонім Федора Вовка. Його допис починається чутками про конституцію в Росії, дражливими навіть для львівської прокуратури, що сконфіскувала їх (стор. 216 і дальші).

Відділ «Вісті з Галичини» починається словами: «Нам, галицьким соціалістам, закидають, що ми без ніяких доказів кидаємось на всі вищі стани і т. д. Ми й самі знаємо, що без фактів нічого не покажемо, задля того й задумали зібрати всякі лихі і добрі факти, щоб дати докладний образ відносин нашого краю, що вже починаємо й тепер. Додамо, що, виводячи кривди, які хто кому в нас робить, ми не думаємо тягнути винуватих перед цісарсько-королівський суд карний, тільки перед суд загальний, громадський, і не хочемо ми неповинно насідатися на чю там честь. Ми подаватимемо факти, які ачей же не зроблять уже нечесті тим, котрі не встидалися їх робити; а коли їм то прикро буде, то най попросту набудуче того не роблять, стараючися, щоб уже раз поровень ішли думки й чувства з ділами. Задля того ми й просимо наших допису-

¹ Обидві сестри Рошкевич проживали тоді в іншому селі (в Іванківці) у своїх сваяків.

вателів списувати саму правду, а притім словами того, хто її розкаже,— бо одвічальність за правдивість фактів буде лежати на сумлінню самих дописувателів».

Звівши в першому розділі разом деякі факти, що характеризували той вплив, який мало уніатське духівництво на економічний стан народу, в другому розділі упорядчик приводив матеріал для характеристики морального впливу духівництва.

Третій розділ починається словами: «Народ наш живе серед так многих і різnorodних плохих обставин, туманений, визискуваний, упосліджуваний хитрими та безсовісними людьми, що не то диво, що деморалізація розлита, так сказати, в цілій атмосфері кругом нього, змогла проникнути й до нього,— що гниль, котра точить вищі верстви, визискуючі його, заразила подекуди й його самого, або, щонайменше, зробила го недовірливим, холодним, апатичним,— ні, не то диво,— а то, що серед тої погані він здужав ще в своїм нутрі заховати тільки здорових сил, тільки справді людських і розумних думок».

Четвертий розділ містить статті про бережанську та дрогобицьку гімназію. Стаття про дрогобицьку гімназію належить, (стор. 266—267), очевидно, Франкові, що був також упорядчиком вісток з Наддністрянщини. Франкові належать також звістки з Нагуевич (стор. 253 і 263) і факти про аморальний вплив духівництва на народ.

В п'ятому розділі вміщена статейка Андрія Коса під заголовком «Життя, доходи і бажання комарнянських ткачів» (високо оцінена Франком), підписана ініціалами *Н. С.*, в шостому розділі — стаття під заголовком «Гаразди Оглядівської громади», підписана літерою *Х.*, а в сьомому розділі стаття Анни Павлик «Мої й людські гріхи, а панська та попівська правда». В розділі «Критика» подана рецензія *С. К* [рутя] — Василевського на книжечку 1878 року «Русско-турецкая война»; і нарешті — «Значення деяких слів в „Дзвоні“».

За пропозицією державної прокуратури львівський крайовий суд по карних справах 3 вересня 1878 року затвердив конфіскацію «Дзвона», заборонив поширення конфіскованих речей і видав наказ знищити весь тираж цього журналу. Прокуратура конфіскувала у «Дзвоні» такі статті: «Вісті з України» (стор. 216 і далші), «Вісті з Галичини» (стор. 251—285) й оповідання Івана Франка «Моя стріча з Олексою» (стор. 285—296).

Останній номер журналу друкувався тоді, коли Павлик сидів у тюрмі. Журнал в основному упорядкував Франко. З його слів, Павлик був дечим невдоволений. Вийшовши випадком із тюрми, він написав після 8 листопада 1878 року лист, в якому з приводу друкування останнього випуску журналу писав: «Тут друкується вже далі наше видання, тільки озлило мене

трохи, що напхано слів незрозумілих для людей, і взагалі непопулярно (а треба вам знати, що люди читають *виключно* наші видання),— значить, зовсім непотрібно. Ця праця вийде більш ніж на 12 аркушів, по чім можна б друкувати Ланге, аби скінчити, нім прийде мені з Відня сидіти... Тільки нема грошей ані крейцара, і від двох місяців з України не прислано нічогоісінько»¹.

В дописці до листа Павлика Франко писав: «З Києва, повторю й я, вже звиш 2 місяці ні вісті, ні посилки, так що нас далі виженуть з хати, а то й самі будем мусили емігрувати де-небудь до лисого чорта, не маючи з чого жити. Я писав і переказував,— нема нічого. Вістей з України, котрими обіцяли зразу нас засипати, тепер не прислано майже нічого, крім невеличкого письма Кониського, балакання Е. Борисова та Пчілки статті про чиншову справу. Хотів би-м потроха витолкувати вам тоті «незрозумілі слова», про котрі сказано вгорі, та зажду, що далі буде,— відтак скажу, що знаю». В кінці дописки Франко обіцяв ось що: «Кінець «*Voа constrictor*», «Війни слов'ян» і інше, що надруковано, вишлемо вам якнайшвидше»². Дописка цікава тим, що показує матеріали, тоді вже надруковані в останньому номері журналу.

Надруковані частини цього журналу Франко надіслав й Ользі Рошкевич, про що свідчить його лист: «Посилаю Ти в «*Tygodni*» два мої ескізи, першу половину нової книжки нашого видання, де докінчений «*Voа constrictor*» і напечатане перше критичне письмо. Крім того, посилаю передрук Турчина, котрий можеш дарувати декому з письменних селян у Іваніківці,— се штучка зовсім невинна. Шкіц панни Міні *дуже* ту всім подобався і швидко буде надрукований з похвальною заміткою. Павлик посилає їй від себе письмо,— а я замічу тільки, що в неї видно коли ще не талант писательський, то принаймі огромну силу обсервації, котра для всякого писателя повістей перша і найважніша річ. Якби панна Міня (чого від серця бажаю) взялася писати більше подібних шкіців, а притім читала другі взірцеві повісті (Золя, Толстого, Решетнікова, Нечуя), то з неї могла б ся виробити дуже реальна і хороша писателька».

Оригінал листа Павлика до Михайлини Рошкевич подаю як знадібок до історії «Громадського друга». Ось він:

«Чесна добродійко!

Я зовсім не сподівався, вийшовши з тримісячної тюрми, такої несподіванки — ваших писем, котрих не повстидався би

¹ Переписка..., т. II, стор. 315.

² Там же, стор. 316—317.

й найперший реаліст, і то тим більше було для мене цікаво, що я добре розумію, під яким ви натиском та контролем були дома, віддані зовсім на ласку тих, котрі вас мали честь родити. Далеко слабший натиск на жінок знаю я не в однім місці, і він так наполохав моїх знайомих, що вони навіть страхаються того, що говорили давніше, і тепер попросту зацікавилися...

Отже я віную вам усім серцем, і якщо може моя просьба, то прошу вас: ідіть ви тою дорогою далі, не залишайте її, бо колись вам прийдеться ще не так тяжко, дякуючи системі теперішніх відносин мужчин до жінок, і тоді, певно, що єдиним вашим віддыхом, єдиною вашою потіхою буде то, що ви будете писати так, як це тепер робиться з нами. Воно вам буде тим легше, що вам ніколи не прийдеться покутувати за свої писання, як ось мені, котрого присуджено за «Ребенщуківу Тетяну» на шість місяців тяжкої тюрми, і котрий просидів за свої переконання більш року... а що ще буде зо мною далі?..

Не думайте ви, що це так дуже трудно писати що тому, хто добре знає про що писати,— це не то, що писати кому-небудь із нас, котрих збавило життя й здоров'я й уваги до життя. Воно, правда, що по теоретичній часті воно в нас вийде ліпше, але вам вони не зовсім потрібні, ті теорії, коли ви списуєте народне життя, аби тільки так вірно, як у перших ваших працях, з котрих одна буде надрукована в нашім виданні, а далі будуть друковані всі. Мені не звісно докладно, чи все це писали ви, мені навіть здається, що декотрі шкіци писала ваша сестра, але вже то одно, що вони такі живі й такі вірні,— робить велику честь вам обом, і коли ви ще будете самі цінити свої праці, порівно з своїм життям, то закасуєте всіх нас у повістях, а особливо в виображенні жоноцтва... І буде славно, як на сором тим людям, котрі так довго дивились на людське життя, а не бачили його,— як галичанки підуть в письменстві, хоть не передом, то бодай порівно з тими мужчинами, що зірвали раз навсігди з загальним галицьким недоумством ціною свого життя й становиськ, а то й свободи, найдорожчої річі над усе, і котрим не надіятися нічого, як тільки до смерті співати пісню «Каменярів».

Ще приходиться мені просити вас обох передом, щоб ви не гнівалися за мою замітку про Л[олин] (повне ім'я не буде надруковане). Це згадка ще спочатку 1876 р., значить, минуло, а головню перемінилося. Впрочім я там згадую тільки про вашу тодішню полохливість (імені, розуміється, не буде надруковано) і ваш добрий вигляд, але я ніяк не виную вас за це, чому ви самі не винні, особливо, коли ви тепер стараетесь скористати із свого положення,— тільки я зовсім не буду щадити тих людей і тих їх поступків, котрі ніяк не роблять їм честі і котрих ви боронити навіть не відважитесь, бо коли виступати против

панування одної людської істоти над другою, против несправедливості, то не треба вже зупинятися ні перед ніким і перед нічим (як завважаєте, я не пожалував в «Ребенщуківій Тетяні» рідного батька)...

Ніколи вже більше писати, бо ждуть.

Бувайте здорові. Кланяюсь щиро сестрі.

Ваш М.»

Ольга Рошкевич в листі до Франка відраджувала друкувати нарис своєї сестри, бо й Михайлина того бажала. З цього приводу Франко писав до неї:

«Панна Міня дармо буде гніватися на нас,— але шкіц її ще того самого тижня, коли прийшов,— зістав надрукований дословно з підписом Михаліна Р. Тепер уже запізний гнів і все, так що ліпше й зовсім дати спокій, особливо, що річ сама дуже вдачна і невинна, а в руки й так не швидко кому «незванному» дістанеться. Дуже би було жаль, якби панна Міня з тої причини перестала писати далі,— особливо тому, що всю відповідність за надрукування я взяв на себе і що, таким способом, моя б була вина, якби наша література втратила многонадійну писательку, якої зарід безперечно бачимо в шкіці. Розговори її, любочко, від мене і розперсвадуй¹ все дочиста, — що гніватися на ділі зовсім нізащо, і що покидати через то таку гарну роботу — ще більше нізащо. А Ти? Хіба й Ти не потрапиш написати щось подібного? Та, впрочім,— що я питаю? Адже ж сама Ти говориш, що задумуєш написати щось обширнішого. Трібуй, серденько,— я ручу, що Твоя робота не завстидається побіч наших, і вже наперед надіюся, що й сам предмет, який Ти вибереш, буде цікавий і займаючий». Тут саме повідомляв Франко, що Павлик пише листа до Михайлини Рошкевич і додавав: «Його письмо дуже мені подобалося. Думаю, що Міня перестане гніватися і що робота у вас піде далі».

Ось згаданий лист Павлика:

«Чесна добродійко!

Мені відчитав товариш те місце з листа вашої сестри, де ви стоїте над нею, і три рази кажете нам написати *виразно*, аби не друкувати вашого шкіцу, бо вгніваєтеся на смерть і не напишите нічо.

Справді ви вмієте гніватися на смерть, і чи ще й досі не минула вас бича? Коли так, то дуже жаль, бо тепер, коли вже шкіц ваш надрукований зо дві неділі тому,— вам прийдеться хіба вмerti з гніву, або — писати далі.

Однак — не гнівайтеся за порівнання,— мені здається, що й панночка усяко відвертається й борониться ніби, щоб не

¹ Переконай.

цілував її коханок, а все-таки виходить добре, коли й насилу поцілує,— дівчині того зовсім не жаль: невже ж ви на правду люті на нас, що приймили в свою збірку вашу хорошу працю?

Я переконаний, що ні, а коли вже пішло добре раз, і до того перший,— то далі піде, як по маслу, і зовсім того не пожалуєте. Тепер ви пишете може тільки про іграшку, але приїде час, коли ви в своїх повістях мусите зачепити самі живі питання, і коли іменно ті питання і ті повістки будуть вашою єдиною потіхою і місцем, де ви зможете виповідати все, що вас буде боліти, бо життя — не один золотий сон, особливо для тої людини, когда не живе з зажмуреними очима, а думає що-небудь, бодай про стосунок людей до себе. Бо: або вже зовсім не думати, або, як кажуть моралісти, бути лагідною, задуманою, ангелом, ідеалом посвячення для мужчини: — або, думаючи, критикувати все, хоть би повалився і весь світ «моральний», а критика така не дозволить уже довгого «dolce far niente»¹.

Отже, коли ви гніваєтеся на правду, то най вас там бодай сестриця поцілує і перепросить, щоб ви «обернулися й до нас ласкою своєю» і дарували нам «прегрішенія наша».

Стаття моя, про котру я вам згадував і за котру я передом перепрошував, не буде друкована доти, доки я сам не буду в вашім селі і не доповню матеріалу,— а це значить тільки, що ніколи. Розуміється, що й тоді мені не бачити «лолинських жен», т. є., вас обох.

Будьте ласкаві, малюйте ви так і вищі стани, особливо жоноту, межі котрою ви обертаєтесь,— вийде дуже славно. Я думаю, що таку роботу добре буде почати враз із сестрою, і так ви будете руські сестри Де-Гонкури або, ще докладніше, Еркманом-Шатріаном, бо, накілько я вирозумів, то ви маєте (французький) дар підхоплювати зовнішні рухи, живість людей, само життя, так, як воно показується очам (Шатріан), а ваша сестра знов більше психічні прояви, думки, застанову (Еркман): от, якраз добрий склад одного повістяра. Для сестри, думаю, тим ліпше вправлятися в таку роботу, що колись прийде навіть жити з неї, а коли тільки повісті вийдуть живі, то не трудно буде найти їм місце в журналах російських, французьких та італійських. Це, по-моєму, для сестри дуже важне питання.

Кланяюсь вам і сестрі.

Ваш М.»

26 грудня 1878 року в листі до Ольги Рошкевич Франко сповіщав про друкування «Молота»: «Видавати таких книжок,

¹ Солодке байдикування.

як сього року, нарік не будем, — увесь наш матеріал буде друкуватися в «Громаді», а ту у Львові будуть виходити самі легальні, чисто наукові брошури, котрих би поліція не могла конфіскувати... «Молот» вийде незадовго, — ще лише кінчиться друк «Пропашого чоловіка», з котрого Павлик зробив огромну повість. На кінці буде ще надрукована моя рецензія на другий том літературної «Правди» (перший, бачу, є у Тебе), а іменно на статтю Левицького (автора «Хмар», «Джері», «Причепи») «Літературне прямування новіших літератур», — пана Левицького сокрушаю вельми і висказую рішучо деякі думки, щоб покінчити спори з нашими естетиками — правдянами».

На ту саму тему писав Франко до неї 2 січня 1879 року: «На польських святах не були ми ніде і кінчимо тепер друкування нашої книжки «Молота», котрий чень буде готов сього тижня. Він буде два рази так завеликий, як «Дзвін» (около 19 аркушів)». Але ще 15 січня 1879 року писав до Ольги, що «ще була робота коло закінчення «Молота», передруку «Думи про Наума Безумовича», так що годі було писати».

В листах до Ольги Франко також писав про Павлика. В одному з листів за 1879 рік Франко зробив таку дописку, датовану 27 січня: «Інощо прийшов Павликові декрет — сидіти. Ось погань. Значить, годі му вже буде бачитися з Тобою. 6 місяців сидінки, — за 8 день має йти. Scheint sehr niedergeschlagen zu sein. Armer Mensch!»¹

Щоб уникнути шестимісячного арешту, Павлик за порадою товаришів утік із Австрії до Швейцарії, де прожив «цілі три роки — довжезні, тяжкі, тяжчі в не одному, ніж неволя в галицькій тюрмі»². До виїзду спонукала його також загроза нової кари за конфісковані «Дзвін» і «Молот». Повернувшись після трьох років еміграції до Австрії, відсидів від 22 лютого до 22 серпня 1882 року за «Ребенщукову Тетяну» і знову був відданий під суд за «Дзвін», «Молот» і женецьку «Громаду», між іншим, і за свою повість «Пропаший чоловік», але на сей раз присяжні судді звільнили його п'ятьма (на 12) голосами³.

Переходячи до змісту «Молота», треба нагадати, що, хоч він має окрему пагінацію, все ж у змісті, який склав Франко, позначена пагінація від стор. 301 до стор. 520. Як «Дзвін», так і «Молот» має підитул «Галицько-українська збірка».

«Молот» починається «піснею про рекрутське життя» («Гриць Турчин») селянина Романа Гудзмана (стор. 1—6), складеною «в дусі народної пісні й настільки талановито, що своєю вартістю не уступає найліпшим народним пісням»⁴. Далі

¹ Видається дуже прибитим. Бідна людина!

² М. Павлик. Оповідання, стор. 59.

³ Там же, стор. 59—60.

⁴ І. Франко. Нарис, стор. 248.

йде стаття Болеслава Лімановського — «Мореллі, Руссо і Маблі, соціалістичні писателі XVIII віку (стор. 7—38) в перекладі Франка, вірш М. Старицького «До молодезі» (На вас, завзяті-юнаки, стор. 38), «Voа constrictor» Франка та його ж переклад «Пісні про сорочку» Томи Гуда (стор. 62—63). Після закінчення статті Софрона Крутя йдуть два «Критичні письма галицькій інтелігенції» Франка (стор. 80—93), далі — «Вісті з України»: «Чиншова справа» Олени Пчілки (стор. 93—99), стаття Карпа Снігира з Полтавщини (стор. 99—101) та статейка про «Клопоти російського уряду з свободою» з ініціалами Е. У. під нею (стор. 101—104); далі знову вірш Старицького «До Шевченка» (стор. 104), потім — «фотографія» Михайлини Рошкевич під заголовком «Кума з кумою» (стор. 105—110), «дуже цікавий образок із життя жінок у Лоліні» — за висловом Франка¹, «Дума про Наума Безумовича» Джеджалика-Франка (стор. 110—113), «Вісті з Галичини» (стор. 113—148), а після закінчення Павликового «Пропашого чоловіка» — стаття Франка «Література, її завдання і найважливіші ціхи» (стор. 209—215) з приводу розвідки Нечуя-Левицького «Сьогочасне літературне прямування», — перша частина «Хроніки», в продовженні якої надрукована Франкова рецензія «Новий сербський місячник «Стража» (стор. 216) та «Бібліографія» (стор. 217—220).

Захоплення видавців «фотографією» Михайлини Рошкевич, що так сильно відбилося в їх листуванні з сестрами Рошкевич, знайшло свій відгомін також у такій примітці видавництва до друкованого тексту: «Картинок, схоплених з життя з фотографічною вірністю, без примішки повістярської фантазії, у нас досі майже зовсім не було в літературі, а прецінь такі картини, коли б їх списано багато, мали б не тільки огромну вартість етнографічну і язикову, але були б міркою вірності повістей артистичних та й, з другого боку, давали б до них багатий матеріал. Картинка, чи там сцена, котру ту подаємо, може послужити взірцем для подібних праць. Се не просто з уст народних списане оповідання, — а прецінь і не повістка артистична, — се немов сирий матеріал до повісті, згромаджений умілою рукою. Вкажу тільки на подібні студії і записки Решетнікова, знаменитого реаліста російського, котрий в них іменно находив відсвіження і скріплення для свого таланту. І в нашій літературі появлення цілого ряду подібних картин може багато причинитися до тверезого понимання життя народного і того завдання, яке має перед ним література. Тому то радо містимо картину в нашій збірці і бажаємо, щоб молода її авторка не покидала й надалі подібної праці» (стор. 105).

¹ Там же.

«Вісті з Галичини» складаються з восьми статейок: I. «Прожиття-буття віжомельців» з підписом *М. М.*; II. «Про комарнянських зарібників і оліярників» з підписом *Н. С.* (Андрій Кос); III. «Культурні і феодальні штуки в Снятинщині» з підписом *Т. Т. М.*; IV. «Сільські робітники Східної Галичини р. 1876» з підписом *Н. С.*; V. «Ученицька бібліотека в Дрогобичі» з датою: «Дрогобич дня 18/9 1878» і з підписом «Микита», себто Франко. VI. «Доходи і видатки вбогого священника» з підписом *Н. С.* (на основі підпису книги прибутків і видатків долинського попа Михайла Рошкевича, від дочки якого, Ольги, Франко отримав копію книги); VII. «Лихва на Буковині» з підписом О(стап) Т(ерлецький); VIII. «Зарібки і життя львівського зецера» з підписом *І. Д.* — Йосипа Данилюка, що подав Франкові матеріал для статейки.

До антимілітаристичної пісні про рекрутське життя під заголовком «Гриць Турчин» додана примітка, що, як видно з її тексту, належить Франкові: «Пісня, котру ту подаю, зложена одним вояком, простим сільським парубком. Я не важився багато її поправ'яти або перероб'ювати, бо артистична форма показує мізерною, гидкою прикрасою там, де сам простий, природний голос трафляє нам до серця. Думаю, що кожний, прочитавши сею жалібно-гумористичну поему, пригадає собі її взірці, пісні народні про «Бурлака», «Наймита», «Приймака» і пр., ті жанрові картини дивно досадного рисунку і теплого, хоть хмурного, колориту. Подібні типові образи стрічаються впрочім рідко в нашій поезії,— прошу порівнати деякі слабші проби Федьковича (недрукована поема «Новобранчик» і др.)». Ця пісня — яскравий малюнок гіркої неволі рекрута на чужині, який не може запам'ятати чужої мови при навчанні й терпить знущання від тих, що навчають його, бо не має грошей на їх частування тощо. Видавництво журналу видало «Гриця Турчина» окремою брошуркою, але прокуратура конфіскувала її, і конфіскацію затвердив львівський крайовий суд у карних справах 8 лютого 1879 року, наказавши знищити брошуру.

Героєві пісні про рекрутське життя, яку написав селянин Роман Гудзман, присвятив Франко 7 квітня 1880 року в коломийській тюрмі вірш «Гриць Турчин». В ньому поет закликав вояків учитися військового мистецтва, щоб використати його в революційній ситуації:

Муштруйся, рекруте небоже,
слізьми оружжя обливай!
Хились, корись, а тільки, брате,
оружжя з рук не випускай.

Учись владати ним, учися
стріляти цільно і в лице
безстрашно смерті заглядати:
важкого бою час іде.

Приїдесь за правду твердо стати
хлоп в хлопа і плече в плече,
приїдесь на ворога стріляти
і кров рікою потече.

На віковичную неволю,
пониження і гнет твердий,
на зло, що наче гадь несита
се кров із людськості грудей,
приїдесь стріляти й не одному
життя покласти в боротьбі.

Учися ж, рекруте, хоч прикро
не раз приходиться тобі!

Учись, щоб був ти сильним мужем,
як засвітає день новий!
Учись, щоб в ряд ти став готовим,
як крик роздасться бойвий!

Так само вийшла окремою книжечкою «Дума про Наума Безумовича. Один листок з історії рейхсрату» Джеджалика-Франка. Прокуратура конфіскувала її і львівський крайовий суд затвердив конфіскацію 10 лютого 1879 року, також наказавши знищити увесь тираж. Ця «Дума» — дошкульна сатира на дворушництво наддністрянських депутатів до австрійської державної ради, чи-то віденського рейхсрату, задресована до Івана Наумовича (Безумовича).

Гей засіли депутати
ген у Відні, пане брате, —
у віденському рейхсраті
є й рутенські депутати.

Є там славні «батьки Русі», —
се нові у нас герої,
се надія наша, — вни нас
виведуть з біди старої.

О, вни, брате, нам обчистять
не лиш тіло, але й духа
від пиянства, від лінивства
і від ґрунту й від кожуха —

геть обчистять! Будем, брате,
чисті, вільні, мов святії,
і тоді ажень для Русі
день свободи надоспіє.

На засіданні рейхсрату міністр домагається 100 мільйонів на військові потреби.

Пан міністер хоче грошей
на казарми, на гармати,
на мундири, окупац'ї, —
рейхсрат гроші мусить дати.

Після промови міністра починаються дебати. Міністр дає пачку камердинерові й велить йому вручити її депутатові Наумові Безумовичеві. Безумович просить надати йому голос.

Пан міністер тее бачить,
мислі добре му віщують:
„Безумович бере гроші,
а рутенці голосують!»

Безумович нагадує, що всяка влада від бога, що міністр просить, хоч може наказати. Правда, у нас нужда:

Наш народ страшенно бідний,
так страшенно, депутати,
що не буде вже мав далі
за що службу раз найняти!

В нас хати — свинської кучі,
а церкви мов обороги, —
люд живе в нас лободою,
аж му пухнуть руки й ноги.

З волі неба терпіли вже досить, але потерпимо ще більше, бо терпіти й коритися навчилися від батьків. Хоч як тяжко бідуємо, все-таки голосуємо за міністра, бо

Ми не були ворохобні
і не будемо ніколи, —
тре податки побільшити,
то й побільшуем поволи.

Ми австрійські патріоти, —
ми для Австрії готові
не то гроші, — кров віддати,
якби було треба крові!

Народ покірно виконує волю депутатів, тому що

Ми австрійські вірні діти,
не покинем неньки свої,
будем вірні їй до смерті, —
ні, до торби дідівської!

Промова пана-депутата кінчається проханням подачки від уряду.

Вирок львівського крайового суду в карних справах з 12 березня 1879 року, посилаючися на попередні конфіскації «Гриця Турчина» й «Думи про Наума Безумовича», а, крім того, на внесення державної прокуратури, затверджував конфіскацію статті «Лихва на Буковині» за порушення публічного спокою і повісті Павлика «Пропаший чоловік».

Заголовок статті Остапа Терлецького «Лихва на Буковині» — це переклад німецького заголовка книги професора Чернівецького університету Юлія Платтера, на матеріалі якої і написана стаття. Державній прокуратурі не подобалось те місце в статті (стор. 141), де автор висловлював жаль, що Платтер не завдав собі праці вяснити, чи, крім наведених ним «двох причин, нема дечого іншого, що висисає кров і працю мужика і через те робить його понурим і неохочим до життя. Може б він був дізнався, що, окрім попівства та панства, є ще й держава і край, які на свої потреби і видатки відбирають у мужика те, що му лишили тамті другі. Може б він був дізнався, що справді нічого мужикові так дуже й охотитись до життя після того, як йому тільки крові вицідять ті, що веселяться і живуть за нього і за себе. Може б він був дізнався, що на мужика не тільки його колишній пан дивиться як на звіря і як звірем з ним ся обходить, але що його положення економічне і соціальне і в відношенню до других верств суспільних і до держави не змінилося ні на крихіточку проти давніших часів. Як перше, так і тепер увесь тягар народного і державного життя лежить на мужикові; як перше, так і тепер він остався тим темним звірем, котрого єдине призначення — робити на других, дарма що тепер цьому звіреві дали права австрійського обивателя і убрали його в новий конституційний хомут.

Але чого не зробив сам д. Платтер, те можемо зробити ми: доложім ще третє жерело визискування народної праці до тих двох, про котрі мимоходом згадав нам Платтер; додаймо ще, що, окрім усіх тягарів, які на мужика накладає теперішня держава, теперішнє попівство і панство, він ще мусить платити податок за те, що його революція 1848 року зробила «вольним» чоловіком і що аж після заспокоєння усіх цих здирств він має право подумати про насущний хліб і для себе, то ми побачимо хоть поверховно, що не п'янство і не лінивство породило упадок народу і лихву, але що народ ізнемігся під тими тяжкими кайданами, у які скувала його господарство і його працю теперішня соціально-державна машина. На своїм кавалочку землі, котрий він уже сотні літ підливає своїм потом і своєю кров'ю, і котрий уже через те одно мусив стати його вічною власністю, він, без образования і освіти, не може зробити тільки, щоб заткати рота усім тим п'явкам, котрі так ціпко впились в його тіло. І справді! Де є такий господар, котрий вспів би з сеї землі видобути тільки поживи, щоб і тамтих заспокоїти і собі хоть що троха лишити?»

В кінці своєї статті Терлецький заявляє, що закони про лихварство не мають ніякої вартості: «Так само, як ніхто не може думати, що, закривши публічні доми, ми тим самим уже

знесемо проституцію, так само і усунувши з публічного ока лихву, ми не сміємо мати найменшої надії, що те зло, котре її викликало, буде усунене. Протівно, воно наш організм доти буде точити, доки його зовсім не розточить. Вилічити від нього може тільки господарство громадське і то лиш тоді, коли сам економічний розклад пригтовить ґрунт для його великого цивілізаторського завдання».

Як уже було згадано, після повернення Павлика до Австрії в 1882 р. і арешту за «Ребенщуківу Тетяну»¹ проти нього знову почався процес за «Дзвін», «Молот» і женецьку «Громаду».

Павлика, як видавця «Дзвона», було обвинувачено в тому, що змістом «Вістей з Галичини» й «Моеї стрічі з Олексою» він: а) намагався образами, висміюваннями, видуманими даними й перекручуваннями фактів принизити розпорядки й ухвали властей і спонукати читачів до погорди й ненависті проти урядових властей з приводу їх урядування; б) покликував і намагався спонукати їх до неприязні проти окремих суспільних класів і станів; в) висміював і принижував науки й обряди признаної в державі релігії і г) принижував і намагався захитати правові поняття про власність...²

Щодо статті «Лихва на Буковині» в «Молоті» видавець а) намагався змістом статті, знаючи її, викликати погорду й ненависть проти державної адміністрації і б) спонукати читачів до неприязні проти окремих класів і станів суспільства, — а друкуючи в тій самій брошурі статтю під заголовком «Пропашій чоловік», сам якої є автором, в) висміював і принижував інституцію подружжя, г) намагався спонукати читачів до неприязні проти окремих станів і класів суспільства, д) порушив доброзвичайність і соромливість разючим способом, що викликає публічне спокушення»³.

В мотивах обвинувачення говориться, що в статті «Вісті з Галичини» в журналі «Дзвін» видавець «піддає під суд публічної опінії випадки зловживань з боку попів і урядовців». Автор засуджує усе духівництво й увесь стан урядовців.

Павлик виступає проти поділу людського суспільства на класи і стани, проти релігійних обрядів, а головнo проти духівництва і старається викликати проти нього загальну ненависть.

Про це свідчить уривок на стор. 255: «Не штука то за чужу криваву працю оправляти в золото книжки, говорити про п'янство та лінивство, коли вам добре діється, ви попи любите не

¹ Переписка М. Драгоманова з М. Павликом, т. IV (1882—1885), Чернівці, 1910, стор. 26.

² Там же, стор. 43.

³ Там же.

народ, але його працю, ви любите на братові шкуру, а не душу, — та й лупите по закону». — На стор. 263, пишучи про зловживання судді й висловлюючи жаль засудженого на кару за крадіж селянина, говорить: «Злодії, всі злодії!» через це очевидно ображає увесь стан суддів і підбурює проти нього.

У статті VII (стор. 273), описуючи судове й поліційне слідство проти соціалістів, закидає урядовим властям, що пригнічують людей, здирають податки з них так, як попи, й осміює трус, проведений у Павлика.

Говорячи на стор. 276 про засуджених крайовим судом соціалістів, малює поведінку з ними як різку несправедливість і обурливу кривду, — бо пише: «кожний розумний та сумлінний чоловік все то собі занотує, що судові пани за правду людей замучили». «Та же то не дурень вигадав, що за правду б'ють, карають». «Ой біда тепер людем зарібним, бо всякими штуками їх здирають, а вже ті попи то найгірше далися людем в знаки».

Та сама деструктивна тенденція міститься в статті «Моя стріча з Олексою!» І тут у приступному стилі на тлі сільського життя автор вводить соціальну справу за предмет розмови й, обговорюючи ведений у Львові соціалістичний процес, ображає урядові власті і спонукує до ненависті проти заможнішого класу та проти урядовців. Опісля переходить на поле соціалістичної пропаганди, вихваляє напрямки соціалістів, звернені проти суспільства: звернені на повалення власності, твердячи, що лише зіпсовані люди, дармоїди, деруни стоять на перешкоді перетворення суспільства згідно з їх принципами¹.

У відступі «Лихва на Буковині» в «Молоті» поданий зміст наведеного вище уривку, а далі йде таке мотивування: «Отже згадана брошура підбурює очевидно пристрасним способом проти адміністрації і проти окремих станів і класів суспільства. А в статті «Пропащий чоловік», сам якої є автором згідно з власним признанням, він малює в оповіданні очевидно видуманих фактів, яскраво та артистично, немов би попи під позором навчання і уморальнення народу, самі ширили неморальність і, обманюючи, обдирали народ, — подружжя називає примусовою проституцією, а визначаючи стосунок молодого хлопця до заміжньої жінки, в якій жив, ображає публічну доброзвичайність разючим і спокусливим способом»².

Обвинувачують Павлика також у випадках у «Дзвоні»³ проти попівства і урядовців держави, зокрема в статті «Мої і людські гріхи» Анни Павлик. Підкреслюється, що спрямування Павлика до повалення законних понять про маєток і влас-

¹ Там же, стор. 46—47.

² Там же, стор. 48.

³ Там же, стор. 48—49.

ність, скасування станів і класів суспільства, витиснення всякої релігії і взагалі викликання загального замішання і перевороту суспільних відносин ілюструють також і інші статті в брошурі «Молот», а саме «Мореллі, Руссо і Маблі», «До молодезі», «Пісня про сорочку», «До Шевченка»¹.

В моїй бібліотеці є примірник «Молота» з державної прокуратури за австрійського панування. В ньому маємо закреслення червоним олівцем на стор. 8, 9, 10, 12, 14, 17, 19, 20, 32, 37, 38, 62, 79, 100, 104, 119, 127, 141, 144, 151, 152, 154, 160, 161, 162, 163, 164, 165, 166, 167, 168, 177, 182, 185, 186, 187, 193, 194, 195, 196, 197, 198, 199, 200, 201, 202, 203, 204, 205, 206, 207. Починаючи з 151 сторінки, усі закреслення зроблені в «Пропащому чоловікові» Павлика. Закреслення зроблені вже після конфіскації творів «Гриць Турчин» і «Дума про Наума Безумовича», як окремих передруків з «Молота», в яких урядовець державної прокуратури, що переглядав книги, уже не мав потреби робити викреслення. Дві дальші речі, що підпали конфіскації, а саме «Лихва на Буковині» й «Пропащий чоловік», і чотири згадані лише в акті обвинувачення Павлика за «Дзвін» і «Молот», а саме «Мореллі, Руссо і Маблі», «До молодезі», «Пісня про сорочку» та «До Шевченка», помічені в заголовках синім олівцем.

«Пісня про сорочку» (Томаса Гуда) — це переклад Мירו-на-Франка. В перекладі закреслена друга строфа:

Робити — робити — робити,
як скоро лиш кури запіють, —
робити — робити — робити,
аж звізди крізь стріху затліють.

О, радше в турецькій неволі
у каторзі лютій згинати
і стратити тіло й душу,
ніж тут таку муку приймати.

Під віршами «До молодезі» й «До Шевченка» стоїть підпис: «St...», тобто Михайло Старицький. У київському збірнику 1908 року «Поезії М. П. Старицького» надрукований вірш «До молоді» з датою 1876. В збірнику вірш позбавлений революційної сили. Тому подаю його первісний текст, четверта строфа якого закреслена червоним олівцем:

ДО МОЛОДЕЖІ

На вас, завзяті-юнаки,
борці за щастя України,
кладу найкращії думки,
мої сподівання єдині.

В вас молода ще грає кров,
у вас не знівечені сили,
не вигасла в душі любов
непідкупна за люд похилий.

¹ Там же, стор. 49—50.

Не занежайте ж ви її,
не розгубіть по світу все,
нехай вона ваш дух гартує
у невсипущій боротьбі!

Бо стоголовий людський кат
лютує — дужчає щоднини...
Не можна тратити і хвилини,
поки ще стогне темний брат.

Поки живий, мерщій несіть
сліпому світиво просвіти,

і в серце, смертію повите,
живу надію закропіть.

Вшануйте рідну його річ,
назвіть без хитрощі своєю,
і розженіте над землею
ви непрозору, глупу ніч.

Най кат жене, а ви любіть
свою окрадену родину, —
за неї сили до загину,
а навіть душу положіть!

В наведеному вірші бачимо сильний вплив Шевченка, якому Старицький присвятив кілька віршів у своєму збірнику, — між ними вірш «По виході празького видання Т. Г. Шевченка» з датою 1875:

Читаю знов святі глаголи
великомученика я,
й такою тугою ніколи
ще не пеклась душа моя:

немов образа та кривава
мене у пазурях трима, —
у їй і кривда, і неслава
й срамотня пляма від ярма!

Навіть перша строфа не повністю проходить в його першій редакції. Наводимо головні місця цього вірша:

ДО ШЕВЧЕНКА

Читаю знов тяжкі глаголи,
ридання, мучення співця;
такої муки ще ніколи
не спочував на серці я!

Ти вік страдав, гірку пив чашу,
та хоч з надією умер
на слухний час, на волю нашу!
А от устав би ти тепер

та подивився на ту волю,
які ми стали козаки!
Либонь з невтерпного болю
твої б розпалися й кістки!

Плати за все: за суд неправий,
за зроблений на тебе ж бич,
за військо те, що в час кривавий
зідре три шкури з твоїх пліч,

за шмат землі ще предківської,
за хату вбогую твою,
за сіль, за чарку ту гіркої,
за жінку та дрібну сім'ю...

Хирій, здихай в хліві, в полові,
поки зрабують і той гній...
Навіть на рідній своїй мові
сказати слова не посмії!

Забудь її, і пісню тую,
що мати скорбная вела,
щоби на спогадку лихую
вона тебе не навела!

Забудь ймення України,
зречись дідів своїх, батьків,
всієї кривної родини,
пошійся в шкуру ворогів,

начни душити свого ж брата;
тоді ще може як не як
од трапези лихого ката
й тобі дістанеться кістяк!..

Не то, — штемпований і голий
блукай, поки зійде зоря...
Так от такої, батьку, волі
ми дочекали от царя!

Найбільше об'ємом у «Молоті» було оповідання Павлика «Пропащий чоловік». Два перші оповідання Павлика — «Юрко Куликів» і «Ребенщуківа Тетяна», вміщені у журналі, побудовані як спогади автора, оповідання «Пропащий чоловік» — як спогади головного героя оповідання, поповича Кольця, студента віденського університету. Це людина, що відважилась на самогубство. Перед очима проходять роки дитинства з часу навчання в народній школі в Косові, в гімназії в Коломиї і в університеті у Відні. Змальовані відносини його батька — попа до селян, шкільні відносини в Коломиї, коломиїський мітинг восени 1874 року, коли засновано «Общество им. Мих. Качковско-го», мітинг у Галичі 1875 року, епізоди з життя народовецьких і так званих москвофільських студентів у Відні тощо.

Перший раз ці три оповідання Павлика вийшли окремим виданням в Чернівцях 1909 року під заголовком «Оповідання» й зустріли досить неприхильну рецензію Дениса Лукіяновича. Надруковані оповідання були початковими творами, літературними спробами. Якщо їх вважати лише за літературні спроби, рецензент признавав, що сміливість у вислові, а ще більше в порушуванні сучасних питань, добирання сюжетів, щира прихильність до народу й чиста народна мова «при дальшій праці автора дали б були йому можливість розвинути свій балетристичний талант»¹.

«Передне слівце» Павлика до «Оповідань» характеризувало їх як «подекуди історичні документи», тому й автор надрукував їх «без зміни, він думав, що «незважаючи на їх давнину», вони й в 1909 році мали певний інтерес, бо ж і справи, зачеплені в них, а саме: мілітаризм, статеве питання в нашій народі та «відносини нашої інтелігенції до наших селян — і досі не рішені настільки, аби їх не можна було чіпати подібно». Павлик ставив «Пропащого чоловіка» вище «Ребенщуківої Тетяни», мотивуючи ось як свій погляд: «Героїв, як попович Кольцо, тепер серед нашої молодіжі сотні, лише з тою різницею, що вони менше совісливі та й такі, котрих мається не за пропащих, а за найнадійніших дітей Неньки України, чи «святої Руси». Критикованих же Кольцем патріотів 70-х років минулого століття тепер у нас — тисячі, лише з тою різницею, що коли тамті визискували наших селян ярко — беззаконно та й лаяли їх, маючи себе за щось зовсім інше, то теперішні наші патріоти (всіх відтінків) — луплять наших селян «по закону» (коли не державному, то в усякім разі «національному») та в далеко більших розмірах, — під найрізнішими формами й фірмами, — але за те хвалять їх під небеса, мають за своїх братів, майже за одно з собою, хоч і пруть лавою на теплі ста-

¹ Літературно-науковий вісник, Київ, 1909, кн. IX, стор. 584.

новища «просвітників — проводирів народу» та й уважають за свою першу патріотичну завдачу — добиватися таких посад якнайбільше, — тільки, аби стало для всієї нашої «інтелігенції», теперішньої та й грядучої (бодай українського напрямку)»¹.

Конфіскація книг журналу, життєві злидні і їх наслідки не дали йому закінчити «Вихори». Оповідання Павлика Франко ставив дуже високо, бо «всі три дуже оригінальні і при всіх хибках композиції дуже цінні з літературного боку»².

Про зацікавлення журналу слов'янщиною свідчать не тільки статті Софрона Крутя-Василевського, але й рецензія Франка на новий сербський місячник «Стража», в якій рецензент пише, що місячник «надто теоретичний, надто відірваний від сербських обставин і життя сербського народу». Рецензентові дуже бажалося «прочитати і пізнати з нього бодай почасти, як живе сербський народ, які його звичаї, ступінь розвитку, бажання і статки, — а із «Стражі» цього не бачимо». Між белетристикою був і «трошки запізнений» переклад «Ревізора» Гоголя, «а не бачимо ні одної картинки, ні одної повістки з життя сербського народу, що для нас було би найцікавіше. Між її дописями є й стаття Лаврова «О завданнях робітницького соціалізму», і коротенька характеристика життя румунів, і обширна стаття про «наслідки війни», і стаття про німецьких соціал-демократів, а нема нічого про сербського мужика, робітника та хлібороба. Між науковими статтями є обширні «Літературні письма» д. Тод. держані зовсім абстрактно, «на висоті теорії», є цікаві і дуже важні виїмки з писем знаменитого сербського діяча-мислителя Світозара Марковича про виховання і соціалізм, є і популярне представлення добутоків наукових (статті про «матерію» і «силу»), але нема нічого про економічний стан сербського народу. Хоть і як нерадо, а мусимо пожалуватись на редакцію «Стражі» за сесю хибу; представлення життя і економічних обставин сербського народу принесло би безперечно і для самої сербської інтелігенції немалу користь і для нас, не знаючих майже зовсім життя братнього сербського народу, зробило би «Стражу» цінним і важним здобутком». Зокрема Франко дякував редакції за статті «про матерію і силу» та за друкування «прехороших, багатих думками, живо і зрозуміло писаних писем Світозара Марковича», домагаючись докладної статті про нього, що познайомила б «ширшу слов'янську громаду з його роботою і заслугами».

Із змісту «Молота» на перше місце висуваються критичні статті Франка: два листи з серії «Критичні листи про галицьку інтелігенцію» і «Література, її завдання і найважливі ціхи».

¹ М. Павлик. Оповідання, Чернівці, 1909, стор. 4—5.

² І. Франко. Нарис історії українсько-руської літератури, стор. 248.

Свій перший лист про галицьку інтелігенцію Франко починав з того, що деякі товариші прохали його проаналізувати галицьку інтелігенцію «на підставі тих фактів і тих документів публічних (видань, газет), котрі всім звісні і кожному доступні». Починаючи роботу, автор писав про своє ставлення до неї: «...нам вона найпотрібніша і найлегша вже через те саме, що, стоячи з боку існуючих «партиї», відбиті обставинами і власною волею від загального типу тої інтелігенції, можемо слідити і аналізувати її роботу спокійно *sine ira et studio*¹, можемо послугуватися зовсім науковим, натуралістичним методом, котрий надає найбільшу певність на те, що виводи наші будуть вірні, що наша характеристика правдиво підхопить усі ціхи, усі признаки суспільного типу теперішньої галицької інтелігенції».

Про тодішні партії Франко в своєму першому листі про галицьку інтелігенцію писав: «Галицька інтелігенція ділиться (се значить: вона сама себе ділить) на дві партії: клерикально-общеруську і ліберально-народову. Послідніми роками заговорили о третій, посередній партії, званій австріяцько-рутенською, але мені досі не лучалося бачити ані одного чоловіка, котрий би одверто признався до такої партії. Общеруси не признаються до неї задля своїх централістично-московських намогів, хоть не раз, для інтересів приватних (нагадаю тільки рейхсрат), грають в дудку німецьких централістів. Народовці, котрі вже звиш 15 літ клепочуть про «самостійність» (немов би се була річ така непевна, котру конче треба доказувати, або немов би хто відбирав їм її насилу), тим самим уже не хочять чути о ніякій спеціально-рутенській партії. Ба, цікава і потішна річ! Народовці в гніві прозивають общерусів «рутенцями», а общеруси народовців і соціалістів! Назва «рутенець» у одних і других значить щось згїрдного, немилого і грає роль обглоданої кості, котру одна партія кидає другій і навідворіт. Очевидна річ, що в основі тої комедії мусить лежати якесь недорозуміння, котрого зверху ніяким способом не мож прояснити. Але коли глянемо ближче на голу дійсність, пізнаємо людей, кидаючих, мов пилкою, тим згїрдним прізвищем «рутенець», то відразу стане нам ясне ціле діло»².

Франко твердив, що весь рух так званого «відродження» в Наддністрянщині від 1848 року, за винятком коротеньких жвавих хвилин на самому початку, «відзначається дивною пустотою мислі, пустотою бесіди і пустотою діла. Цілий тридцятилітній протяг нашого «відродження» не зробив ані одного значного писателя або ученого, ані одного розумного політика,

¹ Без гніву і упередження.

² І. Франко. Критичні письма о галицькій інтелігенції. «Молот», стор. 80—81.

ані одного діяча на полі освіти, виховання, публіцистики, — словом, не зробив нічого такого, що би могло свідчити о правдивім, здоровім життю інтелігенції. Правда, були у нас за той час домашні «пророки», «поборники», «отці народа», але коли придивимся їм ближче, то побачимо, що один удостоївся назви «пророка» не за свою діяльність, а за свої гроші, другого величають «отцем Русі» за його німецький титул «барон», третій славиться тим, що вміє дурити народ у очі псевдонаукою і псевдонародолобством, а поза очі величає той сам народ «хамами та мургами, задля котрих не варто й раз рота отворити». Правда, були в нас за той час і поети та писателі, «соколи та орли Русі», Дідицькі, Гушалевичі, Стебельські, був Данило Млака і Федькович, але в найбільшій часті з них усе було, крім здорової, свобідної, поступової думки, крім інтересу до дійсного життя, до живого народа, і, розуміється, крім знання того народа. А один-однісенький чоловік, що не знати відки прибукався в той душний світ, Федькович, показав на собі найцікавіший примір того, що таке галицька інтелігенція. У нього було все те, чого не мали галицькі «орли та соколи»: був талант, свіжий та саморідний, була спосібність зазирати безпосередньо в самі глибокі тайники життя народного і людської душі, було знання народних звичаїв і народних типів, було знання бесіди людової і той чаруючий дар приймання людських душ, котрого не дасть ніяка наука і ніяка рутинна, — і ось той чоловік дістається між галицьку інтелігенцію, живе між нею, — а за кілька літ з давнього Федьковича остався тільки мізерний наслідувач Шевченка, нічим не оригінальний, окрім бесіди, — остався ще мізерніший драматик, пародіюючий Шекспіра та засновуючий драми на фантастичних, гарячкових споминах «Вічного жида» Ежена Сю. А се все безперечно діло галицької інтелігенції»¹.

З 1848 року «всі «партії в нас кричать про потребу народної освіти», а не беруться за неї. «Ми бачимо, як галицькі народовці кричать уже віддавна о самостійності малоруської мови, а й досі для затвердження цієї самостійності не видали ні словаря, ні граматики, а говорячи о своїй бесіді, покликаються тільки на німців, росіян, чехів та поляків! Ми бачимо, як галицькі общеруси, хоть віддавна кричать о единстві «руської» бесіди, о потребі введення великоруської літературної мови у нас, — і досі не вміють по-великоруськи, не знають абсолютно ані одного з чільніших великоруських писателів, а свої елюкубрації пишуть таким язиком, якого ніхто в світі не чував і котрий самі великоруси мусять переводити на великоруське»².

¹ Там же, стор. 81.

² Там же, стор. 81—82.

Франко зазначає, що вже те, що останніми роками селяни почали відвідувати з'їзди і збори, можна назвати успіхом: «А що, проше пана, та там щось говорили, — вже-м забув, що такого, ну, ксендзу Наумовичові многая літа співали, та й по всьому». Далі йде оповідання Франка як очевидця: «Я й досі не можу забути тих селян, що 1876 були на загальних зборах «Просвіти». Посадили їх у передній ряд, — ладно. Почалося балакання, — ех, як почали різні правники, педагоги, панотці та «високоповажники» рубати по-своmu, — і параграфи видобувають і «личності» і формальне трактування, — спорять, говорять та й ще о голосу просять, а все пан-біг знає про що. Селяни сидять-сидять, слухають-слухають, крутяться на кріслах, далі встають і прощаються, — «мусимо-ді йти, — треба ще нині домів вертати». — «А що, може би й ви що сказали від себе? Ось ту говорено о книжках, — яких би ви книжок найбільше потребували?» — каже один з виділових. Селяни поставали тихо, — далі один каже: «Та ми би просили, якби мож таку книжку... щоби там були наші права, щоби так нарід не здирали». Бідні просвітяни не почувли важкої пощочини, котру завдало їм тото просте слово селянина, і почали плескати та кричати браво, а коли селяни, зачудовані «дивною панською поведінкою», вийшли, — один сейчас поставив внесок — перевести і видати в книжочках «Просвіти» уставу громадську, котрої-ді самі селяни домагалися. Сесь факт, — писав Франко, — дуже характеристичний. Він показує, з одного боку, як бачить і як розуміє наша інтелігенція потреби народа, а з другого, — чого домагається народ від інтелігенції, чого жеде загалом від науки, від літератури, від поступу»¹.

З усього цього Франко зробив висновок, що «наші партії се свого рода фата моргана, оптична луда, котра обом сторонам показує різниці, котрих в дійсності майже зовсім нема. Основа обох наших партій — одна і тота сама, а різниця між ними чисто формальна. Чи одна має верх, чи друга, — для народа користь з того однака — ніяка. Але яка ж се основа обох партій? Що се за ґрунт, на котрім вони виростили? Сесь основа — се *лібералізм*, або радше *буржуазні інстинкти*, котрі зароджуються в нашій інтелігенції»².

Відносно того, що народовці визнали свій лібералізм устами Федора Черногори (Данила Танячкевича), Франко навіть «зовсім або й не зовсім фантастичну розмову»: «Вже сама назва «лібералізм», — писав Франко, — характеризує дуже добре людей, котрі до неї признаються. Що вона властиво значить, яке поняття виражає собою, що належить конче до сього

¹ Там же, стор. 82—83.

² Там же, стор. 83.

поняття, а що ні, — сього нам певно ні один ліберал не здужає сказати. — «Як то ні, — ми прецінь за свободою, — сама назва показує се!» — відповідь перший-ліпший ліберал. — Отже, приміром, по-вашому, рядові вільно в одній хвилі всі ґрунти і фабрики оголосити власністю громадською замість приватною? — питаєте ви. — «Що, — крикне ліберал, — а се по-якому? Та ж се нарушення святого права власності! Право власності — се природне право, — ми за правом власності, добродію, ми не радикали, не червоні!» — Га, то ви певно робітникові признаєте і даєте всю вартість його денного зарібку? — питаєте знов. — «Як, — відповідь ліберал, — всю вартість? А се по-якому? Я даю йому то, за що ся з ним згоджу, — я прецінь ліберал, — силувати го не силую: ставай до мене на роботу, — у мене, добродію, вольна угода!» — Ага, — скажете ви, — то певно ви приймаєте на роботу лиш таких, що мають і самі свій ґрунт, своє господарство, — що, значиться, можуть піти до вас і не піти, як їм схочеться. — «Е, ні — відповідь ліберал, — я таких не приймаю, — такі і дорожче жадають і пліхше роб'ять, — бо що, вони там о той заробок не так дуже й стоять. Але як один з другим bestія пропуститься, не має відки що взяти, о, то тоді робить, що твоя пара, — і возьме всьо, що му даш!» — Ба, але де ж ту на такий спосіб «вольна угода», коли його голод силує?.. — питаєте ви. — «Е, що, — відкаже грубо ліберал, — я го не силую, — а має охоту здихати, ну, то му того ніхто не боронить!»

«Із сеї зовсім або й не зовсім фантастичної розмови, — писав автор, — можна зложити цілу характеристику західно-європейського лібералізму. Як бачимо з самого її початку, — лібералізм виходить з основного поняття вольності, свободи. Свобода безперечно хороша річ, ні не річ, а поняття, але се поняття таке широке, що остаточно се слово стає для вираження всіх його відтінків затісне. Хотячи розуміти, як ся належить, тоту свободу, треба все означити докладно її границі, а сього лібералізм не робить в теорії, лиш на ділі. В теорії свобода, рівність, братерство, — а на ділі «святе право власності», «вольна угода» з голодним робітником, а кінець кінців одне велике, широке і глибоке «Я», котре обминає, прикриває і задавлює всю прославлену свободу. «Я не силую», «я маю», «мені вільно» — ось вічний рефрен усіх ліберальних бесід. Кождий старається якнайбільше поля займити для власної свободи, а до других йому байдуже, — як «маеш» і ти, займай собі, а «не маеш», ну, то про мене вольно ти втопитися, вольно й повіситися, — у нас прецінь силування нема, ми ліберали!

Зберім же коротко всі важніші ціхи західноєвропейського лібералізму. Передовсім — неозначеність основного поняття свободи, а з другого боку, тісне, сліпе самолюбство — а відси,

конечно, виходить багато напівсмішних, напівсумних супротивностей межі словами а ділами. В бесіді вони часто люб'ять широкі, розмашні фрази, грімкі слова, — а на ділі вони крайні матеріалісти, консерватисти та самолюби. Сеся дволичність підточує і підгризає всю їх натуру в самій глибині і видна в кождім їх поступі, надає всім їх ділам ціху нерішучості, необдуманості і недовговічності».

Охарактеризувавши західноєвропейський лібералізм в усіх його проявах у приватному та громадському житті, Франко зазначив, що «лібералізм у всіх західноєвропейських державах найбільше значіння має яко партія політична; його політичні діла і цікавіші і далеко важніші для характеристики від діл домашніх. Але кождий, хто уважно прослідить історію європейського лібералізму, мусить признати, що вона око в око потверджує кожде слово, котрим я інощо націхував сю цікаву прояву наших часів».

Коротко висвітливши столітню історію лібералізму у Франції, автор зазначав, що «народ, проста, необразована маса в своїх кривавих революціях ставить державі і всій людськості великі, святі проблеми та завдання: свободу, рівність, добробуток, братерство, працю, — народ лле кров за тоті високі засади на барикадах і по всіх кінцях світа, народ поборює і валить в порох елементи реакційні, шляхту, привілеї, цехи, темноту і нелюдськість середновічну, і скінчивши тоту велетну працю, — немов утомиться і здає своє велике діло в руки своїх провідників, освічених, інтелігентних лібералів, тих, що в війні не лляли кров, а радили, кричали і гуляли. Ось вони й починають вести його по-свойому, — але куди їм, карликам-самолюбам, справитися з роботою велета? Вони навіть поняти її не можуть, і ось починають різати її на кусні, примірювати до себе, до власних вигід, а далі й повертали на неволення того самого народа, що їх у хвилі слабості поставив над собою. Народ терпить, хмари надтягають, буря грозить, — ліберали не видять нічого, вони майструють, ріжуть, пор'ють велетну революційну роботу, щоби з неї вшити мізерний, смішний куртак ліберальної монархії. Але ось буря зривається, — знов народ бореться, лле кров, знов силується подерти тісний куртак, добути собі таку одержу, в котрій би «всім було вигідно, всім було добре», — і знов, нещасний, дає її на роботу до давнього майстра — партача. Ось сенс моральний історії французького лібералізму!».

Лібералізм кожної країни в основі такий самий, і змінється тільки його форма відповідно до обставин, серед яких він з'явився¹.

¹ Там же, стор. 86.

Франко схарактеризував лібералізм як перехідну фазу від феодалізму. На думку Франка, лібералізм, як перехідна стадія, не зможе існувати стільки, як феодалізм або абсолютизм, бо він не може признати певного принципу з усіма його послідовностями. «Лібералізм держиться тільки компромісами з різнородними, ворожими собі силами, а скоро тільки випаде з тої ролі і схоче держатися твердо якої-небудь одної засади, — стає або попівсько-феодальним або радикально-соціалістичним».

Називаючи наддністрянський лібералізм «буржуазними інстинктами», Франко пояснював, що лібералізм, який на заході відживав уже свій вік, в Наддністрянщині щойно народжувався, поставав «з каламутної мішанини клерикалізму», вузькоглядства та мертвого формалізму... Недостача видержки в діланню, страх перед критикою, перед аналізом і одвертим висказом своїх засад, фразерство і крутанина логічна надають нашому недавньому лібералізові ще туманніший і неясніший вид, ніж на Заході. Недостаточне наукове образование наганяє їм великого страху перед усякою смілішою думкою, в кождім, бодай що-то живім, нерутиннім слові бачуть революцію, руїну порядку, віри, моральності, між тим і самі не вміють докладно об'яснити поняття тих святих і високих річей».

Правда, кожна з обох наддністрянських партій «має деякі свої складники, а властиво, що в одній переважає примішка клерикально-консервативних, а в другій національно-консервативних елементів. Але в ґрунті сесі примішки мають значіння лиш тоді, коли обі партії спорять о дрібниці, о формальності; скоро йде о яке-небудь важніше діло, — вони стають разом (пригадую відносини обох партій до соціалістів), або хоть і в спорі, а роб'ять так, що одних і других робота майже на одно виходить. Особливо тривоги послідніх років багато причинилися до того, щоби розкрити перед нашими очима той спільний ґрунт, на котрім стоять обі партії, щоби показати ясно, куди клониться розвойовий хід нашої інтелігенції»¹.

Перший лист його кінчається висновком: «Для нас, стоячих осторінь від обох партій, се діло дуже важне бодай тим, що показало нам, з ким маємо діло, що доказало ще раз велику історичну правду: не поединчі люди викликають факти історичні, — а обставини і факти творять та викликають людей. Теорії та погляди не приймаються там, де нема для них відповідного ґрунту так, як щей грушки не прийметься на вербі, — і най собі «Правда»² та «Слово»³ і сто раз говорять, що сякі-такі «ізми» — у нас екзотичні рослини, викликані сякими-такими махінаціями та агітаціями, — то таки вони самі з своїм

¹ Там же, стор. 86—87.

² Народоверхський літературно-науковий двотижневик.

³ Політичний орган так званих «москвофілів».

лібералізмом, вони самі, станов'ячі зав'язок буржуазії по образу і подобию західноєвропейському, збивають доразу свою балаканку»¹.

В другому своєму листі Франко ставить питання, як і з якої причини зародився наддністрянський лібералізм: «Всякому, хто пильно вдивлюється в історичне життя, в хід розвитку якогось народу, — ясно доразу, що всякий новий напрям, нові відносини і погляди серед нього проявляються аж тоді, коли завершиться яка-небудь переміна в економічних та політичних обставинах життя того народу. Заким новий напрям думок прорветься наверх, заким він запанує і надасть усьому свою підрубку ціху, то ґрунт його економічний та політичний мусив уже бути давно готовий. Значить — переворот духовий та літературний усе наступає по перевороті економічнім».

Франко писав, що 1848 рік у Наддністрянщині зробив рішучий переворот і в економіці, і в політиці, і в літературі, також «в перевороті 1848 року треба шукати джерела нинішнього нашого лібералізму». Характеризуючи життя інтелігенції до 1848 року, автор блискуче з'ясував значення виходу «Русалки дністрової» й творчості Маркіяна Шашкевича. В дальших листах Франко мав на увазі з'ясувати причини, що породили лібералізм, але припинення видання журналу перервало й хід думок Франка про це питання.

Друга критична стаття Франка під заголовком «Література, її завдання і найважніші ціхи» написана з приводу ніким невідомої статті «Сьогочасне літературне прямування», вміщеної в літературно-наукову частину «Правди» 1878 року. Автор статті звів літературні напрямки до трьох принципів, а саме «принципів реальності, національності та народності» кожної нової літератури, й закінчив висновком: «Нам потрібна своя українська література». Франко знав, що автором статті був Іван Левицький. Націоналістична стаття Івана Левицького викликала різко критичну статтю Франка під заголовком «Література, її завдання і найважніші ціхи», вміщену в «Молоті».

Відкидання Іваном Левицьким російської літератури привело його до твердження, що «в Галичині, де не було великоруської літератури, українська література розвивалася самостійніше й нормальніше», ніж у колишній царській імперії. З приводу цього Франко висловився: «Чесний автор мусить бути українець², не галичанин, і певно знає галицьку літературу тільки з оповідання, коли може говорити о її самостійнім і нормальнім розвитку. Впрочім воно і в тім питання, що хто розуміє під самостійним розвитком. Коли розуміти під само-

¹ Там же, стор. 87.

² Наддніпрянець.

стійним розвитком пuste балакання о самостійності, а під нормальним розвитком — не обтяжування голови ні знанням ні власною думкою, — ну, то я готов признати, що наша галицька література в такому розвитку зайшла дуже далеко. Очевидно, — чесному авторові так важко дався в знаки гніт московський (чи урядовий, чи літературний?), що навіть його на думку, зовсім односторонню і неправдиву, що, де нема московського гніту, там нема ніякого гніту, там, значить, іно жий та будь та розвивайся! Коли б чесний автор був у Галичині і бачив у нас свої гніти і гнітики, то порозумів би швидко, що так надто самостійно і нормально й нам нікуди розвиватися»¹.

Відносно самостійності української літератури Франко писав: «Чесний автор статті в «Правді» мучиться і доказує, що література українська має бути зовсім самостійна і відрубна від московської. Для кого має бути ця відрубна література? Чи для самої інтелігенції? Очевидячки, — ні, бо інтелігенція, вже коли хоче бути інтелігенцією, не може замкнутися в тіснім кружку одної літератури, але мусить студіювати, читати і порівнювати й твори інших літератур, московської, німецької, французької і проч. Значить, — ту відрубності не заведеш, бо ту головна ціль — іменно якнайбільший космополітизм думки і научної праці. Значить, — така відрубна література може бути тільки для народа, для маси, що не знаючої другої бесіди. Але іменно тому, що маса тота не знає ніякої другої бесіди, — то й ніяка друга література для неї неможлива, бо маса її попросту не зрозуміє. Значить, — ніщо й доказувати самостійність і потребу самостійності, бо вона доказана самим тим фактом, що так є і інакше бути не може»².

З приводу того, що автор статті «Сьогочасне літературне прямування», говорячи «про гніт московщини над українщиною», змішував літературу з державою, тобто з урядом і жандармами, Франко запитував: «Що тут винна московська література (розуміємо під літературою її найпередовішу, найчеснішу часть, про котру тільки й може у нас бути бесіда; доноси різних Каткових та глагольствія слав'янофілів ми сюда не вчисляємо і наслідувати їх нікому не радимо)? А коли московська література на вас, українську інтелігенцію, мала який вплив, коли вона вас куди-небудь повела, — га, то самі на себе нарікайте, що не виробили своїх власних, сильніших течей мислі, і розбирайте, чи вплив чужого був добрий, чи лихий. А такого розбору в чесного автора нема, хоть вплив московської літератури на українську інтелігенцію він, очевидячки,

¹ І. Франко. Література, її завдання і найважніші ціхи, «Молот», стор. 211.

² Там же.

признає. Розуміється, — держава московська, її жандарми та чиновники і їх гніт на всяку свобідну думку — одно діло, а література російська з Гоголями, Белінськими, Тургенєвими, Добролюбовими, Писарєвими, Щаповими, Решетніковими та Некрасовими — зовсім друге діло. І що ще дивніше! У чесного автора бачимо (не виразно, а немов з-за сита) таке поняття: ставаймо несупротив московської держави, чиновників та жандармів, а против московської бесіди та московських писателів, котрі-ді і по духу і по думкам нам — чужина. Се так значить, як коли б хто казав лишати в супокою того, хто нас б'є, а термосити того, хто хоть і сам слабій, силуєсь нас боронити»¹.

А що українські народовці безупинно балакали про самостійність, то Франко заявляв, що «всяка самостійність не там, де більше крику, а там, де більше самостійної, розумної праці, а де має бути бесіда про таку працю в повнім значінню слова, там треба вперед добути собі повну свободу політичну і суспільну, без котрої й праця вільна та широка — зовсім неможлива»².

Франко закинув авторові статті догматизм його літературних принципів, їх неясність, яку автор намагався приховати голосними фразами, і вказав, що найбільш цінне в літературі освічених народів: «Уважаємо їх (літератури — *Ред.*) більше або менше докладними і живими відбитками сучасного життя народного; цінімо їх тим вище, чим ясніше і свідоміше вони вказують того життя. Тисячні естетичні правила поставали і щезали в протягу століть, — для нас вони зовсім пропали і стали пустою формою; головне діло — життя. Значить, література і життя мусять стояти в якійсь тісній зв'язі. Се за всі віки виказує фізіологія і психологія, котрі кажуть, що кожний чоловік лиш то може робити, говорити, думати, що вперед у формі вражінн дійшло до його свідомості, — і відтак тоті елементи може комбінувати, складати, ділити і переформовувати; але щось *зовсім нового*, зовсім відорваного від світа його вражінн чоловік ніколи не міг і не може сотворити. Се був той мимовільний, несвідомий реалізм, конечний у всіх літературах, конечний в кожній стрічці кожного писателя. Друга річ — новіший реалізм літературний, зведений в певну науку, оброблений і уформований зовсім свідомо. Головна його підстава — то іменно питання: до чого має служити література? Найпершу відповідь подає історія всіх літератур: література певного часу повинна бути образом життя, праці, бесіди і думок того часу. Сесю формулу в найчастішій формі бачимо переведену у російських реалістів школи Писарєва, у Решетнікова, Островського, Н. Успенського. Се той, нелюбий чесному авторові, «ультра-

¹ Там же, стор. 212.

² Там же.

реалізм», котрий однако, при всій своїй однобочності, зробив великий поворот в літературі російській і навів в ню більше демократичного духу, більше охоти до пізнання народа, ніж де інде цілі довгі періоди ідеальних та сентиментальних літератур. Але література має безперечно ще другі, важніші завдання для *свого* часу і для того народа, серед котрого повстає. Вона повинна, при всім реалізмі в описуванню, також аналізувати описувані факти, виказувати їх причини і їх конечні наслідки, їх повільний зріст і упадок. До такої роботи не досить уже вправного ока, котре підглядить і опише найменшу дрібницю, — ту вже треба знання і науки, щоб уміти доглянути саму суть факту, щоб уміти поряdkувати і складати дрібниці в цілість не так, як кому злюбитья, але по яснім і твердім науковім методі. Така робота ціхує найкраще всю нову реальну літературну школу, втягаючу в літературу і психологію і медицину та патологію і педагогію і другі науки. Тота наукова підкладка і аналіз становить іменно найбільшу вартість сеї нової літератури против усіх давніших, вона запевнює довговічну стійність творам таких писателів, як Діккенс, Бальзак, Флобер, Золя, Доде, Тургенев, Гончаров, Лев Толстой, Фрейтаг, Шпільгаген і др. А яка ціль такої роботи? Ціль її, очевидно, така: вказувати в самім корені добрі і злі боки існуючого порядку і витворювати з-поміж інтелігенції людей, готових служити всею силою для піддержання добрих а усунення злих боків життя, — значить, зближувати інтелігенцію з народом і закріплювати її до служби його добру. Без цієї культурної і поступової цілі, без тої наукової підкладки і методу (про них у чесного автора «нових прямовань» нема й згадки) література стане пустою забавкою інтелігенції, нікому ні до чого непотрібною, нічиєму добру не служачою, а пригідною хіба для розривки багачам по добрім обіді. Се завдання зрозуміли всі реалісти, і тому то письма їх, при всій реальності і правді, усе виходять — глибоко тенденційні, т. е., вони подають факти і образи з життя не от так собі, для того, що се факти, але для того, що з них логічно і конечно виходить такий а такий вивід, — і стараються ті факти без перекручування і натягання так угрупувати, щоб вивід сам складався в голові читателя, виходив природно і ясно і будив у нім самім певні чуття, певні сили до діяння в жаданім напрямі»¹.

Отже, «література, стояча понад партіями — се тільки ваш сон, се ваша фантазія, але на ділі такої літератури не було ніколи. А ваші вічні закони естетики — се, шануючи день святий і вас яко гречних, старе сміття, котре супокійно догниває на смітнику історії, і котре перегризають тільки деякі платні

¹ Там же, стор. 214—215.

осли-літерати, що пишуть на лікті повісті та фейлетони до німецьких та французьких газет. У нас єдиний кодекс естетичний — життя. Що воно зв'яже, те й буде зв'язане, а що розв'яже — те й буде розв'язане!»

Узагальнюючи все сказане про літературу, Франко так закінчує свою статтю: «Література так, як і наука сьогочасна, повинна бути робітницею на полі людського поступу. Її тенденція і метод повинні бути наукові. Вона громадить і описує факти щоденного життя, вважаючи тільки на правду, не на естетичні правила, — а заразом аналізує їх і робить з них виводи, — се її *науковий реалізм*; вона через те вказує хиби суспільного устрою там, де не все може добратися наука (в життю щоденнім, в розвитку страстей та наметностей людських) і старається будити охоту і силу в читателях до усунення тих хиб, — се її *поступова тенденція*. Розуміється, се послідне вона може робити різними способами: то вліяючи на розум і переконання (реалісти французькі), то на чуття (Діккенс, Дженкінс і більша часть реалістів російських, так само і з наших Марко Вовчок і Федькович). Розуміється також, що вже само поняття «правди» вимагає, щоби в літературі змальовані були і всі національні окремішності даного народа, — а сама ціль літератури — служити народові вимагає, щоби вона була для нього зрозумілою»¹.

У 1878 році в «Правді» появилась широка рецензія на збірку «Молот» (стор. 126—135), власне, почалась полеміка з приводу критичних листів Франка про галицьку інтелігенцію і його статті про завдання літератури. Рецензент обвинувачує авторів «Молота» в песимізмі. В кінці рецензії автор писав: «На велике узнання заслугує повість Івана Франка «*Voа constrictor*», писана з замітним талантом і оригінальністю, — як знов повість «*Пропаций чоловік*» М. Павлика розкриває всі слабкі і разячі сторони мнимого реалізму і доводить його до відразливої аберації від поважного завдання літератури. Інтересні також статті статистично-побутові... Критичні статті, мимо своєї односторонності і пересадності, все-таки заслуговують на увагу. Вони заявляють гарячкову запопадливість за «поступовими передовими гадками», за живішим життям...»²

Немає сумніву, що найціннішим твором у першому наддністрянському прогресивному журналі була бориславська повість Франка «*Voа constrictor*». Дуже цінним є також його ж «Патріотичні пориви», «Моя стріча з Олексою», критичні статті про галицьку інтелігенцію і про завдання літератури та вірші, зокрема «Каменярі». Редакція журналу містилася по вулиці

¹ Там же, стор. 215.

² «Правда», Львів, 1879, стор. 135.

Клейнівській, № 4, на третім (четвертій) поверсі, «другі двері направо», де жив Франко. В 1878 році саме брукувалася вулиця Клейнівська й під враженням ударів молотів Франко написав своїх «Каменярів».

Хоч офіційально Павлик був редактором і видавцем журналу, але своїми літературними та критичними творами і величезною редакційною роботою провідне місце займав Франко.

Перший номер «Громадського друга» був найменш розповсюджений, до того ж його у великій кількості забрала поліція — 92 з 600 примірників. Усе видання переховувалось у двох місцях: менша частина — в поляків-студентів університету Красуцького й Ожаровського (і звідси дещо захопила поліція при трусі); значно більша частина знаходилась у друкарського складача — поляка Йосипа Шустера, що незабаром після виїзду Павлика зі Львова на початку 1879 року застрілювався. Куди поділася ця частина видання, — Павлик не міг довідатися¹.

На жаль, ні Павлик, ні Франко не лишили окремих спогадів про перший український прогресивний журнал.

В часи видання першого номера «Громадського друга» між Франком і Павликом були не дуже приязні відносини, що видно з дописок Франка в нарисах Павлика з 1905 року про згаданий журнал. З приводу конфіскації журналу Франко писав, що те, «що було солідне, обдумане, літературно й науково цінне в змісті тих видань, те не було конфісковане... Підпали конфіскації всі три повісті д. Павлика² та численні уступи тих писань його й інших, де виступалося проти духовенства і властей (в тім числі моя вірша «Про Наума Безумовича» та сильно антимілітаристична «Пісня про рекрутське життя» селянина Романа Гудзмана, передана мені покійним Львом Василевичем), та моє оповіданнячко «Моя стріча з Олексою» за виклад соціалізму селянам. Коротко кажучи, конфісковано все, що мало більше *публіцистичний характер* і говорене було надто необережно і що *mutatis mutandis*³ конфісковано би й тепер. Значить, видання в головній своїй суті *було зовсім можливе* і могло б було мати навіть значний успіх серед публіки, числити на яких 400—500 пренумерант, якби на його чолі стояв обережний і з пресовими законами добре обізнаний редактор. Та д. Павлик, розпочавши видання на власну руку (коли я вийшов із в'язниці, річ була вже постановлена), взявся до нього, скажу сумлінно, зовсім невідготований, своєю легкомисністю в трактуванні справи зразив собі зараз на початку найбільше з усіх нас тямучого в таких річах Остапа Терлецько-

¹ Переписка..., т. II, стор. 295—296.

² «Юрко Куликів» не був конфіскований.

³ З відповідними змінами.

го, і потому вів діло, так сказати, напропале, не силкуючися зміркувати, що може перейти цензуру, а що ні. Що більше, по конфіскації кожного номеру не була (після тодішньої практики) виключена можливість видобути книжку з прокуратури по вирізанню карток з інкримінованими місцями: зробивши нове видання тих карток із пропущенням сконфіскованих місць, ми могли б були врятувати решту тексту і, хоч зі спізненням, усе-таки випускати видання в світ. Д. Павлик не знаю, чому, відразу, при конфіскації першої книжки «Громадського друга», зрезигнував із тої зовсім можливої процедури, числячи на те, що удасться перед конфіскацією врятувати хоч часть кожного накладу. Сей рахунок не був зовсім вірний, наклад майже всіх книжок пропав дуже основно і цілість видання давно зробилася великою бібліографічною рідкістю. Але, що гірше, видання, з якого не роблено легальної едиції, поставлене було тим самим на стопі нелегальності; жандарми і поліція мали пожадану нагоду, в разі придбання хоч одного примірника сього видання у кого-будь, тягти чоловіка перед суд; таких процесів, що все кінчилися засудами, було справді кілька»¹.

Про Терлецького Франко у своїх спогадах розповідав, що до журналу «прошений був і Остап, та якось не потягав», незважаючи на те, що якийсь час жили Павлик із сестрою Анною, Терлецький і Франко разом. Нема сумніву, що на характері видання з його наслідками — безперервними конфіскаціями — відбилась їх нужденне життя, про що ось як розповідав Франко: «Часто бувало так, що одного дня ми не знали, що їсти-мемо другого; з платою за помешкання опізнювалися часто; та найгірше боліло нас те, що вся руська суспільність, з виємком купки молоді, уникала нас, як зачумлених. Ми опинилися в положенню банітів, викинутих із суспільності, і нервове роздрознення, відповідне до такого положення, знаходило вираз у нашій журналі, який номер за номером конфіскувала прокуратура. Остап держався збоку від нашої роботи. Він, оскільки знаю, був противний видаванню журналу так швидко, без доброго приготування, і ще перед моїм виходом із арешту перечився про се з Павликом. Потім, коли журнал таки почав виходити, він обмежався на іронізуванні над «масою енергії», яку вкладали ми в се діло, а на просьби, щоб і він узяв часть роботи на себе, відповідав іронічно, що він «стара руїна». Та, проте, видно було, що безвихідне положення дуже мучило його. Праці над журналом йому заважав «якийсь тихий антагонізм» між ним і Павликом. «Тільки,— писав Франко в своїх спогадах,— коли Павлик пішов відсиджувати присуджений йому арешт і я сам пильнував видання остаточної часті нашого орга-

¹ І. Франко. Михайло Павлик. ЛНВ, 1905, кн. 3, стор. 167—168.

на, що вийшла під назвою «Молот», галицько-українська збірка», я здужав намовити Остапа, щоб він написав розбір книжечки Пляттера «Der Wucherin der Bukowina»¹. Це була єдина його праця, поміщена в нашій тодішній виданню. Повість Павлика «Пропаший чоловік», уміщена там, знеохотила його зовсім до нього; в виведеній там фігурі Напуди він добачав карикатурне змалювання свого власного поступування в Відні в 1877 році; наскільки у д. Павлика справді була інтенція докорити боязливостю власне Терлецькому і наскільки він мав для сього підставу, не берусь судити»².

Журнал «Громадський друг» був призначений для інтелігенції і мав прихильників виключно серед молоді. Наддністрянська буржуазна громадськість взагалі ставилася до журналу з гострою неприязню, про що яскраво свідчить народовецька «Газета школьна», яку редагував буржуазний націоналіст Омелян Партицький. «Газета школьна» зустріла вихід першого номера журналу такими словами: «Перший номер руської соціалістичної газети «Громадський друг» був властями конфіскований. Кажуть, що цілий номер переповнений був напастями на «Просвіту», на священство, на церкву, ба навіть блазентами на самого бога! Не розуміємо тільки, як могло «Слово» програму такої газети два рази оголошувати і тим самим заохочувати до передплати. Гроші на удержання соціалістів і на видавництво «Громадського друга» мають іти аж з Петербурга. І ще того нам бракувало»³. В коротенькому тексті доноси на всі боки ширила газета, видавана для учителів початкових шкіл — головної частини наддністрянської світської інтелігенції. Найчисленніше було попівство, принциповий ворог усякої справжньої освіти.

Висвітлення соціалістичної теорії в журналі Франко визнав не зовсім вдалим, бо Шеффле в своєму творі «доволі важким і непрозорим способом викладає головні теорії соціалізму з основною тенденцією показати його неможливість», а з праці Ланге, що «далеко більше для пропаганди соціалістичних ідей могла причинитися», надруковано всього два перші розділи⁴.

В період видання першого прогресивного журналу обидва його видавці — Павлик і Франко — вперше серйозно почали вивчати соціалістичні проблеми. Тому не дивно, що вони ще не досить критично підходили до тієї літератури, яку доводилось їм вивчати.

¹ Лихва на Буковині.

² І. Франко. Д-р Остап Терлецький. Спомини і матеріали (записки Наукового Товариства ім. Шевченка, т. I, стор. 45—47).

³ «Газета школьна», Львів, 1878, стор. 72.

⁴ І. Франко. Нарис, стор. 247.

ФОРМУВАННЯ СВИТОГЛЯДУ ІВАНА ФРАНКА

(Документи з 1878—1881 років)

I

Передова російська література відіграла величезну роль у формуванні реалістичного напрямку творчості Івана Франка.

Про це зазначав Франко в автобіографії, написаній для історії української літератури Омеляна Огоновського: «В тім же році (1876 рік — *Ред.*) під впливом белетристики великоруської, особливо Льва Толстого і Тургенева, а також Ем. Золя, зачав я писати ряд дрібних ескізів і новел (галицьких образків), в котрих задумав, не в'яжучися згори ніяким планом, змалювати життя галицького народу у всіх його верствах і проявах, в міру того як досвід життя введе мене в стичність з різними типами і моментами того життя. Так повстало ще в 1876 році п'ять образків, з котрих тільки два («Лесишина челядь» і «Два приятелі») надруковані були в «Дністрянці»¹.

В своєму оповіданні «Гірчичне зерно» Франко згадує, як він, прибувши восени 1875 року до Львова, «зачитувався «Детством, отрочеством і юністю» Толстого та першими романами Золя, що вийшли в російських та польських перекладах».

Взагалі, приїхавши до Львова, Франко з захопленням читає прогресивну російську літературу, публіцистичні та наукові твори.

В червні 1877 року під час тусу поліція забрала у Франка велику кількість книг і рукописів. Між книгами були «Басни» Крилова, «Сочинения» Помяловського, «Признаки времени» Салтикова, «Былое и думы» Герцена, «Повести» Пісемського, «Свои люди — сочтемся» Островського, «Антропологический принцип» Чернишевського, окремі книги «Вестника Европы», «Отечественных записок» тощо. Під час університетських за-

¹ М. Возняк. Матеріали до життєпису Франка. (З додатком двох надрукованих його автобіографій). За сто літ. І. Київ, 1927, стор. 172.

нять улюбленими журналами Франка були «Современник» і «Отечественные записки». Багато творів передових російських авторів Франко перекладав на українську мову, писав про них критичні статті, що мало великий вплив на його формування як письменника-реаліста.

Буржуазно-націоналістичні дослідники намагалися довести, що великий вплив у цьому напрямі на Франка мав Михайло Драгоманов.

Ця думка невірна, бо в дійсності в 1876 році, коли стався різкий зворот Франка від гімназичних романтичних спроб до реалізму, він з Драгомановим не зустрічався. Листування ж з Драгомановим Франко почав лише з 1877 року, і про вплив цього листування на Франка найбільш красномовно і вірно було свідчити лист самого письменника до Агафангела Кримського. В листі 16 серпня 1898 року Франко писав: «Без сумніву великий вплив мав на мене покійний Драгоманов, але вплив дуже своєрідний, більш негативний ніж позитивний. Спеціально як белетрист, я майже нічого не скористав від нього; він, бачилось, не звертав уваги на мою белетристику, а коли де на що й звертав увагу, то тільки лаючись. Посередньо і безпосередньо він пер мене до публіцистики, але й тут не любив думок інших, крім своїх власних. Реалізуючи все, що лишилося мені в пам'яті з його впливу, я сказав би, що він не був для мене батьком, добрим, ласкавим і виrozumілим на хиби поводирем, а радше батогом, що без милосердя, нераз несправедливо, а завжди боляче цвігав мене. Це була важка школа, тяжча, як у дрогибичьких василіян».

І пізніше в передмові до листів Драгоманова з 1881 — 1886 років Франко з боєм писав: «Тільки тепер, прочитуючи їх у цілості, а зрозумів, як мало ті листи дали мені для розширення мого світогляду, а зате як багато важкої муки вони причинили мені. Мені видається, що Драгоманов, певне сам того не знаючи і не відчуваючи, робив собі з мене жорстоку гру, мучив, відпихав і знов притягав мене, зовсім безцільно, бо ж ані для загальної справи, ані для мене самого се не принесло ніякої користі. Драгоманов поводився зо мною непедагогічно, — се я писав йому колись у однім листі з гірким почуттям, і се повторяю тут прилюдно з таким же почуттям»¹.

Зміни в поглядах Франка яскраво позначились на його вірші «Наймит» (1876) і ще в більшій мірі на романтичній повісті «Петрії і Добошуки» (1876), яку він почав писати під враженням фантастичних оповідань Ернста Теодора Вільгельма Амадея Гофмана, а кінчав уже в зовсім іншому дусі.

¹ М. Драгоманов. Листи до І. Франка і інших. 1881—1886. Львів, 1906, стор. 9.

В кінці повісті Франко вкладає в уста головного героя, Олекси Добошука, слова протесту проти поневолювачів. Народ «неволить... закон,— говорить Олекса,— котрого злодушні люди вживають против нього,— неволить го нужда і недостаток, неволить го грижа... корчма, неволить го темнота, неволить го навіть то слово, о котрім кажуть, що воно «слово боже», закон любови і свободи!.. Нещасний край,— нещасний народ!» Добошук вимагає від своїх трьох товаришів присяги, що вони будуть працювати на благо свого народу, а також згуртовуватимуть для цієї мети щораз більше нових діячів. Їх ціль — нести в народ науку і світло, закладати читальні, будувати школи, нищити лихварів-орендарів.

Свою просвітительську програму з 1876 року пізніше Франко докорінно розширив і поглибив.

На шляху реалістичного відображення життя трудящих Франко робив все більші успіхи. В 1877 році він у «Другові» друкує три образки з життя робітників у Бориславі на здобуванні нафти й копанні земляного воску під заголовком «Борислав» («Ріпник», «На роботі», «Навернений грішник»), що «мали повний succes de skandal серед галицької публіки»¹, як писав Франко в своїй автобіографії.

II

Поглибити програму громадської діяльності Франкові допоміг революційний світогляд, що почав вироблятися в нього з 1876 року. В листопаді 1880 року Михайло Павлик писав, що «новими соціалістичними думками львівська українська молодь зацікавилася тільки тоді, коли вчула, що й між українцями в Росії є соціалісти. Від березня 1876 року ці українські соціалісти зачали їздити до Львова, знайомитися з тутешніми студентами, листуватися з деким,— і від них львівська молодь перший раз познайомила з соціалізмом»².

Франко знайомився з різними творами, з яких би можна було почерпнути соціалістичні ідеї. До нього потрапляла література, не завжди основана на принципах наукового соціалізму, де мали місце погляди утопічного і дрібнобуржуазного соціалізму. Як зазначає Павлик в своєму листі до Драгоманова (19 жовтня 1876 року), Франкові були відомі українські брошури «Парова машина», «Про бідність» Сергія Подолинського й переробка російської «Хитрої механіки» під заголовком «Правда», які видав у Відні 1875 року представник передової

¹ І. Франко. В поті чола, стор. IX.

² М. Павлик. Україна австрійська. Громада, Женева, 1881. Рік V, № 1, стор. 98.

інтелігенції Західної України Остап Терлецький. За зразком цих брошур Павлик і Франко почали писати свої, маючи намір пояснити широким колам значення письма, науки і т. д. В брошурах автори висловлювали сміливі прогресивні думки і Павлик з цього приводу висловлював сумнів відносно їх друкування:

«...тільки ніхто на це не піде, хіба ми самі зложимось», — писав М. Павлик¹.

Даремні надії покладали правлячі кола на кордон, що відділяв Західну Україну від Східної, а отже і від революційної Росії.

Соціалістичні ідеї під впливом революційної Росії глибоко і міцно почали вкорінюватись в Західній Україні.

Вже в березні 1877 року відбувся політичний процес у Галичині, до якого було притягнуто трьох наддніпрянців й одного надністриря — Михайла Павлика. З листа Олександра Черепакіна, написаного в середині січня 1877 року, відомо, що тодішні галицькі соціалісти, зокрема віденська групка на чолі з Остапом Терлецьким, ще не мали ніякого зв'язку з народом, що вони не тільки не здійснювали соціалістичних ідей на практиці, а й не мали виразного теоретичного розуміння соціалізму². Першими носіями революційних думок були тут передусім наддніпрянці. Франкові з ними легко було зійтись, бо він товаришував з Павликом, в помешканні якого сходилися або й жили проїжджі наддніпрянці, як, наприклад, Ястремський. Крім того, Павлик листувався з Терлецьким, з яким Франко познайомився лише під час процесу. На близькість Франка до обвинувачених у процесі вказує й те, що на таємному розгляді справи він був присутній як один із дванадцятьох довірених, яких обрали обвинувачені та їх захисники.

В червні того ж року відбулися нові арешти, що були пощтовхом до другого галицького політичного процесу, до якого притягнуто було вже більше надністрирянців, між ними й Івана Франка разом з усіма редакційними працівниками «Друга». Про цей процес Франко писав³ в своєму листі з автобіографічними даними: «Безтолковий процес, котрий упав на мене, як серед вулиці цегла на голову і котрий скінчився моїм засудженням, хоч у мене не було за душею й тіні того гріха, який мені закидували (ані тайних товариств, ані соціалізму; я був соціалістом по симпатії, як мужик, але далекий був від розуміння, що таке соціалізм науковий), — був для мене

¹ Переписка..., т. II, стор. 93.

² Там же, стор. 173.

³ І. Франко. В поті чола, стор. IX—X.

страшною і тяжкою пробою. Дев'ять місяців, пробутих в тюрмі, були для мене тортурою. Мене трактовано, як звичайного злодія, посаджено між самих злодіїв та волоцюг, котрих бувало в одній камері зо мною по 14—18, перекидувано з камери до камери при ненастанних ревізіях та придирадках (се, бач, за те, що я «писав», т. є. записував на случайно роздобутих карточках паперу случайно роздобутим олівцем — пісні та приповідки з уст союзників, або й свої вірші), а кілька тижнів я просидів в такій камері, що мала тільки одне вікно, а містила 12 людей, з котрих 8 спало на тапчані, а 4 під тапчаном для браку місця. З протекції, для свіжого повітря, союзники відступили мені «найліпше» місце до спання — під вікном насупротив дверей; а що вікно задля задухи мусило бути день і ніч отворене, і до дверей продувало, то я щорана будився, маючи на голові повно снігу, навіяного з вікна».

В № 2 політичної частини «Правди»¹ з 25 січня під заголовком «Із зали розправ карного суду» надруковані враження з судового процесу Франка й товаришів. Судова розправа відбулася в новоуладженому залі розправ Львівського карного суду. «Крізь високі вікна залі б'є світло на порожні лавки суддів присяжних, на вистаючу лавку прокурора, на диванами встелений поміст. Між вікнами під стіною у півтемнім світлі сидять судді. А далше, нижче на вижолоблених лавках в світлі і до світла сіли обвинувачені. На трьох із них, Котурницькім, Терлецькім і Франку, а особливо на останніх двох, видні сліди довго перебуваної в'язниці. Лиця помарнілі, густими бородами зарослі. Вираз лица обвинувачених відмінний від звичайних обвинувачених, які тут день в день стають перед судом. Останні тільки крадькома глипають на публіку, очі спускають униз, бояться глянути в очі судді. Їх хода хоч тяжка, але непевна. Інакше з тепер обвинуваченими. Їх лица помарнілі, але тільки з незвичайної невігоди, з-під високого лоба глядять ясні очі, сумовиті, але спокійні, мов говорять про певність і спокій духа. Сміло, одверто, а навіть весело глядять вони на публіку, мов раді бачити коло себе людей. Так глядять подорожній заблуканий в пущі на зелену оазу. Між обвинуваченими сидить заступниця красного полу. В загалі тихий шепіт. Возний вносить копицю паперів, листів, актів. Президент суду Гарнавський перейшов через залю. Повагом входять судді і займають місця. Обвинувачені мов необвинувачені, певним оком глядять на суддів. Віцепрезидент суду Пйонтковський заглянув до залі. Розпочинається розправа. Публіки небагато, бо розійшлася неоснована чутка, що розправа буде таємна».

¹ В 1878 році «Правда» виходила окремо двічі на місяць як політична частина і окремо як літературно-наукова частина в двох томах.

Голова трибуналу Будзиновський допитував обвинувачених по-польськи, а вони відповідали по-українськи. Публіки щораз більше, а «після полудня зала не може всіх помістити... Відчитують переклади українських листів на польську мову. Іноді завважає обвинувачений, що переклад невірний, і відчитує український текст... Відповідають по-українськи, питають по-польськи. Не було потрібно перекладача. Деколи дуже оживлюється переслуховання обвинувачених. Голова визнає за відповідне заборонити дальші виводи, умовити непокликаного бесідника, загрозити, що видалить з залі. Молода кров обвинувачених гарячиться, але замовкає перед суворим словом голови Будзиновського. Відчитуються зізнання Нановських, Курбаса, Завалкевича¹, публіка не здержує свого сміху, — голова умовляє публіку. Відчитують уступ з тих зізнань, де говориться, що «Слово» і «Друг» образують і образovali «червонорусский» язук»; — публіка знов сміється, голова знов умовляє. Переслухують свідків, — між ними і Скаміну, кухаря, засудженого на три роки криміналу за крадіж. Скаміна між іншим говорить, що до революційно-соціалістичних книжок належить і «Слово». Публіка знов ледве здержує сміх. Обвинувачені роблять свої замітки і знов іноді приходять до веселих сцен. Обвинувачені говорять плавно, сміло, декотрі потиху, але поважно. Публіка слухає тоді тихесенько. Один із обвинувачених мліє і падає на землю. Публіка збентежена. Спочуття — видно не тільки на всіх лицях, але й чути в словах. Переривають розправу. На другий день знов чути, що обвинувачена ослабла і не може стати перед судом. І так дальше велася розправа від 14 до 19 січня. В суботу скінчена розправа. Голова заповідає, що в понеділок (21 січня) оголосить вирок. Наступає дводенна пауза. Цікавість публіки не заспокоєна. Всі розбирають доводивий матеріал, розбирають слова обвинувачених і прокурора. На лиці обвинувачених видно спокій. В цілім Львові говорять — про процес соціалістів. Опінія публічна виробляється. Тяжко її уйняти напевно. Іноді здається, що однодушно готова видати вирок уневиняючий».

Далі зазначалось, що повідомлення про процес було подане настільки, наскільки дозволяв малий об'єм газети, й помилкові інформації польських газет вимагали спростування в інтересах правди. Хоч у найближчому номері з продовженням акту обвинувачення було зазначено «Дальше буде», але продовження не було, очевидно, з відома влади.

Немає підстави не вірити Франкові про характер його соціалістичного світогляду під час процесу 1878 року. В Західній

¹ Так званіх москвофілів. Останній — герой сатири Франка «Молода Русь».

Україні це були часи, коли, як написав Франко на початку свого оповідання «В тюремнім шпиталі», «тут засуджували за саме визнання соціалістичної віри, коли один із старших радників львівського суду з властивим йому цинічним гумором говорив: «Що таке соціалізм, я бігме не знаю, те лише знаю, що це щось гідне кари». Такому самому розумінню соціалізму відповідав і початок акту оскарження, де писалось: «Відомо, що існує пропаганда з соціалістичною метою, яка, поширюючи свої принципи серед широких шарів громадянства й не толерована урядами, намагається таємними шляхами, а передусім закладанням таємних товариств, єднати прихильників своєї науки. Згідно з заявою політичної влади, згідно з змістом перехопленого листування в осіб, запідозрених у ширенні соціалістичних принципів, колишній професор Київського університету Михайло Петрович Драгоманов, що тепер перебуває у Женеві, дає провід у закордонному товаристві соціалістів, діяльність якого обіймає українську людність¹ від Дніпра аж поза Карпати до Угорщини; він є головним і єдиним посередником між українськими² соціалістами на Україні й зародками подібних елементів серед української³ людності в Галичині». Акт оскарження на заарештованих в другому процесі був готовий 10 жовтня 1877 року, і доручено його обвинуваченням до 22 жовтня.

«Не знати, що було більше подивляти в тому засновку, — писав з приводу монументального в своїй априорності початку оскарження Франко в праці про Терлецького, — чи логічну сміливість, з якою автор цього акту прийняв як «відоме» те, що властиво повинен би був доказати, тобто існування тайного соціалістичного товариства українсько-руського з Драгомановим на чолі, чи його бездонну ігноранцію в справах соціалізму та й те його твердження, що соціалізм, не толерований урядами, мусить ширитися при допомозі тайних товариств...»⁴

Про Франка в акті оскарження читаємо: «Іван Франко, студент філософського факультету, член товариств «Просвіта» й «Академічеський кружок», співредактор «Друга», твердить, що пізнав Драгоманова під час останнього його перебування у Львові, але, крім літературних зносин, не мав жодного іншого з ним зв'язку. У щирій приязні жив із Михайлом Павликом і Іваном Мандичевським, що належали до редакції «Друга». В іншому світлі малюють діяльність Франка листування, знайдене в обвинувачених, і судові зізнання.

¹ В оригіналі — ludność małoruska.

² В оригіналі — ruskimi.

³ В оригіналі — ruskiej.

⁴ І. Франко. Д-р. Остап Терлецький. Спомини і матеріали. Записки Наукового Товариства ім. Шевченка, т. 50, стор. 40.

Заарештований 12 червня 1877 року Франко просидів у слідчій в'язниці аж до початку процесу, що відбувся 14—21 січня 1878 року, засуджений на 6 тижнів ув'язнення, вийшов на волю тільки 5 березня 1878 року. На процесі Франко заявив, що був прихильником соціалізму, але ніколи не був членом таємного соціалістичного товариства. Із Павликом і Мандичевським жив у дружбі, як з товаришами, що входили до складу редакції «Друга». Спочатку «Друг» був без ніяких тенденцій і тільки після вступу обвинуваченого до редакційного комітету цей журнал набрав реалістичного напрямку. У листі Михайла Павлика бачив тільки заклик збирати етнографічний матеріал, до якого належать також докладні відомості про стан робітництва. Виступ Павлика проти інституції подружжя уважав за *idee fixe*¹ Павлика. Співробітники «Друга» мали завдання їхати на Буковину й Угорську Русь з метою збирання народних оповідань й пісень. Відносно того, що говорив про нього арештований Скаміна, Франко все заперечував і зазначав, що Скаміна, видно, не зрозумів його, бо він йому розповідав лише історію французької революції й Паризької Комуни.

Засуджений до трилітнього ув'язнення куховар Карло Скаміна був три тижні у в'язниці разом із Франком. Покликаний за свідка, він розповів, як у вечірніх розмовах Франко оповідав, що його заарештовано за соціалістичну пропаганду. Скаміна не розумів цього, і Франко хотів пояснити йому ідею соціалізму. За свідченням Скаміна, все громадянство Франко порівнював до копиці сіна, яка складається з кількох верств. Найширша верства це підвалина, і нею є в громадянстві селянин; середньою верствою є військо й ремісники, а верхом цієї копиці є стан, що складається з панів, попів і урядовців. Хоч ця остання верства найменше численна, проте вона керує громадянством і пригнічує середній і нижчий стан. Ця копиця сіна (громадянство) погано складена, бо те, що лежить нагорі, повинно бути насподі, а основа копиці повинна прийти нагору. Уже 100 років працюють соціалісти, щоб зробити таку перемену та зрівняти всіх, знищити військо, уряди, суди й духовенство. Через 20—30 років це зрівняння настане і народ прийде нагору. Для досягнення цього треба, щоб народ був як слід організованим. Передусім треба поділити ґрунти та захопити фабрики. Народ повинен організуватися в громади, і в таких громадах повинна бути спільна власність, і всі без винятку повинні працювати. Коли будуть організовані такі громади, що працюватимуть тільки для себе, то не зможуть існувати великі землевласники та володарі фабрик, а землі дідичів і фабрики належатимуть до громад. Із попами й урядовцями справа буде легша: їх просто виріжуть. Найважче буде схилити

¹ Нав'язливу думку.

військо до цієї ідеї, але вже багато років дбають про те, щоб і військо пізнало користь, яку принесе людству здійснення соціалістичної ідеї. Коли дехто з офіцерів чинитиме цьому опір, то для них вистачить фунта олива. Релігії, подружжя й інших інституцій не треба. Це самі недоречності, які найдалі через 15 років будуть усунені, як пережитки. На цілому світі працюють, щоб запровадити цей новий лад. У Росії жінки переодягаються й навчають народ цих нових ідей. Їх почали поширювати і на Західній Україні професори гімназій і товариства, що притягають народ на свій бік.

Почувши все це, Скаміна попросив повести його до слідчого судді й розповів йому про судження Франка, і просив не кликати його на головний процес, боячись помсти з боку соціалістів.

Франко заперечував свідчення Скаміна. Голова трибуналу зауважив, що Скаміна нічого не знав би про Драгоманова й інших, коли б Франко не оповідав йому про це. На зауваження голови трибуналу Франко мовчав¹.

На підставі зізнань Скаміна можна гадати, що він переплутав оповідання Франка про новий рух серед української молоді на Наддністрянщині, зосереджений по громадах, і виклад соціалістичних думок Франка в той період.

Процес 1878 року, що глибоко позначився на життєвій долі Франка, тісно пов'язаний з іменем Михайла Котурницького.

В своєму листі Драгоманов рекомендував Котурницького, як певну людину. Він мав завдання поширювати серед поляків у Західній Україні ідеї, зачерпнуті в Росії. З листів Павлика і Франка, а також з їх спогадів видно, що вони ставилися до Котурницького з недовір'ям. Так, Франко вважав його причиною свого арешту. В передмові до першого тому листів Драгоманова до Франка сам Франко стверджує, що його «арештували на підставі одної згадки в листі Драгоманова (адресованого не до нього), переданому через руки приїжджого польського емігранта Котурницького, який привіз був із собою значну масу книжок і, пробувши два тижні в готелі, буваючи в польських товариствах і кружках, не знайшов часу повіддавати русинам адресовані до них листи, поки його разом з листами і книжками не накрила поліція»². В своїй праці про Терлецького³ Франко з прикрістю докладно пише про Котурницького.

¹ Соціалісти, «Слово», Львів, 1878, №№ 5 і 6.

² М. Драгоманов. Листи до Івана Франка і інших, 1881—1886, стор. 6.

³ Д-р. Ів. Франко. Д-р. Остап Терлецький, стор. 37—38 і 44—45. Котурницький назвав себе так на судовій розправі. Приїхавши до Львова, він значився в готелі як Станіслав Барабаш. Справжнє його прізвище було Еразм Кобилянський.

Арешт Котурницького і знайдені в нього листи стали, таким чином, приводом до наступу реакції на прогресивні сили в Галичині в 1877—1878 роках. І. Франко писав, що шляхетським «галицьким верховодам треба було якого-небудь способу, аби зміцнити свої впливи в Австрії і свою владу у Галичині. Кожне народне зібрання у Львові, всякий хоч і який невинний об'яв незалежної думки представлявано, як страшну конспірацію, і ніколи не занедбувано вказати центральному урядові, що властиво лише польська шляхта в Галичині являється елементом повної надійності і здібності до підтримання основ держави. Почалося гарячкове шукання конспіраторів; недавнє польське *liberum conspiro* знайшло собі противагу в *liberum denuntio* польської консервативної преси»¹. Шляхетські верховоди Галичини знаходили тим більше поживи для себе, що вибухла російсько-турецька війна, російські війська проходили поблизу австрійського кордону, а деякі військові припаси переправлялись до Румунії галицькими залізницями. Між польськими поміщиками в Галичині ходили небезпідставні чутки, що українське селянство тільки й чекає приходу російського війська, щоб напасти на поміщицькі садиби. В провінціях жандармерія заарештовувала кожного підозрілого чужинця. Жандармерія не пропускала випадку для організації арештів і обшуків там, де можна було знайти будь-який привід, щоб переконати австрійський уряд, нібито вся наддністрянщина охоплена соціалістичними ідеями. Тому всяке розширення прав українського народу взагалі й українського селянства зокрема загрожує небезпекою для австрійської держави, а, отже, єдиною опорою австрійської імперії є польська шляхта.

Факти стверджують абсолютну необгрунтованість думок деяких націоналістичних істориків, ніби М. Драгоманов мав вплив на розвиток соціалістичних ідей в Західній Україні. Вже Франко намагався розвіяти ореол революційності Драгоманова, створений націоналістичними критиками й істориками: «Був час, — писав Іван Франко, — коли в нас уважали, а певно ще й досі дехто вважає Драгоманова пропагатором соціалізму серед галицько-руської молодезі. Такий погляд зовсім несправедливий: се видно з тої частки його листування з деякими галичанами, які досі опубліковано; се ще ліпше буде видно, коли буде опублікована дальша його кореспонденція. Можна сказати, що в своїх листах, як і в своїх статтях, до соціалізму й соціалістичних теорій Драгоманов доторкався дуже рідко, завсіди заявляючи, що він не почуває себе компетентним входити в деталі. Навпаки, він не раз остерігав молодших, гарячих соціалістів».

¹ Недавня польська конспіративність знайшла собі противагу в дошкільстві.

лістів не надто діймати віри соціал-демократичним конструкціям будучини...»¹. «Отже, не соціалістичні теорії чинили Драгоманова таким страшним, а то й ненависним для реакційної частини нашої суспільності, а власне його пропаганда, що так скажу, одноцільності людської одиниці, пропаганда щирості, простоти й постійності в виконванні прийнятих на себе обов'язків, явного й рішучого вословлювання своїх переконань і поступування згідно з тими переконаннями. Ось майже чисто етичні принципи — то був той великий фермент, який вкинув Драгоманов у галицьку суспільність»².

На жаль, листи Драгоманова до Терлецького, Павлика, Франка й інших за другу половину 70-х років XIX сторіччя за невеликим винятком загинули під час арештів і трусів, але без сумніву висновок Франка вірний.

Франком Драгоманов зацікавився, коли прочитав його нариси під заголовком «Борислав». В цих нарисах проявилась здібність Франка придивлятися до народного життя. Саме тому Драгоманов просив Франка об'їхати за його кошт українські землі Угорщини й позаписувати етнографічний матеріал для праць Драгоманова, за що і обвинувачували Франка, підозрюючи, що він їздив з метою соціалістичної агітації. «Може хто-небудь, — писав з цього приводу Драгоманов у неподаному поясненні для трибуналу, — і вважає саме списання вимови і взагалі фонетики закарпатської, про що говориться у тій програмі, за агітацію. Для людей, що звикли до мертвого сну русинів, особливо в Угорщині, може показатись революцією і гадка обернути угорських русинів до приглядання до потреб народу та звести до купи патріотичну працю русинів у Галичині, Буковині і Угорщині, познайомити їх з такою ж працею на Україні і з літературою в Росії...»³.

За словами Терлецького, обвинувачені на суді сміливо захищалися: «Усі дивувалися, що ми так сміливо і енергійно боронилися. Усі ми виступали солідарно і чесно»⁴. А Павлик 22 січня 1878 року повідомляв в одному листі: «Ми дійсно збили з толку прокураторію і суд, — відповідаючи на закиди про заграничне тайне товариство, а вони, зблизивши нас до себе, засудили нас за *крайове*, хоч в акті про нього не було і не могло бути й словечка»⁵.

Після засуду усі обвинувачені опинилися у надзвичайно скрутному становищі. Зокрема Терлецький, зламаний хворобою,

¹ Д-р Ів. Франко. Д-р. Остап Терлецький, стор. 38.

² І. Франко. Молода Україна. Часть перша. Провідні ідеї й епізоди. Львів, 1910, стор. 21—22.

³ Переписка..., т. II, стор. 274—275.

⁴ Там же, стор. 283.

⁵ Там же, стор. 284.

втрапивши посаду, був у зовсім безпорадному стані. Студенти філософського факультету Павлик та Франко також повинні були залишити надію на державну посаду. «Та не сама тюрма, — писав Франко в автобіографії, — була для мене найтяжчою спробою: засуд кримінального суду, а особливо те, що я опісля застав на світі — сто раз тяжчий і несправедливіший засуд усієї суспільності, кинений на нас, страшенно болів мені. Мене викинено з «Просвіти», заборонено приходити на «Бесиду...»¹, а люди з старших, котрі хотіли мати зі мною яке-небудь діло, бачились зі мною тільки в секреті, що мене ще дужче при-нижувало»².

III

На початку оповідання «Моя стріча з Олексою» Франко малює свої настрої в цей період життя: «Я чоловік проклятий, — починав Франко, — ненависний, прогнаний з-поміж «чесних», — одним словом, проскрибований³. Проскрибований — се сама відповідна назва. Се не значить, що, приміром, моя совість стає супротив мене, або щось подібного, — ні, се значить тільки то, що люди «чесні» (коли хочете, можете звати їх «багатими», «сильними», «практичними», — се на одно вийде) викинули мене з «чесного» і «порядного» товариства, — тобто, попросту, з-поміж себе. І зовсім справедливо! Мое ім'я враз із кількома іменами подібних до мене «во время оно» оббігало весь край, було пострахом усіх «мирних вірноконституційних горожан», — з моїм іменем усі вони в'язали поняття перевороту, революції, різні. Правда, в той час, коли «спасителі існуючого порядку» підняли найстрашніший гвалт, я і мої товариші сиділи спокійно і смирно за тюремними ґратами та рахували дні короткого життя, страчені пусто та марно. Але возьмім, приміром, що діло зовсім так не діялось, що мені і моїм приятелям о переворотах та революціях не снилося, — то що з того? Чи вже то одно, що я сидів у тюрмі, не вистатчує, щоби навіки зап'ятнати мене в очах «чесних» людей? Ба, але всевідущий і всемогутний суд справді признав мене винним, справді в моїм організмі добачив революційну жилку, в моїй крові дослідив краплю такої крові, котру французькі «спасителі порядку» забули пролити до остатку в 1872 році, в моїх очах доглянув іскру такого вогню, котрий може запалювати дома «мирних горожан» не гірше нафти. Одним словом, —

¹ «Руська бесіда» — товариство, що займалось, між іншим, українським театром в Наддністрянщині.

² І. Франко. В поті чола, стор. X.

³ Поза законом.

я оказався кругом винним на суді, — значить, погорда і прокляття «порядних» людей насупротив мене зовсім справедливі.

Я й зовсім не жалуюсь на те, ба навіть, — хто знає, — може й легше мені стало, коли, вийшовши з тюрми, я почувся свободним, як птах у воздуху!.. Я чув тоді щось подібного, як ученик, що по скінченню шкільного курсу виходить зо школи. У нього в руці свідоцтво хороше, а в голові блискуча, заманлива надія на приємності вакацій. І я також пройшов курс науки «порядних людей», просидів поруч них довгі літа і отримав вкінці свідоцтво, — правда, трошка не так написане, як звичайно, — але все-таки увільняюче мене від дальшого сидіння на проклятій лаві. Я вийшов на двір, на свіжий воздух! У моїй голові кишіли нові мислі, нові вражіння, а з-посеред них чимраз сильніше визначувалися звуки сумної а щасливої пісні:

Обриваються звільна всі пута,
що в'язали нас з давнім житем!..¹
З давніх брудів і думка розкута, —
ожиємо, брати, ожием!

Ожиємо новим ми, повнішим,
і любовою огрітим житем, —
через хвилі мутні і бурливі
до щасливих країв попливем.

Через хвилі нещастя і неволі,
мимо бур, пересудів і зла
попливем до країни святої!
Де братерство і щасте й любва.

Ми ступаєм до бою нового
не за царство тиранів-царів,
ані теж за попів, ні за бога
ні за панство неситих панів.

Наша ціль — людське щасте і воля,
верх розуму над віров сліпов,
і братерство велике, всесвітне,
вольна праця і вольна любов.

Але твердо тра в бою стояти,
не лякатись, що впає перший ряд,
тра по трупах наперед ступати,
но ні крок не критатися² взад.

Се ж послідня війна! Се до бою
із звірством чоловіцтво стає,

¹ Текстом цього вірша розпочався перший випуск «Громадського друга», стор. 1—2, тому Франко не навів його тут цілком. Але мені здається цікавим навести повністю цей вірш у первісній редакції, як своєрідну віршову програму журналу й віршований документ світогляду Франка.

² Критатися — відступати.

се поборює правда неволю,
«царство боже» на землю се йде!

Не моліться вже більше до бога:
«Най явиться нам царство твоє!»
Бо молитва слаба ту підмога,
де розумної праці лиш тре.

Не від бога те царство нам спаде,
не святі на руках го знесуть,
але власний наш ум го посяде,
сильна воля і спільний наш труд!»

Після в'язниці перед Франком було два шляхи: або покаятися та просити у «всякого порядного» вибачення страшної, хоч і невчиненої провини, або «раз навсігди плюнути на цілу «штуку», взяти на себе «хрест свій», — се значить, стати добровільно, доразу, безповоротно в ряди проскрибованих та витручених, і, не оглядаючись, іти шукати для себе такого самого товариства». Саме цю дорогу Франко вибрав і міг «веселим, критичним оком поглянути на все минуле»¹. Твердо обравши шлях революційної боротьби, Франко особливо інтенсивно взявся за засвоєння і популяризацію передових ідей, проявляючи це в усіх напрямках своєї діяльності. Серед джерел, що формували ці переконання, зустрічаємо вже праці К. Маркса й Ф. Енгельса.

Першим документом, що в художній формі відобразив соціалістичні елементи світогляду І. Франка, є оповідання 1878 року «Моя стріча з Олексою», де автор своєму двоюрідному братові Олексі Сторожеві з'ясовує суть тієї науки, за популяризацію якої він був засуджений.

«Соціалізм, — відповів я, — то така наука, щоби, от для прикладу, — що мають люди обробляти поле по кусничкові, кождий окремо для себе, — то щоби обрабляли разом, — то ніби, щоби все поле збили в один лан громадський і щоби на нім робили всі разом, — що ся вродить, також разом іде до громадського шпихліра, а відтак уряд громадський ділить кождому після того, як робив: робив більше, більше дістає, — робив менше, то й менше дістає.

Олекса слухав здивований...

— Але скажи ж мені, — зачав Олекса по короткій мовчанці. — Ту про вас говорили, що ви уряд касуете, — а ти ось говориш, що буде уряд громадський, щоби ніби паювати, що ся кождому належить?

— А так, — відповів я, — то видно то ті брехали, що о нас таке говорили. Ми тільки того хочемо, щоби кождий працював на користь усеї громади, — а тоді вся громада буде могла

¹ «Дзвін», Галицько-українська збірка. Львів, 1878, стор. 286.

кождому забезпечити таке життя й таку вигоду, якої тепер не має й найбагатший газда.

— Ба, а то як? — спитав Олекса.

— А так, що як у громаді всі будуть робити разом, — то зроб'ять далеко більше, ніж кождий собі окремо. Ба, чоловік, працюючи порядно, все зробить більше, ніж йому треба до життя. Збіжжя все не з'їсться в громаді, хоть ніхто не буде й голоду терпіти, — а як прийдеться продавати, то на гурті там, де найліпше платять. І ту буде зиск. От возьми бодай такий приклад. Ти знаєш, що тепер повинаходжено різні машини до господарства, плуги ліпші, сіялки, молотилки, косарки, січкарні і багато других: вони роблять усяку роботу і ліпше і швидше, ніж чоловік руками. Один господар не має за що завести не раз і одну машину, — а вся громада, господарюючи враз, ніби одно велике газдівство, може легко посправляти такі машини: тоді до тої роботи, що тепер потребує місяць часу, вистатчить дві неділі, то значить, що як тепер усі люди роб'ять раз у раз по цілому дневі, тобі будуть могли робити по півдня. Ще й друга користь може з того бути. Тепер, як бачиш, кождий газда про себе займається однаковою роботою: все коло поля та й коло поля. А як усі господарства в цілій громаді перейдуть у одно велике господарство, — а при машинах не буде потрібно тільки людей до поля, що тепер, — то одна часть буде мусила взятися до всілякого ремісла та торгування. Тоді буде також досить рук, щоби повисушувати багна, помурувати гостинці¹, повикорчовувати хащі, плекати бджоли та худобу. Діти, що тепер літом пасуть худобу, будуть могли ходити до школи, бо на них уже не будуть кожду дрібку старатися родичі, а громада. Громада для свого ж добра схоче мати з них здорових і розумних людей. Таким способом можна буде помочи всім бідним, можна буде так зробити, щоби не було бідних, ні багачів, а були всі рівні люди робучі, котрі за свою працю жили б хороше і в достатку і не терпіли б такої нужди, як тепер»².

В оповіданні Франко подав своє розуміння призначення науки й інтелігенції — служити трудовому народові, жити його інтересами і відображати в своїй діяльності прагнення та думи народу. Народ — ось джерело сили інтелігенції, — таку думку висловлює Франко. «Ні, брате, — тепер найвища, найкраща наука — вміти чесно жити на пожиток бідним, а не на їх нужду! Тепер найвища наука каже, що треба робити, працювати для громадського добра. Тепер наука каже, що то, що я вчився тільки літа, — то то я так, — якби довг зотягав у всіх людей,

¹ Биті шляхи.

² «Дзвін», стор. 293—294.

що мене вдержували, давали ми книжки, одіж, страву, — бо на все то я прецінь не заробив. Отже той довг треба як мож найсовісніше сплатити!

Під час моєї бесіди лице Олекси прояснювалося, наливалось кров'ю, — він встав зо стільця і, коли я скінчив, схопився за чоло і скрикнув:

— Чуєш, чуєш, Катерино! Слухай, що він говорить! Розумієш усе? Ох, брате, брате любий! Чень то бог дасть, що з наших Сторожів¹ буде колись світові якась користь, бодай на макове зерно! Хай тебе бог держить на тій дорозі, коли-сь раз на ню став!

Він кинувся обнімати й цілувати мене. Катерина, втираючи сльози рукавом, також зближалася до мене, — малі Сторожі обступили мене, щебечучи та обзираючи. В моїх очах по двох довгих-довгих літах перший раз закрутилися чисті сльози зрушення. Весь світ мені прояснився, — нова сила вступила в мене, немов се кожде з тих бідних, прибитих недолею, погорджених людей частину свого життя, своїх надій, свої сили вливало в мене!

Але що ж, добродії, — такі хвилі лучаються тільки «проскрибованим», так як той тільки чує вдсятеро живіше красу життя, хто стояв під ножем ката! Правда, життя «проскрибованого» часами сумне і важке, — але серед наших гнилих обставин його тільки й можна назвати життям. Внутрішній супокій, сила й ясність переконань, чиста совість і боротьба, вічна, ненастанна боротьба против темноти, фальші і дармоїдства! А ще до того такі хвилі, з котрих одна стоїть за все життя в затрутїм, удушливім воздуху недумства! Ех, добродії, для самої боротьби, для кількох таких хвиль варто плюнути на всі «пута», варто стати «проскрибованим!»².

Не можна стверджувати, що думки Франка про майбутній суспільний лад в період написання твору «Моя стріча з Олексою» базувалися на теорії наукового соціалізму. В них дуже яскраво проявлялися утопічні уявлення про майбутнє суспільство, запозичені з «Что делать» Чернишевського. В листі до Ольги Рошкевич 14 серпня 1878 року І. Франко писав: «Ах, якими то чарівними красками малували ми собі не раз з Павликом будуще життя на селі. Збереться нас кількох (Павлик, я, Бандрівський, Полянський, Олеськів, Білецький, Озаркевичі, Дідицький, Мох, ще деякі), — поженимося, закупимо на зложені гроші хороший кусень ґрунту і обширний фольварок і почнем господарити. Літом мужчини працюють з християнами в полю, жінки в городі та саду, а зимою студія, — література, —

¹ Сторожі — рідня Франкова.

² «Дзвін», стор. 295—296.

в разі потреби парами за чергою переносяться на якийсь час до Львова».

В цьому листі Франко пише більше про свої рожеві мрії, ніж про переконання, але в дальших листах він намагається ознайомити Ольгу Рошкевич з своїм світоглядом, хоче схилити її на бік власних поглядів. В цьому відношенні листування І. Франка з О. Рошкевич є цінним матеріалом для характеристики автора бориславського циклу. В одному із своїх листів, написаному 20 вересня 1878 року, Франко докладно описує Ользі Рошкевич «саму суть» своїх переконань, «головну пружину своєї теперішньої і майбутньої діяльності», викладає свої соціалістичні думки.

Спочатку в формуванні світогляду Франка мали деякий вплив шкідливі теорії Драгоманова, висловлені в передмові («Передньому слові») до «Громади» 1878 року. Франко навіть деколи вживав слова «громадівець» замість «соціаліст». В той час уявлення Франка про суспільний лад опиралися на теорію драгоманівського анархічно-федеративного устрою.

Пізніше Франко критично поставився до драгоманівського громадянства. Франко стверджував, що «він доходив до нього не так, як Маркс і Енгельс, студіюванням життя і розвою робітницької, пролетарської маси в краях найвищого економічного розвою; навпаки, вихідною точкою його соціалізму, так само як і старшого французького, так званого утопічного соціалізму, був вид хлопської нужди та кривди і гаряче співчуття з тою кривдою та бажання винайти такий суспільний порядок, у яким би та кривда була зведена до мінімуму»¹.

Зацитувавши висловлювання Драгоманова та критикуючи його «громадянство», Франко писав: «Коли се має бути соціалізм, то ми мусимо сказати, що він наскрізь *антисоціальний*, бо, основуючи всю соціальну будову на принципі повної особистої волі, тобто принципі, який у крайній консеквенції рівнозначний із *самоволею*, отже з тим, що переважно роз'єднує людей, він рівночасно ігнорує всі ті принципи, що здружують людей, отже спільне замешкання, спільну мову, спільну історію й традицію та почуття спільних обов'язків, без чого людська громада траить характер суспільності, нації, а робиться стадом»². Отже, зазначає Франко, Драгоманов «розминувся зі своєю наукою і замість наукового викладу дав нам наївні міркування мужика, що не бачив світа і не потрапить піднятися думкою до розуміння вищої суспільної організації понад свою громаду, або свій повіт і одинокою підвалиною суспільного зв'язку бачить свою особисту користь і приємність. Ні, так соціалістичний ідеал не виглядає і ніколи не виглядатиме»³.

¹ І. Франко. Суспільнополітичні погляди М. Драгоманова. Літературно-науковий вісник. Львів, 1906, кн. VIII, стор. 229.

² Там же, стор. 238—239.

³ Там же, стор. 239.

В автобіографії Франко зазначає: «Ще 1878 року я написав невеличкий катехізм економічного соціалізму, котрий був виданий львівськими робітниками»¹. «Сей катехізм, — писав Франко в жовтні² 1878 року до Ольги Рошкевич, — коштує мене досить праці, бо вже третій раз його переробляю, — і має він містити всю теорію в її головних точках якнайприступніше виложеною. Се роблю на жадання тутешніх християн». Очевидно, під «християнами» тут треба розуміти соціалістів.

В найближчому листі Франко цікавився, як Ользі сподобається «Katechizm socialistyczny, котрий вийде сего тижня в Чикаго в Америці (я пророкую, — писав він, — видиш?). Скоро вийде, зашлю тобі в конверті».

Катехізіс був готовий наприкінці грудня 1878 року. В листі 26 грудня Франко писав до О. Рошкевич: «Katechizm уже готовий і чень ще з тим листом зможу Ти го післати, — як ні, то в другій конверті».

В існуючих бібліографіях Франкових творів ця праця зазначена під назвою: «Про соціалізм». В дійсності брошура не має ні заголовку, ні автора. У Львові в бібліотеках зберігається кілька примірників цієї брошури. Вона складається з чотирнадцяти повних сторінок 8°, а на 15-ій сторінці — закінчення тексту й дата «Lipsk, dnia 8, sierpnia 1878». Ця дата, без сумніву, мала на меті ввести в оману поліційну владу, проте це не врятувало брошуру від заборони. В зв'язку з рідкістю брошури і великим значенням її не лише для висвітлення світогляду Івана Франка, але й для дослідження історії революційної думки на Україні в період капіталізму, для висвітлення впливу наукового соціалізму на передових діячів української літератури, подаємо повністю текст брошури в українському перекладі. Варто зазначити, що в брошурі є відступи від теорії наукового соціалізму в сторону реформізму, обумовлені неповним засвоєнням Франком теорії Маркса.

«Що таке соціалізм?»

Соціалізм це прагнення усунути всяку суспільну нерівність, усякий визиск і всяке убожество, запровадити справедливий,

¹ І. Франко. В поті чола, стор. XIII.

² Лист Франка не має дати, але є підстава її визначити, бо Франко разом із листом послав Ользі Рошкевич два свої нариси в «Tygodniu» і «першу половину нової книжки нашого видання, де докінчений «Voas constrictog» і надрукований перший критичний лист», себто першу половину «Молота». Перший нарис Франка про «Молоду Русь» з'явився в № 57 «Tygodnia», датованому 29 вересня, а другий про «Звичайного чоловіка» в № 58, датованому 6 жовтня. В найближчі дні після виходу останнього номера «Tygodnia» й треба шукати дати написання й переслання Франкового листа до Ольги Рошкевич.

щасливіший від теперішнього лад, і то в такий спосіб, щоб сучасний продуктивний капітал¹, себто ґрунти, фабрики, машини й інше знаряддя праці, а також усяка сировина, замість того, щоб бути приватною власністю кількох людей, має перейти у власність колективу. Тим самим соціалізм суперечить усякому поділові, — він не хоче відбирати від одних і давати іншим, вважаючи все, що тепер має людство, за наслідок праці всього людства протягом довгих віків, — що, отже, несправедлива річ давати його у виключне володіння кільком людям, які можуть знищити те, на що працювали інші, або вживати його навіть на шкоду трудящим. Найсправедливіша річ, щоб те, що досі виробляло людство, належало тільки йому всьому, було його спільною й вічною власністю, з якої однаково може користуватися кожен і до якої з свого боку він повинен докладати скільки може свою працю.

Чи соціалізм цілком скасовує приватну власність?

Ні. Речі, які безпосередньо вживає кожна людина, наприклад, їжа, одяг, залишаться приватною власністю. Соціалізм скасовує тільки власність на такі речі, володіння якими допомагає визискувати інших.

Хто і яким способом визискує трудящі класи?

Визискують їх усі власники великих капіталів, чи то в грошах (рантє), чи то в фабриках і машинах (фабриканти), чи то в ґрунтах (власники великих земельних маєтків), чи то в житлових будинках по містах, чи то, нарешті, в товарах, призначених на продаж. Бо все це капітали, що постали з праці багатьох людей і багатьох поколінь, себто повинні служити

¹ Під капіталом розуміємо не тільки гроші, що дають проценти, але й усякі інші достатки, яких власник не вживає сам безпосередньо, але які таким або іншим способом мають давати йому прибуток. Отже, щоб мати капітал, не досить мати гроші, машини, сировину, тощо, але ці речі мусять давати прибуток і збільшувати капітал, себто в країні мусять бути люди без капіталу, що заради прохарчування мусять працювати на капіталістів і власників. Без робітників немає капіталу. Наприклад, найкраща прядильня становить капітал тільки тоді, коли для неї в якомусь краю є робітники і є сировина для переробки, а коли перенести її в безлюдну пушу або закопати в землю, то вона перестає бути капіталом. Так само володаря величезних полів в американських степах або власника золота на дні моря не можна назвати капіталістами. Людина може мати цінні речі двох видів: речі, потрібні для задоволення його власних (чи його сім'ї) фізичних або духовних потреб, наприклад, пожива, одіж, помешкання, книги тощо, і речі, потрібні для вироблення згаданих речей або для обміну їх, наприклад, гроші, знаряддя, машини тощо. Перші називаємо *речами* для вжитку, другі продуктивними речами. Якщо речі для вжитку призначені для вжитку самого їх власника, тоді вони не є капіталом, наприклад, хліб, що я їм, одяг, що я ношу на собі, не можна назвати капіталом. Проте, якщо я не вживаю цих речей для себе, але призначаю їх на продаж, тоді я стаю капіталістом, бо вони мають давати мені зиск; в такому разі ці речі називаються товарами. Продуктивні речі завжди є капіталом: чи коли їх уживають до праці, чи коли їх по коморах призначено на продаж.

загалові, а не окремим особам на шкоду іншим. Великі капітали в руках таких одиниць могли постати тільки через визиск праці інших, тобто через частинне привласнення того, що виробили інші. А справедливість вимагає, щоб той, хто працює, мав також і те, що виробить, а коли він працює чужим знаряддям, то щоб віддавав їх власникові лише стільки, скільки належить за користування знаряддям. Тимчасом тепер ми бачимо зовсім не те. Робітник виробить за день товарів, наприклад, на 5 зол. вартості, а одержує плати 1 зол., тобто роботодавець 4 зол.¹ Його заробітку ховає до своєї кишені. Славетний німецький соціаліст Карл Маркс ясно довів, що саме з таких тільки «додаткових вартостей», урваних від робітників, поставили всі капітали. Тут не конче треба розуміти лише заробітну плату. Домовласник, що наймає кімнати за дорогу ціну, за декілька або кільканадцять років поверне всі кошти, які витратив на його побудову, а далші прибутки він одержує від бідніших людей, що не мають власного будинку, вже задаремно. Отже бачимо, що теперішній визиск є не тільки там, де роботодавці надуживають робітників, як дехто твердить, — він є всюди, де тільки є окремі стани: роботодавці й робітники, купці, фабриканти, багаті й бідні. Його освячують теперішні закони: виступати визискуваним проти нього це однаково, що виступати проти влади й законів, і ми, наприклад, часто бачимо, як під час т. зв. страйків військо й поліція силоміць примушує і жене робітників працювати за таку ціну, яку зволили поставити роботодавці.

Чи капіталіст може платити робітникам усю вартість їхнього заробітку?

Не може, бо в такому разі його капітал не тільки не зросте, а, навпаки, швидко цілком зникне.

Чому?

Бо він, як звичайно кажуть, «не може витримати конкуренції». Конкуренція в цьому разі — це вічна боротьба капіталістів між собою. Хто має товари, намагається продати їх якнайшвидше і якнайкорисніше; хто має фабрику, намагається випускати продукцію якнайшвидше, якнайбільше і якнайдешевше; хто має помешкання під найми, намагається здавати його під найми якнайбільше і якнайдорожче; хто має ґрунти, намагається обробити їх якнайшвидше і витягнути з них якнайбільше зиску. Всі неначе тиснуться один перед одним. Але, крім того, бачимо, що багатший найчастіше випереджує бідніших і здобуває найбільше користі, а бідніші втрачають. Наприклад, купець, бажаючи продати якнайбільше своїх товарів, мусить пустити їх якнайдешевше. Коли він пустить їх дешев-

¹ В брошурі помилково 3 зол.

ще від інших, що продають такі самі товари, то більше покупців піде до нього, отже, інші продадуть менше і відносно втраять. А коли ж він може продати дешевше без збитків? Очевидно, тоді, коли вироблення цього товару менше коштує. А ми знаємо, що хто виробляє чогось багато відразу, тому вироблення коштує дешевше, наприклад, дешевше виробляти якусь річ машинами, ніж руками. А тому тільки багатший капіталіст, що виробляє багато товарів відразу, за допомогою машин і т. ін., може продавати їх дешевше. Крім того, маючи багато товарів, він продає їх у різних місцях і може бути певним, що хоч утратить в одному місці, то заробить по інших. Через це саме менший капіталіст не може цього зробити й мусить постійно тратити в такій боротьбі, бо хоч він робить за допомогою машин, та, маючи менше товарів, виносить їх на один торг і, втративши там раз, падає зовсім. Отже бачимо, що внаслідок конкуренції більші капітали постійно неначе пожирають менших та сходяться в руках щораз меншої кількості багатців.

З другого боку, й товари, бодай деякі, через конкуренцію стають щораз дешевші.

А чому ж робітники постійно живуть у злиднях, коли товари для вжитку дешевшають?

Різні товари, правда, дешевшають (сукно, металеві вироби тощо), але зате дорожчають речі, найпотрібніші для життя: хліб, м'ясо й інші харчі. А крім того, платня робітника не збільшується так швидко, як його потреби, і хоч, наприклад, робітникові сто років тому плачено 50 центів, а тепер платять гульдена¹, то цього не тільки що не можна назвати підвищенням платні, але швидше зниженням її, бо 100 років тому робітник міг удвічі краще жити за цих 50 центів, ніж сьогодні за гульдена. Взагалі, за працю платять тепер робітникові згідно з тими самими законами, що за всякий інший товар.

То, виходить, людська праця теж товар?

Відповідно до того, що тепер бачимо, можемо сказати, що вона справді товар, і то найдешевший і найгірше оплачуваний. Ми вже згадали, що звичайно платять тільки частину її вартості, а всієї вартості — ніколи. Але й ця частина не завжди рівна, і капіталісти силкуються постійно як тільки можна зменшувати її. Робітник не може їм противитися, бо, не маючи власних коштів, мусить або брати те, що йому дають, або гинути. Інший товар може чекати, поки знайдеться такий, що дасть за нього стільки, скільки купець жадає, — але товар робітника — його праця — не може чекати, бо голод не тільки

¹ Австрійський гульден — трохи менше карбованця, цент трохи менший від копійки.

мучить, а незабаром відбирає сили й робить його нездатним до праці.

Яка ж відповідно до теперішнього ладу пересічна ціна праці робітника?

Ціну праці робітника при сучасному ладі обраховують так само, як ціну всякого іншого товару. Як ціна всякого товару мусить складати бодай стільки, скільки коштувало вироблення цього товару, то й ціна праці робітника складатиме стільки, скільки конче треба на втворення робітника, себто на його попередню професійну освіту й на утримання його при житті під час праці. Що кошти попередньої освіти враховують до ціни праці, цього ніхто не заперечить; бачимо ж, що кваліфікованим робітникам платять дорожче, що плата, наприклад, друкарів, годинників, механіків, тощо більша від плати тачкарів, мітлярів, рубачів і т. ін., бо ж праця перших потребує довгої попередньої вправи, яка самому робітникові коштувала чимало часу, сил і грошей. Проте, саме ці кошти, які витратив перед тим сам робітник під час науки, вирівнюються цією надвишкою плати (і це не завжди!) так, що відповідна пересічна ціна, можна сказати, однакова у всіх робітників, незважаючи на їхнє ремесло, зручність, силу й пильність.

Чи ця ціна незмінна?

Ні. Вона то часом спадає нижче від міри життєвих потреб робітника, то знову підіймається вище, але завжди ненадовго.

Чому так діється?

Так діється і так мусить діятися тому, що коли, наприклад, плата підвищиться в якійсь околиці, зараз із інших околиць насуне більше робітників, або й місцеві робітники за трохи кращих умов життя частіше женяться, а тому кількість дорослих і недорослих робітників швидко збільшується і постає більший натиск робітників до фабрик; згодом буде їх більше, ніж там треба, так що всі не зможуть дістати роботи. Ці безробітні засуджені на голодну смерть, і тому вони готові продавати свою працю за будь-яку ціну, аби жити. З цього користуються роботодавці. Адже ж вони воліють мати робітника за дешевшу ціну, і або приймають цих голодних за низьку ціну, або знижують плату всім своїм робітникам. А коли плата спаде нижче того, що конче потребує робітник, щоб прохарчуватись, то через голод, холод і смерть або й через мандрування робітників до інших місцевостей кількість їх зменшиться, а роботодавці, бажаючи виробляти товарів стільки, як і перед тим, мусять решті робітників підвищити плату, щоб і вони не вимандрували або не вимерли. Отже бачимо, що це коливання заробітної плати не зовсім залежить від людської волі, а більше від причин, що конче впливають із теперішнього ладу. Кожен капіталіст виробляє на власну руку якнайбільше товарів і тисне робіт-

ників, але не знає, чи на торгу купуватиме хто його товари, або чи інші не назвоять їх іще більше й дешевше. Коли справді так станеться, — він утратить усе, а робітники, що перед тим не могли дати собі ради з працею, тепер лишаються без праці й мусять найматися в інших за дешевшу ціну й тим самим знижувати плату інших робітників. А коли капіталіст заробить на торгу раз, тоді він прагне виробляти ще більше, щоб і надалі перемагати в конкуренції; він підвищує на хвилину заробітну плату; через це він притягає більше робітників до своєї фабрики, що незабаром веде до нового зниження плати. За теперішньої сліпої конкуренції так мусить діятися, і вчені назвали ці постійні зміни заробітної плати «заробітним законом Рікардо», бо англійський учений Рікардо перший відкрив і довів цей закон. Ось він: *пересічна заробітна плата за теперішнього ладу не може довго перевищувати тієї норми, яка конче потрібна на утримання робітника відповідно до звичайних потреб цього краю й тих відносин, в яких він живе.* Ця життєва потреба не всюди й не завжди однакова. Англійський робітник ніяк не обійдеться без багатьох таких речей, без яких обходиться наш, а китайський робітник виживе і з такою платою, з якою наш умре з голоду. Деякі вчені пробують заперечувати закон Рікардо, доводячи, що заробітна плата, наприклад, протягом останніх 100 років пересічно дуже підвищилася. Вже вище ми говорили, що таке підвищення плати поруч з підвищенням цін на харчі й інші потрібні для життя речі — тільки видимість. Тут мусимо ще додати, що не тільки харчі подорожчали, але з розвитком освіти збільшилися й усякі інші потреби робітника. Коли, наприклад, 100 років назад книги й газети читали тільки найбільші пани, то тепер книга або газета стала майже життєвою потребою кожного робітника тощо. Згідно з законом Рікардо, заробітна плата не підвищується цілком у такому відношенні, в якому збільшуються потреби робітників.

Чи цей закон діятиме і за соціалістичного ладу?

За соціалістичного ладу дія цього закону не тільки що не потрібна, а, навпаки, він утратить зовсім силу, бо сьогоднішня сліпа капіталістична конкуренція зникне, і товари вироблятимуть відповідно до потреб і запитів споживачів; крім того, людська праця не буде вже товаром, який можна продавати й купувати, а буде першим обов'язком усіх громадян, і робітники перестануть добиватися тільки шматка хліба, щоб не вмерти з голоду, перестануть нищити своє здоров'я надмірною працею, яка збагачує не їх, але роботодавців, а користуватимуться цілком з усіх здобутків спільної праці.

До чого прямує ідея соціалізму?

Ідея соціалізму прямує до загальної вільності всіх людей,

до рівності їх не тільки перед законом (теперішня рівність перед законом виглядає так, неначе хто потішає голодного тим, що він має право бути ситим, не даючи йому хліба; що нам із того, що на папері пообіцяно рівність перед законом, коли в житті на кожному кроці бачимо, що це неправда, що на багатого нема рівного права, що бідний не може поскаржитись за свою кривду, й що за такий самий вчинок бідного карають вдвоє тяжче, ніж багатого, але до рівності перед громадянством, що кожному дає однакову можливість користуватися з усіх своїх установ. Наприклад, тепер усі мають право ходити до школи й учитися, але чи всі мають змогу? Соціалізм хоче всім дати змогу користуватися з науки, мистецтва й вигод життя, і тільки при здійсненні цього можна говорити про справжню вільність. Ідея соціалізму прямує, зрештою, до найщільнішого збратання (федерації) людей із людьми й народів із народами, як вільних із вільними й рівних із рівними, прямує тим самим до скасування всякої підлеглості, всякої політичної залежності, всякого поневолення народу народом і до скасування воєн, що ворожі людській природі, нищать прогрес і роблять людину дику. Ідея соціалізму прямує тим самим і до скасування всяких класових привілеїв і всіх станів та до цілковитого зрівняння прав чоловіка із правами жінок. Бо доки жінка займатиме підрядне становище в порівнянні з чоловіком, доти не можна говорити про жодну рівність ані про жодну вільність.

Чому соціалізм скасовує окремі стани?

Соціалізм мусить бути ворожий станам або суспільним класам, які тепер бачимо, хоч би вже тому, що вони є найбільша перешкода на шляху до людської рівності, бо вони, покладаючи вічно однакову працю на одних, не дозволяють їм діставати всебічної освіти, — а інших, даючи їм змогу жити без праці, роблять дармоїдами й п'явками трудящих класів.

Який же новий лад ставить соціалізм замість теперішнього?

Докладно передбачити цей майбутній лад важко, але головні підстави, на які він має опиратися, такі: замість приватної власності на капітал — власність загальна, національна, громадська; замість суспільних класів — всебічна освіта кожного громадянина й праця по черзі в різних галузях виробництва; замість теперішньої сліпої конкуренції — вільна умова громади з громадою, народу з народом; замість теперішніх злиднів і боротьби за існування — постійний добробут, що опирається на постійну працю і безупинний розвиток усіх природжених здібностей кожного громадянина.

Хто дбатиме про це все?

Суспільство громадян, яке буде зацікавленим, щоб усі спів-

громадяни були якнайкориснішими громаді, а це можливо тільки за якнайкращого та якнайвсебічнішого розвитку.

Чи громада матиме засоби для такої освіти кожного свого члена?

Громада, що складатиметься з самих трудящих людей, певно матиме достатньо засобів, бо ж вона вся творитиме неначе одне велике господарство, а ми знаємо, що велике господарство наслідком відповідного керування й устаткування (доброї економії) може мати завжди більше засобів і достатків, ніж кілька малих окремих господарств, разом узятих, хоч би в них було разом стільки ж робочої сили, скільки й у великому господарстві. Крім того, треба звернути увагу й на те, що в соціалістичному ладі кожен трудящий буде переконаний, що від його праці залежить збільшення загального добра, отже і його добра,— тому він працюватиме краще й охочіше, ніж тепер, коли знає, що з своєї праці сам він матиме мало користі. А втім, і тепер навіть тих капіталів, які складає народ на потреби держави, вкупі з тими, які висмоктують із нього багаті й лихварі, вистачило б на те, щоб кожній людині в державі дати відповідне виховання, коли б, розуміється, їх цілком повернути на цю мету й коли б найбільша частина їх не йшла на військо, гармати, фортифікації, плату для дармоїдів або прямо на речі розкоші й на розпусту вищих станів.

Отже, чи можна майбутню соціалістичну громаду вважати чимсь подібним до теперішньої держави?

Аж ніяк не можна, бо майбутня громада складатиметься з рівних між собою людей, із самих робітників, що будуть, правда, всі політичними людьми..., але жодної окремої плати за це не матимуть, крім того, що зароблять.

Чи ідея соціалізму нова в історії?

Зовсім ні. Вже з найдавніших часів вона поширювалась і в житті й у науці. Ми, наприклад, знаємо, що в найбільшій частині теперішніх європейських народів в дуже давні часи земля була спільною громадською власністю (решти цієї громадської власності збереглися по багатьох місцевостях ще й досі, а в Росії всю землю й досі ще вважають за громадську власність); знаємо далі, що перші християнські громади жили спочатку за правилами, подібними до сучасного соціалізму, що в багатьох давніх і новіших учених соціалістичні ідеї виявлялися досить виразно, хоч властивого сучасного соціалізму ще не було на світі. Кінець-кінцем і весь людський прогрес є частково соціалізмом, бо він оснований на спільній праці людей і частково на спільному користуванні тим, що раніше зроблено або винайдено. Зокрема, найновіші часи великої фабричної промисловості й машин найвиразніше виявляють картину соціалістичного способу праці.

А чому ж не вдержалися колишні соціалістичні спроби?

Колишні соціалістичні спроби не могли вдержатися через великі хиби, які бачимо в кожній з них. Давня спільність ґрунтів, наприклад, не могла втриматися тому, що їй бракувало спільного оброблення цих ґрунтів, і справедливого, основаного на чесній праці, поділу здобутків. Так само й соціалістична християнська громада не вдержалася через брак спільної праці. А ми знаємо, що спільна праця — це перша умова соціалізму, й що тепер, коли на вироблення малої голки треба поєднати спільну працю кількох або кільканадцятьох людей, — ця умова справді існує, що, отже, одну половину соціалістичного ладу, й то найважчу половину, вже запроваджено в життя.

Чого ж іще бракує?

Бракує тільки правильного поділу достатків для спільного житку трудящих, а це саме й має на меті соціалістична реформа.

Чи можлива така реформа?

Така реформа не тільки можлива, а навіть неминуча, бо сучасний фабричний стан, незважаючи на всякі дрібні запобіжні засоби, не може довго тривати, доки не скасувати підставу всякої нерівності й усякого визиску — приватну власність продуктивного капіталу.

Нащо ж соціалістична пропаганда, коли сама реформа однаково неминуча?

Соціалістична пропаганда має на меті не зразу ж зробити саму реформу, а саме її розумно, обмірковано та якнайдосконаліше проводити. Одночасно вона хоче, підготувавши та просвітивши народ, зарадити страшному, кривавому вибухові, що через щораз більший утиск, злидні та збільшення пролетаріату був би неминучий, і для всієї людської освіти, для всього поступу дуже шкідливий.

Чи можуть робітники і за теперішнього стану мати якусь користь з уряду?

Можуть, але тільки тоді, коли їхні представники подаватимуть свої голоси під час ухвали законів для цілої держави, і коли інтереси робітників як класу, який не тільки найчисленніший, але й найважливіший в державі, стоятимуть найвище, перед інтересами всіх інших шарів. До такого впливу на уряд повинні прагнути робітники, бо ж, ухвалюючи закони згідно із своєю думкою і для свого добра, вони зможуть поступово запроваджувати в життя той високий ідеал, який накреслює їм наука й природна неминучість.

А чи згідна з людською природою та система, якої домагається соціалізм, чи, може, вона штучна, як дехто її називає?

Такі закиди можуть робити тільки люди, що нічого не думають. Адже ж від самого початку свого існування людина

пряме до щастя й добробуту, що дав би їй змогу піднятися над звірячою боротьбою за існування й досягнути якогось ідеалу людської досконалості. Коли досі можна було досягти якогось ідеалу в тисячах і тисячах випадків, коли люди через науку, працю, чесність і всебічний розвиток, за належного матеріального достатку доходили до дуже високого ступеня людської досконалості й задоволення (згадаю тут Сократа, Шекспіра, Гете, Мілля), і це не було противне їхній природі, то чому ж щастя, добробут і розвиток мають бути противні цілим масам народів? А казати, що людей так уже створено, щоб одні були щасливі, а інші ні, щоб одні працювали й терпіли злидні, а інші жили й розкошували без праці, — це надзвичайно вузьке, нелюдське й егоїстичне міркування вищих шарів, а перед робітничим станом — це найбільший злочин, який тільки може зробити людина. Зрештою, це старі байки, що не мають найменшого значення, найменшої здорової рації. Колись так само вірили й твердили, що землю так уже створено, що вона плаває на воді й що сонце обертається круг неї, — а тепер ніхто вже не вірить у цю дитячу байку.

А чи можливий соціалізм у нас у Польщі, а зокрема в Галичині?

Як усюди, так і в нас є визискувачі й визискувані — є трудящий клас по селах і по містах, становище якого не тільки не краще, а часто навіть гірше, ніж деінде. Земля наших хліборобів надзвичайно подріблена, вона не спроможна навіть прохарчувати протягом року сім'ю і, втягувана в борги, вона дуже швидко робиться власністю лихварів, банків, або багачів, а коли й може прогудувати сяк-так сільську сім'ю, то все-таки не дає їй жодного способу посилати дітей до шкіл, розвивати їх, як треба, обробляти ґрунт, удосконалювати господарське знаряддя та набувати потрібного в господарстві знання, — а це спричиняється до занепаду сільських господарств, які ніяким чином не можуть витримати конкуренції з більшими, бодай трохи вміло веденими господарствами. Велика частина нашої сільської людності — це цілковитий пролетаріат, а друга частина — напівпролетаріат, бо, незважаючи на те, що має малу реальність, він мусить протягом більшої частини року шукати заробітку деінде, отже мусить підлягати тому самому залізо-му закону Лассаля (Рікардо), який ми вгорі означили. Проміських робітників, видима річ, треба сказати це саме, тільки більшою мірою. Отже, бачимо, що ґрунту для соціалізму у нас є досить і що наші відносини так само, як і скрізь, домагаються швидкої зміни.

Чи суперечить соціалізм нашому патріотичному почуттю?

Зовсім ні, — і такий закид навіть смішний. Адже ж сказано вже, що соціалізм ворожий усякому утискові, визискові, — чи

то людини людиною, чи народу народом. Отже, коли запанує свобода і єдність серед народів, тоді кожен зможе розвиватися якнайкраще, не терплячи утиску від іншого, як це маємо тепер. Навпаки, можемо сказати, що розвиток кожної народності, дійсно гарний і вільний, може настати тільки при соціалістичному ладові, бо цей лад найвільніший і забезпечує народові матеріальне існування.

А може самого патріотичного почуття досить для нас, поляків? Може, саме тільки повернення політичної незалежності зробить наш народ щасливим, а тоді й соціальна реформа для нас непотрібна?

Хто так каже, той або засліплений вкінці, або нічого не думає. Бо для людей політична незалежність нічогосінько не важить при внутрішній соціальній неволі. Яка користь буде нашому народові з того, що наші податки замість російського або пруського братиме й марнуватиме уряд, складений із наших власних панів, що дбають, як і російські та пруські, про себе самих, а не про народне добро? Яка нам користь із того, що матимемо власного короля, коли лихварі й капіталісти будуть здирати й визискувати нас по-давньому? Навпаки, поки не дамо народові надії на соціальну реформу, себто на поліпшення матеріального існування, доти він усією масою не стане до боротьби за свою й нашу політичну незалежність. Треба забезпечити йому передусім хліб і всі здобутки його праці, а тоді жодна сила, жоден наїзд не зігне нашого народу в ярмо неволі, не позбавить його незалежності. Іншого способу немає».

V

Пропаганду революційних ідей І. Франко нерозривно пов'язував з діяльністю серед львівських робітників (багато з них були поляками, а звідси й звернення до поляків в кінці катехізиса). Наприкінці 1878 року, як відомо з одного листа Франка до О. Рошкевич, львівські друкарські робітники обрали Франка на редактора свого органу «Ргаса»; зміна редакції 1879 р. позначилася тим, що з органу складачів «Ргаса» стала ширшим органом — органом трудящих, робітників. Про свою діяльність серед робітників, для яких був написаний катехізис, Франко писав в автобіографії: «1879 і 1880 рр. я, в спілці з другим знайомим (із євреїв) викладав економію суспільну в робітницьких кружках самоосвіти. В році 1879 я зладив був невеличкий елементарний підручник економії суспільної по Міллю, Чернишевському й Марксу на взір сербської компіляції Светозара Марковича, а 1883 частину її переробив і дав «Про-

світі», котра випустила її як особну книжечку «Про гроші і скарби». Результатом зносин з робітниками і отих кружків була видана в Женеві 1881 року брошура «Program socjalistów polskich i ruskich we wschodniej Galicyi», написана не мною, але при моїй співучасті»¹.

В середині 1879 року Франко повідомляв Павлика про те, що львов'яни задумали з осені видавати журнал «Нова основа», в якому Франко мав намір вести пропаганду нових ідей. «Я думаю, — писав він в тому ж листі, — що зараз же зразу почне міститися систематичний виклад економії після Чернишевського і Маркса»². Вказівка Франка на ці два прізвища якнайяскравіше свідчить, що його світогляд в кінці 70-х і початку 80-х років розвивався під впливом російської революційної демократії і марксизму. «Я знов по цілих днях упиваюся економією Чернишевського, — повідомляє Франко Павлика. — Що за шкода, що огромної часті його статей не видано, т. є. не передруковано з «Современника»! Се золото, не статті!»³. Під час перебування влітку 1879 року у батьків одного товариша на селі Франко інтенсивно працює над створенням «підручника економії, зрозумілого для гімназистів, а то й для селян, котрі дещо читали. В підручнику тім, — писав Франко, — мого нічого, але, взявши за підставу порядок Марковича, я переводжу уступи з Чернишевського, Мілля та Маркса, додаючи або викидаючи з Марковичового зводу, що ми видаєсь відповідним. Досі маю вже скінчену майже продукцію (звиш 8 аркушів письма — 4 аркушів друку). Сесь підручник я б думав друкувати по 2 картки в «Новій основі», а передрук робити свойов дорогов»⁴. Отже в кінці липня Франко мав уже 4 друковані аркуші тексту підручника, що поруч з катехізисом економічного соціалізму повинен був стати засобом пропаганди соціалістичних ідей серед трудящих та передової інтелігенції.

«Новій основі» не судилося побачити світу, а тим самим не з'явився в друкові Франків підручник суспільної економії. Невідома навіть доля цього рукопису. Можу сказати тільки, що в «Доповненнях до «Основ суспільної економії» Франко думав дати переклад 24-го розділу першого тому «Капіталу» Карла Маркса. Про переклад цього розділу Франко писав 14 вересня 1879 року до Павлика: «Я знов⁵ переводжу з Маркса: «Початок і зріст капіталістичного господарства —

¹ І. Франко. В поті чола, стор. XIII.

² Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом (1876—1895), т. III (1879—1881). Чернівці, 1910, стор. 52.

³ Там же, стор. 53.

⁴ Там же, стор. 87.

⁵ «Знов» у значенні протиставлення Франка до інших, що про їхні праці писав Франко в листі.

статтю не довгу (2 арк.) і зрозумілу так, що годі» (це 24-й розділ «Капіталу») ¹.

Переклад Франка згаданого розділу «Капіталу» Маркса з загубленим, на жаль, кінцем, зберігається в архіві Франка під № 429. Бажаючи подати цей розділ в додатку до підручника економії, Франко дав йому таку передмову:

«Доповнення до «Основ суспільної економії».

В самім початку «Основ суспільної економії» сказано було, що економія се наука абстрактна, т. е., що ціль її не є виключно — розслідити закони економічні теперішньої суспільності, але загальні закони праці людської. А позаяк з переміною суспільного ладу впротяз віків і закони ті проявляються щораз то в інших формах, впливаючих конечно з даного ладу, то наука економічна не може ніякої з тих форм уважати сталою і незмінною. Не може, значить, і нинішніх форм уважати сталими, а мусить шукати таких форм, котрі після нашого теперішнього знання були б відповідніші для суспільної праці і суспільного добробуту, ніж нинішні форми.

З тої то причини в систематичнім викладі основ суспільної економії ми не могли давати надто широкого місця вислідам про нинішній лад, а обмежились тільки головним його нарисом. При викладі абстрактної теорії праці се була конечна річ,— але прецінь ніхто не заперечить, що на практиці для кожного дуже важне знати передовсім докладно теперішній лад, його почин і розвиток. Таке знання вже тим корисне, що замість теперішніх засад подає масу фактів, котрі самі пруть розум до таких а таких виводів, між тим, коли ті самі виводи, подані без підставних фактів, усякому можуть видатися хиткими та схопленими з воздуха мріями. Для того то думаем ми, що поповнимо подекуди конечний недостаток теоретичного викладу, подаючи в «Доповненнях» обширніший огляд деяких питань, не порушених або збоку ткнених в самім викладі.

Одна з найважливіших недосах усякого чисто теоретичного викладу та, що приходиться виключати з нього всякі ширші історичні перегляди. Правда, се не є недосаха конечна, бо остаточно мож б бути вірним теорії, подаючи перегляд розвитку та впадку всіх економічних порядків від почину цивілізації аж дотепер. Але не кажучи вже о тім, що для такої загальної історії економічного розвитку призбирано досі дуже шемало матеріалу,— в нашім підручнику такий виклад був би неможливий вже й за недосачею місця. А говорити обширно про розвиток одного — нинішнього ладу, не сказавши нічо про розвиток інших, се значило б вважати сей лад чимось важнішим від прочих, між тим коли в історії, як і в зрості кожного

¹ Переписка..., т. III, стор. 130.

організму, кожда фаза розвитку для вислідника рівноважна.

Але вважаючи потрібним познакомити наших читачів з історичним розвитком сучасного, капіталістичного ладу, ми робимо це в «Доповненнях». А для своєї цілі ми не можемо знайти кращого провідника над Карла Маркса, котрий в одному розділі своєї книжки «Das Kapital» списав короткий, хоть ярий перегляд того, як розвивалася капіталістична продукція. З тим розділом ми й хочемо познакомити наших читателів».

Коли ж надрукувати підручник економії стало неможливим, Франко перекреслив цю передмову й мав намір видати свій переклад у «Дрібній бібліотеці». Про це свідчить такий заголовок на рукопису у Франка: «Дрібна бібліотека. Карл Маркс. Початок і історичний розвиток капіталістичної продукції в Англії. З німецького переклав Іван Франко»¹. Окремі підрозділи перекладеного розділу такі: I. Первісне нагромадження капіталу; II. Вивласнення² хліборобів; III. Криваві устами проти пролетарів при кінці XV віку; IV. Устави для зниження робочої плати; V. Як повстали капіталістичні орендатори? VI. Вліяння рільничого перевороту на промисл. Промисловий капітал здобуває собі в краю ринок збутовий». З останнього підрозділу в збереженому рукописі є тільки одна сторінка чвертки, а в оригіналі двадцять четвертий розділ має ще сьомий підрозділ під заголовком «Історична тенденція капіталістичного нагромадження». У двох місцях перекладу, в IV і VI підрозділі, Франко додав свої уваги-пояснення. До свого окремого випуску «Дрібної бібліотеки» Франко написав таку передмову:

«В першій часті своєї великої економічної праці про «Капітал» стараєсь Карл Маркс вияснити передовсім, як повстає капітал? В тій цілі виказує він поперед усього, що єдиним джерелом усякої вартості є праця людська, котра з матеріалів сирих, даних природою і при помочі сил природи, витворює предмети вжиточні для чоловіка. Коли предмети такі витворюються не для власного вжитку самого витвірця, а для заміни за інші, тоді вони зветься товарами. Капіталістична продукція полягає на витворюванні товарів, але не всяка продукція, де витворюються товари, є вже капіталістична. До того потрібно ще одної дуже важкої вимінки, щоби сама праця стала товаром, т. є., щоб на торзі за певний товар (гроші) мож було замінити (купити) працю людську.

Звичайно під назвою капіталу у нас розуміються беззглядно

¹ Рукопис охоплює 12 чверток, з них дві йдуть на обкладинку, й на них написано передмову до перекладу, як випуску «Дрібної бібліотеки». Решта, 10 чверток, — текст перекладу, за винятком трохи не цілої сторінки першої чвертки перекладу з перекресленою первісною передмовою Франка до перекладу як додатку до підручника економії.

² Експропріація.

гроші. Се почасти хибно. Гроші, як бачимо, тоді тільки стають капіталом, коли за них купується на торзі робуча сила.

Але праця людська се не є звичайний товар. Се товар живий, котрий має то ту властивість, що надає вартість другим предметам, і надає її більше, ніж кілька сам коштує. Торгова ціна праці, так як і ціна кожного товару, означена звичайними економічними правилами, з котрих найважливіше — кошт витворення товару, т. є. в тім разі — кошт удержання робітника і його робучої сили. Таку ціну платить капіталіст робітникові за його працю. Між тим робітник в тім часі, на котрий нанявся, витворює далеко більше, ніж виносить його плата. Він витворив надвишку вартості понад вартість своєї плати, — тота надвишка, — се зиск капіталіста, — вона побільшує його капітал. Значить, уся капіталістична продукція полягає на творенню надвишки, котра задармо дістаєсь капіталістові. Цілий розвиток економічний капіталістичної продукції полягає на тім, що капіталісти всіма силами старалися до крайньої можності збільшити тоту надвишку. Збільшити її мож було двома способами: або продовжуючи день робучий (надвишка абсолютна), або приневолюючи робітників в коротшім часі працювати з більшою натугою (релятивна надвишка). Оба ті способи витрібували капіталісти, і то перший з них (продовження робучого дня) до такої крайності, що аж уряд, затривожений робітницькими розрухами, мусив вдатися в те діло і ограничити стало довготу робучого дня. Відтоді капіталістична продукція і досі пре в другий бік, — стараєсь означений правно день робучий якнайдосконаліше використати, раз у раз заводячи нові машини, котрі до крайності упрощують і прискорюють продукцію, а до обслуги вимагають якнайменшого числа рук.

Се головні думки, виведені Марксом з безмірної маси фактів, нагромаджених в його книжці. При кінці книжки розбирає він ще одно важне питання: Яким способом почалася тота капіталістична продукція? Як і на яким ґрунті та при якій управі виріс той дивний порядок, оснований на щоденнім хитрім визискуванню, на крайній бідності незлічимих мас народа, а крайнім багатстві немногих щасливців? Сесь важний розділ Марксової книжки — прекрасний культурно-історичний очерк — зрозумілий буде і окремо від цілої книжки, і ми хочемо познакомити з ним нашу громаду, як для самої його великої стійності наукової, так і для того, щоб заохотити всіх, хто тільки владає німецькою мовою, до читання цілої Марксової книжки. Звичайно говориться про дуже трудний і незрозумілий спосіб писання у Маркса. Се мож би сказати хіба про перший розділ його книжки, — а о кілька такий суд справедливий щодо прочих розділів, хай посвідчить тота **часть**, котра отсе переведена».

Навіть коли б не зберігся автограф Франкового перекладу

згаданого розділу Марксового «Капіталу», його призначення для «Дрібної бібліотеки» відоме з Франкового листа до Павлика, датованого 10 лютого 1880 року. Тут також згадана і праця Енгельса «Початок і основа соціалізму»¹, яку Франко опрацював у 1879 році. В архіві Франка зберігається під № 78 автограф цього перекладу під заголовком «Початок і теорія соціалізму Фрідріха Енгельса» з такими розділами: «I. Вихідна точка соціалізму; II. Початок історії соціалізму; III. Суспільно-економічна основа соціалізму».

В «Правді» 1879 року був надрукований переклад з німецької мови Івана Мандичевського й Івана Франка праці Шеля «Суспільно-політичні стороництва в Німеччині», який був передрукований того ж року в 13 випуску «Дрібної бібліотеки». До передруку додавалась стаття Франка «Редакція «Правди» в боротьбі з вістряками. (Замітки на примітки до Шеля в XI вип. «Правди»)». Стаття Франка викликана примітками редакції «Правди» до тексту Шеля в листопадовому номері журналу.

Ствердженням цього й починається стаття, а саме: «Подаючи нашій читаючій громаді окремою книжочкою переклад (скорочений) статті звісного німецького кафедресоціаліста Ганса Шеля про німецькі суспільно-політичні стороництва, ми мали передовсім на оці — вказати ціль і програму нового робітницького руху в Німеччині, котрому Шель присвятив V розділ своєї праці. Се, і спокійне та, оскільки мож було, безсторонне представлення стороництв становить, як для нас — головну-вартість Шельової праці.

Одно тільки хотіли б ми замітити на закінчення сеї книжочки. Стаття Шеля друкована була в «Правді», котрої редакція вважала потрібним подавати до посліднього розділу свої примітки, котрі, як звичайно, займають більше місця, ніж дотичущий текст. В тих примітках редакція «Правди» старалася по змозі сил своїх збивати думки, висказані в програмах радикальних стороництв, або подані Шельом, яко основні точки науки поединчих їх представників. Не входячи вже в те, що подібні примітки не дуже то на місці при таких текстах, ми хочемо тільки роздивитися, кільки правди в тих примітках і наскільки редакція може ними гордитися».

Прочитавши примітки, Франко вилучив усе, що торкалось Шефле, бо його «самі німці і його одновірці — кафедресоціалісти вважають одним з тих мудрців, що то після Колумба їздять Америку відкривати, причім не раз Америку минуть, а до Хіни заїдуть»². Франко зазначає, що Шефле в «економії

¹ Переписка..., т. III, стор. 165.

² Ганс Ш е л ь. Суспільно-політичні стороництва в Німеччині, Львів, 1879, стор. 103.

не сказав нічого поза Маркса, ба, й ту не всюди зумів удержатися на науковій висоті марксових думок, і там, де стрібував сказати щось свого супротив Маркса, звичайно тільки попсував, а не поправив, і пізніше мусив назад вертатися до того, що каже Маркс. Так було між іншими з теорією вартості¹. В справі коливання заробітної плати Франко радив редакції «Правди» повчитись у Маркса: «А про повстання того хитання zvolить редакція «Правди» прочитати собі у Маркса очерк історичний повстання капіталістичної продукції»². Франко ствердив, що «редакція «Правди» бересь судити про питання, котрих сама не розуміє, — через що, розуміється, замість доказати соціалістам їх грубу несвідомість законів економічних, вона тільки виказала тим наглядніше свою власну несвідомість тих же законів.

Розуміється, що ані ціль, ані об'єм сеї замітки не дозволяють нам входити далі в подрібності і вказувати обширніше, що й як думають соціалісти про питання, порушені редакцією «Правди», а особливо розібрати Марксову теорію вартості. Однак ми надіємося зробити се з часом в «Дрібній бібліотеці»³.

На жаль, видання «Дрібної бібліотеки» закінчилося найближчим випуском, в якому надруковано оповідання Франка «На дні».

VI

В 1880 році Франко разом з Болеславом Червенським склали соціалістичну програму. Цю програму обговорив і ухвалив редакційний комітет «Pracy» і з метою надрукування вислав її до Женеви.

В січні 1881 року програма була надрукована.

Програма мала заголовок „Program socjalistów polskich i ruskich wschodniej Galicyi“, але видавці зробили помилку в заголовку й видали „Program socjalistów polskich wschodniej Galicyi“. Коли автори програми запротестували проти помилки, було замінено старий заголовок іншим: „Program socjalistów galicyjskich“. З уваги на потребу більш популярної програми в травні 1881 року надруковано в Женеві нову програму під заголовком „Program galicyjskiej partii robotniczej“. Цю програму прийняв редакційний комітет «Pracy».

Складена за участю Франка в січні 1881 року програма має короткий вступ і вісім маленьких розділів. В першому розділі

¹ Там же.

² Там же, стор. 109.

³ Там же, стор. 115.

подається зміст теорії соціалізму. Розділ починається ствердженням, що «відколи дослідження учених, а саме Карла Маркса, підняли теорію соціалізму до значення позитивної науки, соціалізм у цілому цивілізаційному світі є властиво лише один.

Побіч соціалізму, якому Маркс, Енгельс і інші надали наукової системи, усякі давніші соціалістичні або комуністичні системи... мають хіба лише історичне значення».

І далі: «Маркс і його школа довели, що властивим мотором цього натурального розвитку є економічні умови, а саме кожночасна продуктивна система. Організація продукції досі завжди витворювала класові антагонізми, які, дійшовши до якогось пункту, неминуче викликали зміну в самій продукції. Дотеперішня історія це історія боротьби класів». Зазначалось, що йде непримиренна боротьба пролетаріату з буржуазією, праці з капіталом, однак «перемога пролетаріату не спровадить за собою панування нового суспільного класу, але швидше скасує всі класові різниці».

«Цим різниться рух пролетаріату від своїх попередників,— у цьому лежить його прогресивне значення».

В четвертому розділі програми розглядається питання, чи є в Галичині умови для існування соціалізму. Говориться про капіталістичний спосіб виробництва в Галичині. «Праця, — писалось в програмі, — відірвана від капіталу й залежна від нього. Дрібний промисел, в якому ще не так виявляється це відношення, знаходиться в агонії, бо його гнете великий капітал, репрезентований конкуренційним фабричним промислом, хоч би він був за кордоном. Засоби, роблені в цілі підтримання цієї пережитої інституції, не придадуться на ніщо з огляду на природну експансивну силу капіталу та скерування великих капіталів до поглинення менших. Для ремесла немає іншого шляху, як лише: перекинутися на поле фабричного промислу й конкурувати з закордоном, або — впасти, лишаючи вільне поле для великих капіталістів і зійти самому в ряди пролетаріату. Іншої альтернативи немає».

В сільському рільничому господарстві щораз ширше застосовуються машини, все більше використовуються робітники. Зростає пролетаріат. Щодо дрібної земельної власності, то її точило лихварство, яке призводило до збільшення кількості пролетаріату. Серед сільського населення голод був хронічним. Як виглядала справа з хатнім промислом, програма посилювалась, між іншим, на статтю про комарнянських ткачів у «Дзвоні» 1878 року, додаючи: «Для кого замало цього всього, того відсилаємо до Борислава».

В п'ятому розділі програми нова партія визначала своє ставлення до давніших партій в Галичині. Вона засуджувала

польську партію, девізом якої було розширення меж Польщі «від моря до моря», і так званих москвофілів. Про народовців у програмі зазначалось: «Народна українська партія, так званих «українофілів», тепер виявляє чисто буржуазні нахили, яких ми не можемо підтримувати».

В шостому розділі програма заперечувала «взагалі новочасну державну владу, як таку, яку установила буржуазія і яка боронила виключно її інтересів. «Негуючи новочасну державу, — починався сьомий розділ, — тим більше мусимо негувати теперішнє панування завойовницьких урядів над польським і українським народами та намагання репрезентантів чужих національностей до гегемонії над ними. Немає вищих і зневажених національностей: усі рівні й мають рівне право до свободного розвитку. Є нашим бажанням, щоб польський і український народи знов здобули самостійне національне життя. Знаємо бо, що до щасливого розвитку потрібні національні інституції, а саме національна мова, без якої виховання народу не може робити бажаних успіхів». Але разом з тим програма підкреслювала головне завдання — єднати сили до боротьби з капіталізмом.

Франко мав задум видати популяризацію соціалістичної програми українською мовою, зручним кишеньковим форматом. На жаль, вона лишилась в рукописі, що зберігся в архіві Франка під № 222. Свою програмою Франко намагався охопити і робітничий клас і селянство. Програма є ще одним документом, що висвітлює захоплення І. Франка в той час соціалістичними ідеями, його прагнення пропагувати ці ідеї серед робітників і селян. Подаю на закінчення головні частини цієї програми.

«Чого хоче «Галицька робітницька громада»?

Вже від кількох літ межі робітниками, працюючими при всіляких ремеслах та фабриках по більших містах Галичини, у Львові, Кракові і др., ширяться думки о тім, що теперішній порядок життя людського робить кривду усім робучим людям і що конче треба їм узятися до купи, щоби з коренем вирвати теперішнє лихо і установити новий порядок, такий, який, при котрім було би добре жити робучому чоловікові.

По інших краях, на заході Європи, вже віддавна робітники над тим заходяться, щоби не тільки вияснити собі своє теперішнє положення і тоту ціль, до котрої би їм змагати, але стараються особливо збирати до купи людей однакої думки, в'язатися в громади, спілки й товариства, раз для того, щоби собі взаємно помагати в проясненню своїх думок, а по-друге, й для того, щоби єднати свої сили для переведення в життя своїх жадань. Найбільша така громада є «Меженародна Спілка Робітників», до котрої належать робітники і робітницькі громади

всіх країв і всіх народів, що зійшлися до купи для спільної роботи. Ті робітницькі громади і спілки вже й тепер багато роблять добра для робучих людей: вони скликають робучих людей на спільні наради, видають газети для навчіння і забави робітників, видають також потрібні книжочки, уділяють своїм товаришам-робітникам грошеві або другі запомоги, щоби ратувати їх в разях слабості та безробітці, еднають для своїх товаришів-робітників безплатних лікарів у недугах і адвокатів в справах судових, працюють над тим, щоби переводити своїх заступників у ради громадські, повітові, краєві сейми та державні, а вкінці дбають і о то, щоби товариші-робітники самі своєю волею сходилися в спілки господарські та ремісничі, складалися своїми знарядами, ґрунтами, худобою і грішми і таким способом, працюючи прикупі, ратували одні одних і привикали до спільності та дружності.

У нас донедавна о таких змаганнях робучих людей нічо не було чути. По селах до 1848 року була панщина: пани твердою рукою налягали на хліборобів, не давали їм не то щоби сходитися до купи та радити о поправі свого життя, але навіть не давали їм освічуватися, вчитися, не давали їм віддихнути від важкої праці, ба навіть самі напихали їм горілку, щоб люди пили і забували о своїм життю і своїй нужді. А коли пани, налякані мазурською різаниною 1846 року, зачали вже й самі домагатися скасування панщини і вкінці 1848 року її скасовано, коли того ж року цісар, наляканий бунтом віденських студентів, надав краєві конституцію, т. є., ніби свобідну народну управу, то й тоді у нас не почали меж робучими людьми ширитися ясніші думки про життя людське і його поліпшення. Всі вольності, даровані 1848 року, окрім панщини, швидко потім знов скасовано, просвіта народна, віддана в руки попів, була, хоч трохи й більша, ніж за панщини, а все-таки переважно церковна: дітей учили по школах читати, писати, катехізму, церковного співу, а не подавали їм ані відомостей, потрібних для них у господарстві, ані не було книжок, по-нашому писаних, з котрих би такий троха письменний чоловік міг був навчитися ясно думати о своїм життю і його поліпшенню. А коли врешті по нещасливій пруській війні народам Австрії знов даровано більшу свободу, конституцію, коли дозволено їм вибирати собі своїх заступників до ради державної, що становить закони і ухвалює податки на всі краї, до сеймів краєвих, рад повітових і громадських, то аж тоді могли думки о поліпшенню людського, робітницького життя дійти й до нас і свобідніше меже людьми ширитися. З одного боку, школи по селах перероблено на світські, взято їх з-під руки попів і передано під надзір окремих на то вибраних рад шкільних (громадських, повітових і ради шкільної краєвої), зложених з людей письменних і вчених, в

значній часті самих учителів. По тих школах наказано вчити далеко більше і потрібніших річей, а меже ними й початків господарства, садівництва, бджільництва і др. Правда, багато, і то найпотрібнішого, по тих школах не вчать, а іменно не вчать потрібного по селах ремесла, не ознакомлюють старших дітей з устроєм і справами держави, котрі в конституційнім краю кождий зобов'язаний знати. Та зато при сільських школах наказано заводити і держати збірники книжок для зичення тим ученикам, котрі вже вийшли з школи, а коли з часом в кождім селі, при кождій школі таких книжок про всілякі потрібні для людей діла набереться багато, то вони, хоть і як перебрані та переціджені аж трьома радами шкільними, все-таки де в чім причиняться до освічення людей.

В тім самім часі меже вченими русинами по містах зав'язалися також спілки для освіти люду. Ті спілки поклали собі за завдання — друкувати і ширити меже простим народом книжечки на зрозумілій мові о всяких пожиточних і потрібних ділах. Досі ті спілки понадруковували вже чимало таких книжечок, і хоть більша їх часть написана або не дуже зрозуміло, або й о річах пустих та мало потрібних для народу, треба признати, що й ті книжки свою познаку меже людсьми по селах і містах показали, привчили і заохотили їх — читати і вчитися розуму з книжок, шукати в книжках поради і в ділах господарських та домашніх, і в ділах судових та правних, і в ділах освітніх, громадських і навіть релігійних та церковних. І хоть досі о найважніших для робучого люду справах у нас розказано було дуже мало, то все ж таки те вже велика річ, що люди до книжок зацікавились, що чимраз більше починають попитувати за добрими книжками, за такими книжками, де би була розказана вся правда, то є, де би було розказано їм на розум усе про робітницьке життя, його теперішні кривди та недостатки і його поліпшення. Люди чимраз охотніше пристають до книжок і зачинають уже заводити у себе по селах свої власні читальні, то є, хати, де би люди сходилися читати книжки та газети або слухати, як читають другі на голос, бесідувати та радитись о всяких потрібних, особливо освітніх ділах. Таких читальень в Галичині маємо вже кількадесят і з кождим роком їх стає більше, а деякі з них дуже добре роблять своє діло. Читальні громадські тим уже ліпші від бібліотек шкільних, що можуть спроваджувати і записувати собі книжки та газети, які їм схочеться, не потребуючи нічийого дозволу і не стоячи під ніяким зверхнім дозором. Такі читальні, коли б вони були в кождім селі і велися розумно та щиро, могли би зробити дуже багато добра, могли би робучих людей далеко більше освітити і навчити, ніж теперішні, аби й які високі школи.

І в господарських ділах наші люди-хлібороби починають

також почувати потребу спільності та дружності. Вони починають на складані гроші купувати господарські знаряди і машини, котрі задорогі на одного, і працюють ними спільно. Поговорюють і о тім, щоб громади закупували на спільні гроші ґрунти від панів та банків і ґрунт той чи то ділили між громадян, чи то держали прикупі і випускали його в оренду потребуючим, а виручені гроші повертали би на спільні, громадські діла. Кажуть, що деякі громади вже й зробили так і що діло у них іде добре. На всякий спосіб, хоть і як невелика се робота, хоть цілковитої поправи життя робітних людей, а особливо тих, що вже нині нічого не мають, годі від нього й ждати, а все ж таки на початок і то добре, а найліпше то, що самі громади притім навчатися лучитися докупи і вправлятися в своїх ділах без ніяких посторонніх товчків та розпоряджень, без ніякого начальства. І в ділах віри та релігії між нашим народом видно також намагання до чимраз ліпшого вияснення та свободи. З одного боку, великі видатки на релігію: будову церковів, попівських хат і забудовань, на попівські пенсії та вдержання всякого церковного начальства, каноніків та біскупів даються дуже туго чути робучому народові, а й саме поступування попів з народом, їх здирство та панство, — все те відвертає чимраз дужче робучих людей від церкви, від попівства. А, з другого боку, ті невеличкі початки знання природи, які досі подані були народові в книжечках та газетах, починають похитувати його віру; люди починають бачити, — і чим далі, тим ліпше будуть вбачати, — що сонце, місяць і звізди то не ліхтарні, котрі щодоби за чергою запалюють святі на небі; що вітер і дощ і сніг, тепло і студінь не йдуть прямо від бога, а походять із зовсім простих, природних причин, котрі мож докладно вислідити, змірити і наперед обрахувати; що євангеліє не є письмо святих, а письмо людське; що Христос був не бог, а такий же чоловік, як другі, котрий упоминався за бідними людьми і за те був замучений, і як умер, так і остався і не воскрес більше; що завдання чоловіка не в тім — жити на землі в нужді і кривді, щоб був щасливий по смерті, — бо по смерті ніякого життя ані щастя нема, і що затим чоловікові треба дбати і домагатися, щоб ту на землі був щасливим, то є, щоби жив як мож найдостатніше з праці своєї в братстві і любові з другими, також працюючими людьми, а заразом щоби міг завсіди просвічати свій розум і навчатися тій правді, яку нам показує природа і її сили. Правда, всі ті думки тепер ще далеко неясні всім робучим людям по наших селах і містах, бо й уряди теперішні бояться тих думок і стараються не допустити їх до робучих людей. Але з усього видно, що бодай меже декотрими людьми та громадами ті думки будяться і приймаються помимо всіх наказів і помимо дуже

слабенького та невиразного їх ширення в книжечках та газетах, видаваних письменними людьми.

По містах, особливо по більших, положення робітників, з одного боку, о тільки гірше, що там жити тяжче, у робітника свого поля ані своєї хати нема, приходиться йому жити з зарібку, приходиться через те звисати на ласку й неласку того, хто їм дає роботу і може її кожного часу відняти. Притім же й сама робота в містах, при варстатах та машинах, далеко шкідливіша для здоров'я, ніж робота хліборобська. Але, з другого боку, по містах здавен-давна було більше шкіл, буває завсіди більше нагоди чому-небудь навчитися, щось побачити, почути та дізнатися, як де люди живуть і як собі радять, а притім більша там свобода збиратися на наради, єднатися в товариства та спілки, сходитися на відчити та забави. А ще й близький, щоденний примір багатого та достатнього життя маєтних людей будить в бідних, незабезпечених робітниках широкі бажання, а їх власне, дуже нужденне та необезпечене життя прямо клонить їх до думок над рятунком і поправою того життя, до спілок, до збирання своїх сил для спільної праці й науки, для взаємної підмоги. В наших більших містах, Львові й Кракові, вже віддавна позаходилися межє ремесними робітниками такі спілки і товариства, зразу тільки для грошевої підмоги недужим та безробітним, а чим далі, й для освіти і науки своїх товаришів. Ті товариства побіч своїх кас почали заводити у себе збірники своїх книжок, котрі визичувалися до читання товаришам, почали старатися о газети, котрі б в хаті товариства лежали б раз у раз на столі і котрі міг би собі читати кожний товариш в вільних годинах, заходячи до хати товариства. Далі уладжують такі товариства для своїх товаришів і відчити о річах потрібних і пожиточних для них, на зрозумілій і приступній для них мові. Все те, очевидно, дуже багато мусило причинитися до розбудження і оживлення думок межє міськими робітниками, і до того, що вони навчилися в кождім ділі виступати сміліше і голосніше допоминатися свого, ніж селяни хлібороби. Вони навчилися ліпше знати свої права і встоювати за собою і тому то не диво, що у них швидше і скоріше приймаються нові думки про цілковиту переміну теперішнього ладу і докладну поправу життя всіх робучих людей, селян і міщан, русинів, поляків і євреїв і всіх, хто живе працею своїх рук, в бідності і недостатку».

Далі Франко дає схематичний огляд історичного розвитку думок про справедливий суспільний лад, спиняється на соціалістах-утопістах і особливо підкреслює заслуги Маркса й Енгельса, що науково пояснили причини соціальної нерівності, показали шлях трудящим до справедливого суспільного ладу, сприяючи тим самим організації робітничих об'єднань і рухів.

Про Маркса й Енгельса Франко писав: «...вчені люди, Енгельс і Маркс, ясно і науково показали, як виробився теперішній несправедливий порядок меже людьми, на чім полягає його несправедливість, а zarazом, що єдиний вихід з нього се іменно ті думки, котрі здавна проповідали мислячі і щирі люди, котрі донедавна називано небувальщинами (утопіями), а котрі, добрим чи злим способом, мусять в недовгій часі статися правдою».

В продовженні тексту статті читаємо:

«...У нас досі, як взагалі небагато робилося для ширення нових думок про волю й правду меже людьми, так особливо мало зроблено для того, щоби злучити наших робучих людей по селах і містах в одну купу, в одну міцну громаду. Аж 1881 року думка та і у нас прийнялася міцно і найшла щирій відклик меже робучими людьми, так що в недовгій часі можемо надіятися, що й у нас, в Галичині, буде впорядкована явно «Громада (партія) робітницька» з робітників руської, польської, єврейської і всякої другої, в Галичині живучої, народності, сільських і міських. Тільки така Громада може збудити живий рух серед нашого робучого люду, може живо ширити нові думки по всіх усядах, може єднати силу й працю всіх робучих людей для того, щоби в разі потреби повернути її туди, куди самим тим людям її запотребиться повернути.

Наші товариші поляки, що разом з нами хлопочуть о уладженню такої робітницької Громади в Галичині¹, випустили недавно у світ невеличку книжечку на польській мові, в котрій розказують, чоґо хоче Галицька робітницька Громада? Позаяк в тій книжечці покладено головну ваґу на життя і потреби міських робітників, а не сільських, то ми не будемо переказувати її по-нашому, а тільки зберемо ту головні жадання, котрі мають бути основою всеї роботи Галицької робітницької Громади і в котрих ми зовсім годимося з нашими товаришами, польським й другими робітниками громадівцями².

Галицька робітницька Громада зав'язується в тій цілі, щоби по мірі своїх сил допомагати робучим людям свого краю — вибороти собі обезпечене, правдиво людське життя. Щоби то могло статися, Галицька робітницька Громада вважає конечним — переініти теперішні несправедливі порядки за то, що в них робучий чоловік живе наймізерніше і найнужденніше, а нероби і багатирі уживають всіх розкошей, держать в своїх руках і силу, і правду, і науку, а бідному чоловікові не то що не

¹ Громада така була би уже уладила і упорядкувала, коли б львівська поліція за пусту формальність не була заказала з'їзд робітників сільських і міських з усеї Галичини, скликаний іменно в цілі заложення і уладження такої робітницької громади.

² «Громадівці» тут у Франка в значенні «соціалісти».

дають уживати всього того добра, але не дають навіть пізнати його. Змагаючи у всім до правди і свободи, Галицька робітницька Громада доложить усіх сил, щоби приготувити і ввести в діло ось які зміни:

I. В ділах господарських (економічних)

Нерівність в господарських ділах, яку тепер бачимо, є джерелом усеї нужди і всеї неправди на світі. Купка людей багатих держить в руках мільйони бідних. Бідні мусять працювати на багатих, а самі за свою працю дістають ледво тільки, щоби могли нужденно вижити, — а дуже часто й тільки не одержують. Бідні мусять платити найбільше податків, давати найбільше рекрута (бо їх є найбільше), а на їх гроші пани та багатирі держать війська, поліції та жандарів, щоби самих тих бідних держати в притиску, страсі і темноті. Бідність доводить людей до проступків, до зопсуття, крадіжі та вбійства, а пани й багатирі карають їх за те, хоть нічоґісінько не роблять, щоби не стало причини всіх тих проступків — бідності. Противно, пани й багатирі всіми способами обдирають і обіднюють робучий народ, а їх проступки, хоть далеко більші від проступків бідного чоловіка, уходять їм безкарно. Галицька робітницька Громада думає затим, що не будь бідності меже людсьми, не будь тої величезної господарської нерівності, то й не було би всіх нинішніх неправд, і люди жили би далеко краще і щасливіше, ніж тепер. А щоби скасувати нинішню нерівність, а завести господарську рівність меже людсьми, Галицька робітницька Громада, враз із другими робітницькими громадами по цілім світі, домагається:

1. щоби вся земля з лісами й пасовиськами, ріками й озерми належала до тих громад, котрі на них працюють, а так само, щоби всі фабрики та заводи належали би до тих робітників, що в них роблять. Не менше того по містах усі доми й хати, що тепер належать до поединчих багатирів і віддаються в найми, належали б до цілої громади;

2. щоби громадяни не ділилися полями, лісами та пасовиськами ані робітники фабриками та машинами, але працювали би на них вкупі, громадами, а ділили би поміж себе на працюване добро по мірі того, як хто потребує і кільки та як працював;

3. щоби в ділах господарських, так само, як і в усяких інших, ніхто не мав права давати громадам які-небудь накази, накидати їм старшину або що, але щоби громади своїм господарством управляли, як самі схочуть, ділили його меже своїх громадян, як їм випаде ліпше, і видавали часть спільного, громадського добра там і на такі діла, на які їм запотребиться.

II. В ділах громадських (соціальних) і державних (політичних)

Ми вже вказали, що теперішня нерівність господарська, бідність одних, а багатство других, є головним джерелом усякої кривди й неправди меже людьми. Бідний чоловік не може бути правдиво свобідний: голод заставить його наймитися в службу, робити навіть таку роботу, котрої би він при щасливіших обставинах ніколи не робив. Бідний чоловік не може вчитися, то є, не може пізнавати природи і людей, не може користуватися здобутками людської мислі. Бідний чоловік, хоть своєю працею держить на світі всіх панів, війська, держави, царів, прецінь уважається підданим, то є, уважається за мертву річ або скотину, не має голосу в ділах і радах держави та краєвих, а пани іменно на тих радах радять та становлять, як він має жити і як має вмерти. Бідному чоловікові на нінащо здалися й суди, прилюдні чи неприлюдні, справедливі чи не справедливі, — в судах усе не його правда, а хоть би могла бути і його правда, то тота правда для нього задорога. Для бідного чоловіка й життя родинне не є добром, а радше нещастям, раз для того, що йому дуже часто приходиться женитись (а ще частіше бідним дівчатам виходити замож) не по любові, а з потреби, а по-друге, для того, що діти, коли малі, стають тягаром родини, а коли підростуть, не можуть одержати належитого виховання і ледащіють. Нерівність господарська ділить людей на верстви і стани, і хоть в тих верствах люди однакі, то прецінь кожда верства має інші права, а верства найбідніша, то є, іменно робучий люд, не має майже ніяких прав: його кождий багач і кривдить, і обдирає, і туманить, і ще й наганьбить в додатку. Тота сама нерівність народжує стремління одних народів (а радше у багатих верств одних народів) панувати над другими народами, відбирати їм їх мову, звичаї, їх народність. Тота сама нерівність змушує тисячі здорових і сильних людей різатись і мордуватись за якінебудь примхи та пусті сварки панів, купців та царів. Галицька робітницька Громада думає ураз із другими робітницькими громадами цілого світа, що коли скасована буде основна господарська нерівність, коли не стане бідних і багатих, то й то ті громадські, державні та меженародні кривди і неправди минуться і пропадуть зовсім.

Затим у громадських, державних і меженародних ділах вона буде домагатися:

1. щоби кожда людина, чоловік чи жінка, були свобідні і мали б зовсім рівні права у всім і до всього;

2. щоби могли бути правдиво свобідними і вмiли вповні користуватися своїми правами, вони мусять одержати належне

і всестороннє образование, мусять виробити всі свої тілесні і духовні сили;

3. щоби кожда громада в своїх громадських ділах мала повну самоуправу, могла б, з ким її воля, входити в зв'язки та спілки;

4. щоби так само зв'язки громад: місцеві, окружні, народні і племенні мали повну незалежність і свободу дій та розвитку;

5. щоби діла, котрі тепер держать в руках держави та багатири, передані були громадам і вольним спілкам громад: і так загранична торгівля і взагалі всяка обміна виробів різних місць і країв велася без посередництва всяких купців та факторів, самими громадами, як до потреб кожної громади; так само щоби суд в спорах меже людьми робили не які-небудь навмисно на то поставлені судії, але самі громадяни, або, де діло зайде меже кількома громадами, щоби розсуджували виборні з тих громад; оборона краю, — коли такої буде треба при загальнім братерстві робучих людей, — щоби також була ділом самих громад, котрі в тій цілі зуміють вивчити спосібних своїх громадян воєнному ділу; щоби добром громадським заряджували виборні від громади, котрих громада кожної хвили може скинути; вкінці, щоби громада сама по своїй волі назначувала, чи і яку часть свого добра хоче віддавати в спільні зв'язкові каси на великі, спільні діла, чи то господарські, промислові, чи й освітні;

6. щоби, почасти через знесення нерівності господарської, а почасти через рівне і всестороннє образование всіх громадян, знесені і зрівнані були всі теперішні верстви людей, а особливо, щоби не було теперішніх панів ані слуг, власті ані підданих, а були в самі образовані, розумні і вільні робітники;

7. щоби через піднесення робітників з теперішнього нужденного і небезпеченого положення дати їм можливість женитися і виходити заможж по любові, а через передання виховання дітей в руки громаді влегшити супругам розлуку, коли би не стало еднаючої їх любові.

III. В ділах освітніх (культурних)

Велика частина нинішньої недолі і нужди робучого люду лежить в тім, що робучі люди тепер невчені і темні. Темний чоловік не може дати собі ради ні в чім, не може докопатися правди в тім, що йому говорять, не може мати участі в добутках людської мислі і людських штук. Для темного чоловіка єдиний вихід — віра, релігія, а іменно віра й релігія вбиває розум людський і чимраз дужче його затемнює. Темного чоловіка кождий одурить і залякає, він не може ніколи бути певний, в чім його право й обов'язок. А й наука така, яку

нині подають у школах, для робучого люду, хоть і як багато коштує, прецінь мало чим ліпша від цілковитої темноти: в тій школі так само затемнюють розум робітника всякими катехізмами, фальшованою історією, навчанням зовсім непотрібних речей, а залишуванням потрібних. Науку подають в теперішніх школах не для того, щоби образovati і навчити робітника потрібному і людському знанню, але тільки на те, щоби виховати з нього *підданого*, щоби вмовити в нього покірність теперішнім, несправедливим порядкам і утвердити його в темноті. А ті знов робітницькі діти, котрі щасливим случаем мають спосібність кінчити середні й вищі школи, через довголітнє сидіння в школі відвикають від ручної, тяжкої роботи, марніють і слабнуть і виходять з конечності неробами та слугами теперішнього несправедливого ладу, п'явками народними, коли не нахопляться на правдиві думки і не схотять, ждучи на себе арештів, муки і переслідування, стати захитниками робучого люду, обороняти його словом і пером і прояснювати його очі на оточуючу неправду і неволю. Щоби знести ту темноту і до послідньої можності розбити пута неволі, котрими від віків обпутано бідний робучий народ, Галицька робітницька Громада, враз із другими робітницькими громадами цілого світа, вважає конечним домагатися в ділах освітніх:

1. щоби кождому вольно було вчитися і навчати, чого і як його воля;

2. щоби навчання і виховання молодого покоління було ділом громадським, — не збороняючи однако ж і родичам, коли вони до того охочі і спосібні, — навчати самим своїх дітей;

3. щоби школа розвивала всі, тілесні й духовні спосібності учеників, щоби не виводила заниділих та слабосилих учених, неспосібних до ручної праці, але щоби виводила вчених, розумних і розвинених робітників;

4. щоби релігії, яко річі, опертої не на знанню, а на вірі, не вчено по школах; так само всяке богослуження, поки воно не буде заступлене наукою та штуками красними, вважалось не громадським ділом, а ділом поединчих людей, так що котрі люди схотять мати собі церков, попа і т. д., ті нехай і удержують їх своїм коштом. Галицька робітницька Громада, враз із другими робітницькими громадами цілого світа, думає, що тільки така освіта буде корисна для всіх без розбору людей і дуже причиниться до вменшення теперішньої нужди і до поступу самих наук та вмілостей людських.

От такі то цілі мусить мати на оці наша Робітницька Громада, коли вона бажає спричинитися до основної поправи життя робучих людей. Очевидна річ, що того великого діла — визволення всіх робітників — можуть доконати тільки самі робітники і що в тім ділі їм ні на кого не можна спускатися. Бо

певна річ, що теперішнє панство, багатирство, котрому добре в теперішнім ладі і при теперішній неправді, не схоче само прикладати рук до того, щоби собі самому робити шкоду. Ба, воно певно не схоче без боротьби уступити з свого місця і віддати робучому людові те, що він витворив своєю працею. Для того ж треба нам сильно братися до купи і невстрашимо боротися, щоби дійти до своєї цілі. Поперед усього затим наша Робітницька Громада [буде старатися] повернути багато сил на то, щоби ширити свої думки між робучим людом по селах і містах, усно, газетами та книжечками, скликувати робітницькі ради і збори, закладати по селах і містах читальні і засилати книжки, написані в дусі наших думок, до всіх існуючих читалень. Далі буде старатися наша Громада зав'язувати по селах спілки господарські, а по містах спілки ремісничі, для взаємної підмоги робітників, для навчання та забави, а також намагати буде, щоби її товариші, у котрих ще є невеличкі ґрунти, хати та господарські знадоби, складали їх до купи для спільної праці. Так само при спосібності наша Громада буде старатися о переведення і своїх послів до рад повітових, краєвих і державних; однак ж головну вагу на тепер класти на позискання політичного впливу для робітників, як того хотять наші товариші поляки, нам здаєсь ділом не конечним, бо ми знаємо, що теперішня держава — то пани й багатирі, вороги робучого люду, і що від них добра для робітників надіятися годі, так що поки буде теперішній державний порядок в нашім краю, поти робітники бажань своїх по добрій волі не осягнуть. Щоби їх осягнути, вони мусять бути сильні, треба їх упорядкувати і освітити о їх цілях і потребах, — і се, здається нам, повинно бути натепер головне завдання нашої Робітницької Громади. При теперішніх громадських і державних порядках ніяке загальне право голосування не дасть робітникам переваги в радах, не віддасть власті державної в їх руки, се бачимо на примірах Франції й Німеччини, де право загального голосування давно заведене, а прецінь зовсім не багато ваги в державі осягнули. Коли, замість тратити сили на політику, на вибори та подавання непотрібних просьб до панських рад державних та міністерій, Робітницька Громада зверне всю свою силу на порядкування робучого люду здолу, то тоді, здається нам, швидше робітники в нашім краю стануться силою і пізнають свою силу в єдності; а тоді вже легко їм буде здобути собі чи то більші політичні права, чи які-небудь другі зміни в теперішнім порядку, корисні для них».

Програма датована 10 грудня 1881 року. В цей період Іван Франко вже знайомиться з теорією наукового соціалізму. Праця Франка над перекладами Маркса й Енгельса мала благотворний вплив на розвиток його світогляду, що яскраво видно

з програми. Коли в документах 1878—1879 років, наведених в нашій праці, Франко ще покладає надії на реформи, потрапляє деколи в полон утопічного соціалізму, то в програмі Галицької робітничої партії він уже виступає проти парламентарних шляхів поліпшення становища трудящих. Основний наголос Франко робить на створенні міцної робітничої організації, на об'єднанні сил трудящих, на утворенні могутньої свідомої сили із робітництва. І хоч Франко в своїй програмі не говорить прямо про революцію, все ж його думки про «зміни в теперішньому порядку», на які здатне лише організоване робітництво, свідчать про те, що він на початку 80-х років близько підходить до ідеї революційної боротьби робітничого класу з капіталізмом за встановлення нового суспільного ладу. Крім даної програми, про цей розвиток революційного світогляду І. Франка свідчить його творчість початку 80-х років минулого віку — повість «Борислав сміється», революційна поезія, стаття «Мислі про еволюцію в історії людськості» й інші.

Вплив соціалістичних теорій найбільше проявились у Франка в питанні критики, розвінчання існуючої капіталістичної системи з її жажливою експлуатацією. Цей вплив на протязі всього життя постійно проявлявся в його громадській і критичній діяльності.

Про організацію партії з трудящих усіх народів Галичини Франко пише в 1882 році в кінці своєї статті «Чи ми хоч тепер прокинемось?»¹.

В статті Франка людова партія — це робітнича, соціалістична партія. В «Мислях про еволюцію в історії людськості» Франко пророкує робітникам перемогу над капіталом. Між капіталом і робітниками йде безупинна боротьба: «Розвиток великого промислу, мануфактур і фабрик громадить в руках капіталістів огромні багатства, а з другого боку, позбавляє власності тисячі дрібних властивців — ремісників та хліборобів, робить їх робітниками і слугами, пролетаріями... Розділ цілої суспільності на два величезні табори стаєсь чимраз ріжчий. В великій, на вид безладній масі суспільній, яка осталася по обаленню феодальних перегорожок, починають розцінюватися дві верстви. Але внутрі кожної верстви йде ненастанне живе напруження. Пролетарії сходяться чимраз тісніше. Фабрика, праця щоденна вчить їх спільності, рівності, дружності; робітницькі товариства місцеві, краєві, народні і межинародні стаються центрами і двигачами робітницької мислі і робітницького братерства. А з другого боку, капіталісти громадять

¹ І. Франко. Чи ми хоч тепер прокинемось? «Світ», Львів, 1882, стор. 330—331.

чимраз більші багатства, чимраз більшу економічну силу. Добро суспільне, витворене руками мільйонів робітників, стається власністю немногих одиниць. Ненастанна боротьба конкуренційна раз у раз підриває і руйнує слабших капіталістів на користь сильніших; централізація маєтків іде чимраз далі. Держави, вірні своїй ролі капіталістів, беруться прискорювати той процес. Мілітаризм пожирає чимраз більші мільйони суспільного добра, — але постійні війська, що мають становити підпору капіталізму, се дуже двосічний меч: вони складаються з пролетаріїв, робітників і досить тільки прийти їм до свідомості, а вони стануть загрозою капіталізму. Та й поки що, постійні війська, з одного боку, пожираючи огромні гроші, доводять робучий люд до чимраз більшої бідності, доруйнують дрібну власність, а з другого боку, не згірше фабрик привчують той люд до дружності, до спільного ділання і товаришування, до спільної і неустрашимої боротьби. Правда, поки що вони не знають, за що борються, але коли пізнають усе, то тота хвиля буде послідньою хвилею панування капіталізму. «Вивласнюючі будуть вивласнені». Капітал — здобуток вселюдської, суспільної праці, буде й суспільною власністю. Власть політична, яко власть людей над людьми, зійде до нуля, а останесь тільки яко заряд здобутків людської праці, яко адміністрація». Тут Франко підніс неминучість перемоги пролетаріату: «В ім'я свободи, рівності і братерства піднесли й робітники голову, стали до боротьби, з котрої швидше чи пізніше мусять вийти побідителями»¹.

В наведеному уривку із статті «Мислі про еволюцію в історії людськості» Франко найближче підійшов до деяких наукових положень марксизму.

В оповіданні «Моя стріча з Олексою» Франко виявив правильне розуміння соціалізму й відчув необхідність об'єднань у сільському господарстві.

В листі до Ольги Рошкевич Франко вірно визначив одну з головних підвалин марксизму, а саме він висловив своє переконання, що економічний стан народу це головна підстава його життя, розвитку, поступу. В історичний матеріалізм входить розуміння Франка непостійності форм суспільного життя. Зате розуміння «всесвітньої революції» у нього не вірне: під нею він розумів технічно-культурну еволюцію. Його погляди на майбутнє суспільство відповідають соціалістичному вченню: народи вступають між собою у добровільний союз, всякі класові привілеї і нерівності щезають, соціалістичний лад зовсім не противний національному розвиткові. Політична програма

¹ І. Франко. Мислі з еволюції в історії людськості. «Світ», Львів, 1881, стор. 206.

викладена скупю й недокладно. Далі Франко рішуче відстоює матеріалістичний світогляд, висловлює правильні погляди на подружжя, на зрівняння жінок у правах і обов'язках з чоловіками.

В короткому катехізисі економічного соціалізму Франко дав визначення соціалізму. Головне, що визначає суть суспільно-економічної формації, — це форма власності, а вона при соціалізмі має бути суспільною. Франко вірно розкрив суть капіталістичної експлуатації згідно з теорією Маркса про додаткову вартість. Він виклав основні принципи політичної економії близько до наукових положень Маркса. Але відповідь на питання, чому соціалізм касує окремі стани, настільки не чітка, що ліквідація станів при соціалізмі впливає не тільки з вимог рівності, скільки з вимог виробничих відносин. Правильно виклавши перспективи майбутнього суспільства, Франко не підкреслив різниці між утопічним і науковим соціалізмом і змішав два поняття: соціалістичний спосіб виробництва (праці) з суспільним характером виробництва. Перше можливе тільки при соціалізмі, бо становить його суть, а друге існує вже при капіталізмі та служить умовою переходу до соціалізму. Не чітка, але в основному вірна відповідь на питання, чому не вдержалися колишні соціалістичні спроби. Це диктував недостатній рівень виробництва.

У відповіді на питання, чи можуть робітники і при теперішньому положенні мати якусь користь від уряду, Франко став на невірних позиціях парламентаризму. Відповідаючи на питання, чи соціалістична система згідна з людською природою, чи може штучна, Франко вдарив у морально-етичні струни, а не зробив натиску на економічну необхідність.

В своїх передмовах до планованого видання свого перекладу 24-го розділу «Капіталу» Маркса Франко виявив правильне розуміння діалектики історичного розвитку і характеру економічних законів та дав стислий, вірний і ясний виклад теорії Маркса про додаткову вартість.

У своїй популяризації революційної програми Франко високо оцінив вчення Маркса—Енгельса, але не розкрив його якісної, наукової відмінності від попереднього соціалізму. Тут він підніс велику прогресивну роль першого інтернаціоналу. Популяризація соціалістичної програми свідчить про зростання революційності у світогляді Франка. Він розуміє, що панство без боротьби не уступить із свого місця, отже «треба нам сильно братися до купи і нестрашимо боротися, щоб дійти до своєї цілі». Він знає, що в межах буржуазної держави неможлива побудова соціалізму. Навіть загальне право голосування не віддасть робітникам влади в їх руки. Франко твердить про необхідність організації трудящих, які завоюють самі свої права.

А в своїй статті «Мислі про еволюцію в історії людськості» Франко дав аналіз класових суперечностей капіталізму, закінчивши його словами, що експропріатори будуть експропріовані. Франко виявив розуміння двосічності меча буржуазної армії, що складалася з переодягнених у солдатські мундири трудящих, які в революційній ситуації можуть стати грізною революційною силою і використати свої багнети на повалення капіталістичного ладу.

Таким чином, ми бачимо що Франко вивчав праці Маркса, пропагував деякі наукові положення соціалізму, хоча повністю засвоїти теорію марксизму не спромігся.

З М І С Т

	Стор.
Автобіографічний елемент в оповіданні Франка «На дні»	5
Перший надністрянський прогресивний журнал	86
Формування світогляду Івана Франка	145

Технічний редактор Т. М. Петрова
Коректор С. О. Харитонова

БГ 05874. Підписано до набору 19. I 1955 р. Підписано до друку 9. IV 1955 р.
Формат пап. $60 \times 92 \frac{1}{16}$ — 6,125 пап. арк. — 12,25 друк. арк. Обл.-вид.
арк. — 12,5. Зам. 59. Ціна 5 крб. Тираж 8000.

Друкарня науково-технічної книги Головвидаву
Міністерства культури УРСР,
Львів, Чайковського, 27.

5 крб.

372817

988